

ДӘРИС ЖИНАҚТАРЫ

ПӘН: ЖЕКЕЛЕГЕН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛЕРІ

1 ДӘРИС. ЖЕКЕЛЕГЕН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУДІҢ ЖАЛПЫ ЕРЕЖЕЛЕРІ ЖӘНЕ ҰҒЫМЫ

ЖОСПАР:

1. Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің ұғымы мен міндеттері
2. Қылмыстардың жекеленген түрлерін және топтарын тергеу әдістемесінің пәні мен қағидалары
3. Криминалистикалық әдістеменің құрылымы мен негізгі ұғымдары

Жекеленген қылмыс түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі – бұл криминалистиканың басқа бөлімдерімен тығыз байланыса отырып, криминалистік ілімнің бірыңғай жүйесін құрайтын қорытынды бөлім болып табылады.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі немесе криминалистикалық әдістеме – криминалистиканың жеке тарауы бола отырып, нақты заң талаптарына сәйкес тергеу әрекетін неғұрлым тиімді әрі нәтижелі жүргізуге ғылыми негізделген ұсыныстарды жасау мақсатында жекеленген қылмыс түрлерін ашу, тергеу, оларды алдын алу шараларын ұйымдастыру мен жүзеге асыру заңдылықтарын зерттейді.

Криминалистикалық әдістемені қалыптастыру мүмкіндігі – әрбір криминалдық іс-әрекет жеке өзіне ғана тән ерекше белгілерді, сонымен қатар барлық қылмыстарға тән жалпы белгілерді иемденетіндігіне негізделеді (бұл қылмыстың жекеленген бір түріне немесе тобына қатысты белгілер). Мәселен, ұрлық жасауда, оны жасау уақыты, мерзімі, әдістемесі мен жағдайларына қарамастан жалпы белгілері бір болып келеді және басқа да қылмыс түрлерінен: адам өлтіру, зорлау, тонау және т.б. осы белгілері арқылы ажыратылады. Қылмыстың жекеленген топтарына ортақ жалпы белгілердің болуы – нақты бір қылмыс жөнінде іс ерекшеліктерін, осы қылмыстарды тергеу кезінде туындаған типтік болжауларды, сондай-ақ алғашқы және кейінгі жүргізілетін тергеу әрекеттерінің сипаты мен міндеттерін, оларды неғұрлым тиімді жүргізу әдіс-тәсілдерін, нақты криминалдық құбылыстарды ескерту, алдын алу шараларын анықтауға мүмкіндіктер береді. Нақты айтқанда, жекеленген қылмыс түрлері мен топтарының жалпы белгілері тергеу әдістемесі негізделетін фундаментті құрайды.

Қылмыс белгілерінің жалпылығы олардың әрқайсысының жекелігін жоққа шығармайды. Сондықтан да тергеу әдістемесінде әрбір нақты іс-әрекетті тергеуге

қатысты нұсқаулар жоқ және болуы да мүмкін емес, әдістеме – жекеленген қылмыс түрлері мен топтарының жалпы белгілеріне сүйене отырып барлық қылмыстық әрекеттерге тән сипаттамаларды анықтайды және де оларға сәйкес ұсыныстар береді. Бірақ, тергеуші оларды нақты бір қылмыстық істегі ерекшеліктерді

ескере отырып қолдануы тиіс. Әдістеме ұсыныстарын нақты бір қылмыстық істі тергеуге механикалық алмастыру – тергеушінің қылмысты ашу мен тергеу жұмыстарын жүргізуін қиындатады. Демек, криминалистикалық техника мен криминалистикалық тактикадағы қылмыстық оқиғалардың жекеленген түрлері мен топтарының тергеуге қатысты мәліметтері мен оларды мақсатты пайдалануға бағытталған әдістеме жөніндегі ұсыныстарды жинақтайды.

Осыған байланысты криминалистиканың төртінші бөлімі – адам өлтіру, зорлау, тонау, ұрлық жасау және т.б. Әрекеттерді тергеу әдістемелерінде мазмұндайтын бірқатар тараулардан тұрады. Бір қарағанда бұл бөлім, яғни қылмыстың түріне байланысты тергеу – жинақталған әдістемені құрайтын тарау ретінде көрінуі мүмкін. Мұндай көзқарастар тергеу әдістемесінің ғылыми тұтастығын және ғылыми құндылығын толығымен бейнелеуді, сонымен қатар кез-келген қылмыстық іс бойынша алдын ала тергеуді ғылыми түрде ұйымдастыруға негізделген жалпы заңдылықтарды көрсетпейді.

Қылмыстардың жалпы белгілерінің болуына негізделе отырып, бұл бөлім қылмыстық істің кез-келген түрі мен тобына қатысты сұрақтарды дұрыс шешуге байланысты маңызды мәселелерді зерттейді. Бұл дегеніміз, криминалистиканың «криминалистикалық әдістеме» деп аталатын бөлімі келесідей екі бөлімнен тұратынын көрсетеді:

- криминалистикалық әдістемесінің жалпы ережелері;
- қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелері. Жалпы ережелер – бұл криминалистикалық әдістеменің (жүйесі, міндеттері, ғылымның басқа түрлерімен байланысты және т.б.) теориясы.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің жалпы ережелерінің құрылымдық элемент құралына төмендегідей мәселелер кіреді:

- криминалистикалық әдістеменің ұғымы, пәні; әдістеменің криминалистиканың басқа бөлімдерімен өзара байланысы; криминалистика жүйесінде әдістеменің маңызы мен рөлі;
- анықтауға жататын мән-жайлардың ұғымы мен мазмұны;
- қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының ұғымы, мәні және мазмұны;
- тергеу ситуациясының түсінігі мен мәні;
- тергеу кезеңдерінің түсінігі; әрбір кезеңнің міндеттері мен жалпы сипаттамасы.

Жеке әдістемелер – бұл қылмыстардың нақты түрлері мен топтарын тергеудің ұсыныстары, бағдарламалары болып табылады. Жалпы ережелер мен жеке әдістемелер өзара тығыз байланысты, олар алдын-ала тергеудің сапасын арттыру мәселелерін, сондай-ақ қылмыстылықпен күресті күшейту міндеттерін көздейтін ұсыныстардың ғылыми негізділігін көрсетеді (жалпы негізділігінен тұрады).

Жеке әдістемелер өз кезегінде мынандай 2 топқа бөлінеді:

- типтік;
- ерекше.

Алғашқылары қылмыстық заңда көзделген қылмыстардың жекеленген түрлері бойынша құрылған және қылмыстық жазалайтын әрекет түрлерінің санына

сәйкес келеді. Қылмыстардың жаңа түрлерінің пайда болуы жеке әдістемелердің өнделуін қажет етеді. Декриминализация өз кезегінде әдістемелер санының азаюына әкеп соқтырады.

Қазіргі іс жүзіндегі қылмыстық заңға қылмыстық топтың оншақты түрі мәлім.

Ерекше жеке әдістемелер – бұл бастапқы белгілерден ерекшеленетін басқа белгілердің бөліну негізіне кіретін әдістемелер:

- қылмыстың жасалу орны бойынша (мысалы: темір жолда; су көліктерінде және т.б.);

- қылмыскердің жеке басының сипаттамасы бойынша (кәмелетке жасы толмағандардың, рецидивистердің, әйелдердің);

- қылмыстық әрекетті жасау сәтінен бастап өткен уақыт мөлшері бойынша (бұрынғы жасалған қылмыстар);

- тергеуге қатысатын тергеушілердің саны бойынша (тергеу әрекетін бригадалық әдіспен жүргізу әдістемесі).

Жеке әдістемелер – бөлшектенуіне байланысты бір сатылы, екі сатылы және т.б. болып келеді. Мысалы: жымқыру жолымен жасалған мүлкті ұрлау қылмысын тергеу әдістемесі – үй-жайларда, ғимаратта жасалған ұрлықты тергеу әдістемесі және қалтаға және т.б. түсу жолымен жасалған ұрлық қылмысын тергеу әдістемесі болып бөлінеді.

Тәжірибедегі нақты қылмыспен күрес жүргізуге байланысты бөлшектеу әдістемелерін өңдеу қажеттілігі туындайды.

Бұл бөлімнің негізгі міндеті – қылмысты тергеу мен оның алдын алу әдістерін өңдеу және жұмыс барысында криминалистикалық техника мен тактиканың әдіс-тәсілдерін неғұрлым тиімді пайдалану болып табылады. Оны шешу мәселесі тергеу тәжірибесіндегі ғылыми-техникалық құрал-жабдықтар мен тәсілдерді (сонымен қатар, қылмыстық әрекеттерді жасау мен оның ізін жасыру тәсілдерін) пайдалану дағдысын ескере отырып, ғылыми талдаулар жасау негізінде жүзеге асырылады. Тергеу әдістемесінің құндылығы тергеу жұмысының әдістері мен формаларын жан-жақты талдаумен, сондай-ақ криминалистиканың соңғы жетістіктерінің нәтижесімен анықталады. Ол қылмысты тергеу мен ашу процесі барысында тергеушіге тергеу ісін неғұрлым тиімді ұйымдастыруға, жіберілуі мүмкін кемшіліктердің, сонымен қатар уақытты бос өткізудің алдын алуға көмегін тигізеді.

Криминалистикалық әдістеменің арнайы мәселелеріне (міндеттеріне) келесілерді жатқызуға болады:

- қылмыс пен қылмыстылықтың криминалистикалық бағытын (позициясын) зерттеу;

- қылмыстардың әртүрлі топтары мен түрлерін тергеу жолымен ашу және алдын алудың нәтижелі тәжірибесін зерттеу мен талдап қорыту;

- жасалған қылмыстық жауаптылық әрекеттері бойынша тергеуді ұйымдастыру мен жүзеге асырудың жалпы заңдылықтарын анықтау;

- тергеуді ұйымдастыруды жүзеге асыру, сонымен қатар қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын алдын алудағы ғылыми негізделген әдістемелік ұсыныстар құрастыру.

Криминалистикалық әдістеменің қайнар көздеріне:

- қылмыс құрамының белгілерін, сонымен қатар қылмыстық істер бойынша тергеу барысындағы дәлелдеу пәні мен шектерін анықтайтын қылмыстық және Қылмыстық-процестік заңдарының нормалары;

– криминалистиканың, криминалистикалық техниканың, криминалистикалық тактиканың жалпы теориясының ережелері, криминалистикалық-ұйымдастырушылық ережелері;

– қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу тәжірибесі;

– қылмыстарды тергеу кезінде пайдаланылатын басқа да ғылымдардың (сот-медицинасы, психология, криминология және т.б.) жекеленген ережелері жатады.

§2. Қылмыстардың жекеленген түрлерін және топтарын тергеу әдістемесінің пәні мен қағидалары

Барлық қылмыстарға тән жалпы (ортақ) белгілердің болуы, оларды тергеу әдістемесінде жалпы заңдылықтардың болуынан көрініс табады. Сондықтан да қылмыстардың әрбір түрлері мен топтарын тергеу кезінде олар нақты әдістеменің ерекшеліктеріне қарамастан жалпы қағида талаптарына сәйкес келуі тиіс. Қағида деп – белгілі бір ғылыми теорияда басшылыққа алатын негізгі идеяларды айтамыз. Криминалистикалық әдістеменің қағидасы – қылмыстық жауаптылыққа тартылатын әрекеттерді тергеуді жүзеге асыратын және де ұйымдастыратын ережелердің жиынтығы.

Криминалистикалық әдістеменің қағидаларының: жалпы, жеке, арнайы – деп үш топқа бөліп қарастырылады.

Жалпыға – қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің заңдылықтарын сақтау; теория мен тәжірибенің біртұтастығы; қылмыстық әрекеттердің жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің мақсаттылығы; олардың тергеудегі тәуелсіздігі; мамандандырылуы жатады.

Жеке қағидаларға – қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелерінің: ғылымилығы, тиімділігі және құрылымдылық біртұтастығы; олардың жоспарлық негізі мен кезеңділігі, алуалдылығы, көп қырлылығы және нақтылығы жатады.

Арнайы қағидалар – көп дәрежелі, олар мазмұны бойынша әртүрлі және қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелерінің негізгі бастауларынан тұрады.

Қылмыстық әрекеттердің кез-келген түрін тергеу міндетті түрде заң талаптарына сәйкес жүзеге асырылуы тиіс. Заңдылықтың сақталуын қамтамасыз ету үшін келесі талаптарды қатаң түрде орындау қажет:

– тергеу – тек қылмыстық заң бойынша қылмыс болып табылатын іс-әрекеттерге қатысты жүзеге асырылуы керек;

– тергеу қылмыстық сот өндірісінің мәселелерін шешуге бағытталуы қажет.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі барлық қылмыстық әрекеттердің ашылуына, сондай-ақ тергеудің сапасын қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Қылмыстардың ашылмай қалуы, қылмыскердің әшкереленбеуі заңсыздық жағдайына әкеп соқтырады, тұрақсыз адамдарды құқыққа қолсұғушылық әрекеттерінің жаңа жолын жасауға итермелейді. Көзделген мақсаттарға жету үшін қылмыстық істегі мән-жайлар, жан-жақтылық, толықтық және объективтік шарттарына сәйкес зерттелуі қажет. Тергеудің толықтығы мен объективтілігін қоса алғанда іс бойынша объективтік шындыққа жетудің маңызды кепілі болып табылады.

Тергеудің жан-жақтылығы талабының орындалуы істі дұрыс шешуге қажетті барлық мән-жайларды дұрыс бекіту және оларды мұқият зерттеу арқылы жүзеге асырылады. Мұндай мән-жайлар заңда көрсетілген. Бірақ әрбір қылмыстық істің өзіндік ерекшеліктері бар, сондықтан да әртүрлі істер бойынша тергеу барысында дәлелдеуге жататын мән-жайлардың мазмұны бірдей болуы мүмкін емес. Әдістеме ережесіне сүйене отырып, тергеудің жан-жақтылық талабын орындау арқылы тергеуші іске қатысты мән-жайлар қатарын дұрыс анықтап, оларға зерттеу жұмыстарын жүргізуі тиіс. Іс үшін маңызды мән-жайлардың зерттелмей қалуы, оның сотта дұрыс шешілуі мүмкіндігін қиындатады және қосымша тергеу жүргізуге қайтадан әкеп соғуы мүмкін.

Тергеудің жан-жақтылығы қылмысты жасауға итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау міндеттілігін білдіреді. Бұл міндет алдын ала тергеу барысында дәлелдеу жолымен шешілуі тиіс. Сондықтан да әдістеменің нақты тарауларында қылмыстың бұл түріне тән себептер мен жағдайларды анықтау мен оларды алдын алу, сонымен қатар нақты қылмыстық жазаланатын әрекеттердің себептері мен жағдайларын анықтаудағы тәсілдері мен әдістері жөнінде ұсыныстар бар. Істі дұрыс шешуге маңызды әрі барлық сұрақтарға толық жауап беруге мүмкіндік беретін, іс бойынша қажетті және жеткілікті мәліметтер анықталуы керек. Нақты айтқанда істің барлық жағдайларын дәлелдеу үшін құрал-жабдықтардың толықтылығы қажет.

Объективтілік – бұл дәлелдеулерді жинау мен бағалауда айыпталушыны айыптайтын немесе ақтайтын, сонымен қатар оның кінәсін ауырлататын, болмаса жеңілдететін мән-жайларды анықтау мен зерттеу, анықтау және алдын-ала тергеуді жүргізу кезінде заңда белгіленген тәртіптерді мүлтіксіз сақтау.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемелері тергеу қызметкерлерінің уақытын дұрыс, тиімді қолдануға мүмкіндік береді. Мамандандыру арқылы белгілі бір жасалған қылмыстық әрекеттерді, қылмыстың ізін жасыруға бағытталған әрекеттерді зерттеуді және осының негізінде неғұрлым тиімді тактикалық тәсілдерді қолдану арқылы қауіпті және инсценировкаланған қылмыстарды ашу мен оларды алдын алуға мүмкіндіктер туғызады.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарының әдістемесі осы әрекеттер мен тергеу тәжірибесін зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерге негізделі отырып жетілдіріледі.

Қылмыстардың жасалу тәсілі (дайындау, қылмысты жасау, оның ізін жасырудағы белгілі бір қылмыстың элементі бар әрекеттің жиынтығы) туралы теориялық ілім әдістемеден белгілі бір орын алады. Қылмысты жасау және оның ізін жасыру тәсілдері объективтік және субъективтік факторларға байланысты. Объективтік факторларға қылмыскердің әрекет ететін жері, орны, субъективтік факторларға, қылмыс субъектісінің жеке басының қасиеттері – оның білімі, талабы, әдеті, дағдысы, мінез-құлқы жатады. Объективтік факторлар сияқты (тәрізді) субъективтік факторлар да кездейсоқ және үздіксіз әсер етуі мүмкін.

Қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесі ұсыныстарының тиімділігі қылмыстық әрекеттерді тергеу және ашу барысында тергеуші мен жедел-қызметкерлерінің өзара бірігіп мәселелерді шешуіне байланысты өзара әрекет етуді ұйымдастыру – көбінде анықтау және алдын ала тергеу нәтижелілігін сондай-ақ жүргізілетін тергеу әрекеті мен жедел-ізвестіру шараларының тиімділігін анықтайды. Бұл қызметкерлердің өзара бірігіп немесе келісе отырып әрекет етуі, қажетті ақпараттар мен мәліметтерді өзара алмасты-

ра пайдалануы іс бойынша көп күш кетірмей барынша жақсы нәтижеге жетуге мүмкіндіктер береді.

Қылмыстылықпен күрес жүргізуге қоғамды тарту криминалистикалық зерттеу әдістемесінің объектісі болып табылады. Оларды пайдалануда қойылатын талап Қылмыстық-процестік кодексында қарастырылған. Тергеуші қылмысты тергеу мен оны алдын алуға қоғамды тарту барысында азаматтардың көмегінің әділеттілік қағидасын сақтауы тиіс. Қоғамның қатысуы әртүрлі формада болуы мүмкін: қылмыс жасауға дайындалып жатқандық туралы хабарлау; қылмыстық элементтерді іздестіру және іс бойынша куәлерді анықтау; тергеушіге дәлелдемелерді ұсыну; жүргізіліп жатқан тергеу әрекеттеріне және ұйымдастырылу шараларына қатысу; қылмыстың жасалуына ықпал еткен себептер мен жағдайларды анықтау.

Криминалистикалық әдістеме – айыпкердің жеке басы туралы мәліметтерді жинау әдістері мен тәсілдерін өңдейді, қылмыстық әрекеттерді ашу үшін және қылмыскерлерді қайта тәрбиелеу жөніндегі шараларды қабылдау үшін қажетті мәліметтер шеңберін анықтайды, айыпкердің жеке басы туралы дәлелдемелердің қайнар көзін көрсетеді, тергеу әрекеттерінің тактикалық тәсілдері туралы ұсыныстарды мәлімдейді, қалыптастырады, осы мәліметтердің толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз етеді. Айыпталушының жеке басын анықтап зерттемей, оның әрекетін дұрыс саралауға және соттың жазалау шараларын әділетті қолдану мүмкін емес. Айыпкердің жеке басы – оны тәрбиелеуге байланысты қолданылатын тәсілдерді; айыпкердің қатысуымен тергеу әрекеттерін жүргізу тактикасын; оған қолданылатын бұлтартпау шараларын дұрыс іріктеп алу үшін және қылмысты алдын алу жөніндегі шараларды қабылдау әдістерін дұрыс таңдау мақсатында анықталады.

Алдын ала тергеуге қатысушы тұлғаның жеке басын анықтаудың көлемі мынандай: а) демографиялық; ә) өмір сүру жағдайы туралы; б) адамның денсаулық жағдайы жөніндегі, оның физикалық және психикалық ерекшеліктері туралы; в) күдіктінің (айыпкердің), куәнің, жәбірленушінің өмір бейнесін, оның мінез-құлқы мен таныстарын сипаттайтын; г) моральдық және интеллектуалдық қасиеттері, мінез-құлық ерекшеліктері туралы. Тергеушінің қолындағы айыпкердің жеке басына байланысты мәліметтер жекеленген тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде қолданылуы мүмкін. Мәселен, жауап алу кезіндегі айыпкердің жасын (мысалы, егер ол кәмелетке жасы толмаған болса) анықтауға байланысты алынған мәліметтер, жауап алудың тиімді ерекше тәсілдерін іріктеп алуға мүмкіндіктер береді; ал оның білімі, интеллектуалдық даму деңгейі жөніндегі алынған мәліметтер, айыпкердің жеке басына бағытталған тәсілдерді ұтымды түрде қолдануға, сонымен қатар олармен психологиялық байланысты орнату мен олардың жалған көрсетпелерін эшкерелеуге немесе алдын алуға жағдайлар жасайды.

Тінту барысында айыпкердің мамандығы, шұғылданатын кәсібі, дағдысы, мінез-құлық ерекшелігі туралы алынған мәліметтер құпия орындарды немесе басқа да іздестірудегі объектіні жасырған жерлерді іздеп табуға көмегін тигізеді.

Айыпкердің жеке басы жөніндегі алынған бұл мәліметтер, тергеу экспериментін жүргізу қажеттілігіне байланысты шешім қабылдауға, тергеу экспериментін ұйымдастыру мен оның қорытындыларын дұрыс бағалауға мүмкіндіктер туғызады.

Қылмыстық процеске қатысушы тұлғалар туралы мәліметтердің қайнар көзіне бірінші олардың өздері, екіншіден, бұл тұлғалар туралы мәліметтерді сипат-

тайтын әртүрлі объектілер, сонымен қатар, бұл тұлғалар туралы мәліметтер бар әртүрлі объектілер жатады.

Тергеуші ақиқатқа жету үшін келесідей әртүрлі таным әдістерін қолдана алады: а) бақылау (мысалы, жауап алу, тінту барысында); ә) эксперимент (тергеу эксперименті); б) салыстыру (беттестіру, тінту, тергеу эксперименттің жүргізу кезінде); в) жүйелі-құрылымдық талдау (субъект күрделі құрылым ретінде қарастырылады); г) адамның өткен өмірін зеттеу (биографиясы, реконструкция жасау арқылы); д) зерттеудің арнайы әдістерін; е) криминалистикалық (мысалы, айыпкердің жеке басы туралы мәліметтерді әртүрлі іздер тобынан алу; таныту барысында оның жеке басын сәйкестендіру); ж) сот-психологиялық (әңгімеге тарту, сөйлеу, тұлғаның жеке басына сот-психологиялық талдаулар жүргізу); з) сот-психиатриялық (анамнез, амбулаториялық және стационарлық зерттеу әдістемелерін); г) сот-медициналық, биологиялық және т.б.

Криминалистикалық әдістеме ұсыныстарының құндылығы – қылмыстарды тергеу және ашу тәжірибесі арқылы тексеріледі. Тергеу әдістемесінің дамуы, криминалистика ғылымымен өңдеп жетілдірілген және тәжірибе жүзінде тексерілген әдістер мен тәсілдердің, құрал-жабдықтардың есебінен жүзеге асырылады. Теория мен тәжірибенің өзара байланысы – қылмыстардың жекеленген түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің күшіне енуінің маңызды кепілі болып табылады.

3. Криминалистикалық әдістеменің құрылымы мен негізгі ұғымдары

Қылмыстардың әрбір жекеленген түрлері бойынша анықтауға жататын мән-жайлар шеңбері Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес баптарымен анықталады. Заң нормалары мен тергеу тәжірибелерін басшылыққа ала отырып, криминалистикалық әдістеме тергеушіге қылмыстардың әрбір түрі немесе тобы бойынша анықтауға жататын мән-жайлардың қатарын нақтырақ анықтауға мүмкіндік беретін ұсыныстарды өңдеп жетілдіреді. Анықтауға жататын мән-жайлар Қылмыстық процестік кодекстің сәйкес баптарының диспозициясы мен қылмыстық процестегі дәлелдеу пәні элементтерінің механикалық үйлесімділігі ғана емес екендігін нақты ескертіп өткеніміз жөн. Аталған санаттар Қылмыстық іс жүргізу және қылмыстық құқық ғылым салаларына жатады, криминалистика ғылымымен толықтырылады, өңделеді, жетілдіріледі және де соның негізінде жаңа сапаға ие болады.

Қылмыстардың жекеленген түрлерін тергеу әдістемесінің құрылымы мен мазмұны.

Әртүрлі қылмыстарды тергеу әдістемесіне арналған оқулықтар мен монографияларда құрылымның – толықтығы мен кезектілігін қамтамасыз ететін материалдар ұйғарылып қабылданған нақты бір схемамен беріледі.

Қылмыстардың нақты бір түрлері мен топтарын тергеу әдістемесінің типтік құрылымына сәйкес жеке әдістемеден келесілер көрініс табуы қажет:

- нақты қылмыс түрін (тобын) тергеу кезінде анықтауға жататын жағдайлар;
- нақты бір қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасы;
- қылмыстық істі тіркеу және берілген санаттағы іс бойынша тергеудің алғашқы кезеңін жоспарлау ерекшеліктері;
- тергеудің әрбір кезеңіндегі туындайтын типтік ситуацияларына, сондай-ақ тергеушінің әрекетінің тактикалық және ұйымдастыру мен басқа да шараларының ерекшеліктеріне байланысты тәртіп ережелері (бағдарламасы, алгоритмі);

- берілген сипаттағы істер бойынша арнайы білімдерді қолдану ерекшеліктері;
- қоғамның көмегін пайдалану ерекшелігі;
- қылмыстың берілген түрін тергеу кезінде тергеушінің анықтау аппараттарымен өзара байланысын ұйымдастыру;
- сәйкес санаттағы істі тергеуге байланысты материалдары бойынша тексеріс жұмыстарын ұйымдастыру.

Жеке әдістеменің бұл құрылымы криминалистикалық әдістеменің жалпы ережелерінің құрылымы сияқты типтік болып табылады; бұған осы және басқа да анықтаулар жатады. Жеке әдістеме толық деңгейде өңделіп жетілдірілген деуге болады, ол қазіргі криминалистика тарауларының барлық талаптарына жауап береді және оның ары қарай дамуының базасын құрайды.

Тергеу әдістемесінің мазмұнына кіретін негізгі дәрежелерге – қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы, типтік тергеу ситуациясы, тергеу кезеңдері, арнайы білім жатады. Криминалистикалық сипаттама түсінігінің көлемді болуына байланысты оны біз бөлек тарауда қарастырамыз. Ал арнайы білім үшінші бөлімде жеке көрсетілген.

Тергеу ситуациясы – тергеудің белгілі бір кезеңінде қолданылатын тергеушінің қолындағы тергеу ісіне маңызды ақпараттар (дәлелдемелер, сондай-ақ процессуалдық емес жолмен алынған мәліметтер). *Тергеу ситуациясының мазмұны келесілерден тұрады:* іс бойынша жиналған дәлелдемелерден; тергеу үшін маңызды басқа да ақпараттардан; алынған ақпараттардың қайнар көзі туралы мәліметтерді алудан.

Бұл фактілі мәліметтер жиынтығы өз кезегінде тергеліп отырған оқиғаның нақты кезеңінің бейнесін толық әрі объективті түрде сипаттайды және тергеуші оны бағалай отырып өзінің кейінгі жүргізетін тергеу әрекетін анықтауға мүмкіндік береді.

Тергеу ситуациясын бағалау оның мазмұнына кіре ме деген сұрақтардың туындауына байланысты көптеген пікір-таластар болуда. Кейбір авторлардың пікірлері бойынша тергеу ситуациясының түсінігіне міндетті түрде субъективтік жағдайды бағалау кіреді және ол бір-бірімен байланысты екі бөлімнен тұрады – фактілік және перспективті (тергеудің алдағы болашағы). Бұл авторлардың пікірлерінше перспективті бөлім тергеудің нақты жағдайын тергеушілердің бағалауы мен олардың алдында тұрған мәселелерді анықтаудан және көздеген мақсатына жету үшін белгілі бір әдіс-тәсілдерді таңдауларынан тұрады. Тергеу ситуациясының маңызды элементі болып тергеушінің өзі табылады; «тергеушінің санасында қалыптасқан жағдайға байланысты перспективті бөлімнің қалыптасуы, ең алдымен тергеушінің өзінің талпынысына байланысты келесі жағдайдағы фактілік бөлімге өтеді».

Барлық жағдайда тергеуші алдымен тергеу барысын талдауы тиіс, іс бойынша жиналған қандай да бір мәліметтерді бағалай отырып, соның негізінде өзінің кейінгі жүргізетін тергеу әрекеттерін жоспарлауы қажет. Тергеушінің алда тұрған мәселелерді шешуі, іс бойынша жиналған дәлелдемелер мен басқа да қолда бар деректерге байланысты болады. Нақты сөзбен айтқанда тергеудің алдағы барысы және алынған мәліметтер өзара үзіліссіз диалектикалық байланыста болады. Дегенімен де ситуация салыстырмалы жеке категория ретінде тергеу ситуациясының мазмұнына кірмейді және оның шеңберінен тыс тергеу ситуациясының шеңберінен тыс қарастырылады.

Тергеу ситуациясының сипатын анықтаған кезде міндетті түрде алдымен объективтік негізі бар факторларға сүйену қажет. Тергеуші бағалайтын фактор-

лар мен ситуацияларды тұтас қарастырғанда әртүрлі бағалауы мүмкін (ол жағдайдың шын мәніне сәйкес дұрыс және толық бағалауы немесе субъективті қателесуі мүмкін); әртүрлі лауазымды тұлғалар (мысалы: тергеуші мен тергеу бөлімінің бастығы немесе прокурор) тергеу барысы мен нәтижесін әртүрлі бағалаулары мүмкін, бірақ одан тергеу ситуациясы өзгермейді. Іс бойынша анықталған мәліметтер мен тергеу барысында жиналған нақты жағдайлар – тергеушінің немесе басқа да лауазымды тұлғалардың оларды қалай бағалауына қарамастан өзгермейді. Қандай да болмасын бір құбылысты бағалауда, оның сипатын анықтау мен даму көрінісі бұл құбылыс мазмұнының құбылысына кіре алмайды.

Әрине, тергеуші тергеу барысын үздіксіз талдай отырып өз жұмысын бағалайды, соның негізінде жоспарын өзгертіп, көзделген (белгіленген) тергеу әрекеттерінің тактикасын түзетеді.

Барлық жағдайларда жұмыстың сипатына қарамастан, оны жүргізу барысын бағалауда жасаған алдын ала қорытынды және субъектінің (орындаушы) әрекетінің перспективі (алдағы болашағы) осы жұмыстың бір бөлігі немесе оның қорытындысының көрсеткіші бола алмайды. Кез-келген дерек, оқиға, құбылыс материалдық санат ретінде танылады, ал оны қандай да болмасын тұлғаның бағалауы, соның ішінде бұл деректің немесе оқиғаның пайда болуына тікелей қатысты тұлғалардың бағалауы – ойлау санаты. Сондықтан да деректі субъективтік бағалау бұл деректің мазмұнына кірмейді, түбегейлі түрде жол берілмейді.

Бұл мәселеге байланысты профессор Р.С. Белкиннің көзқарасына ерекше тоқталып өткеніміз жөн. Оның тергеу ситуациясына: «тергеу ситуациясы» – бұл нақты тергеу жүргізіліп жатқан кездегі мән-жайлардың жиынтығы, яғни дәлелдеу процесі жүргізіліп жатқан кездегі мән-жай – деп түсінік береді. Сонымен тергеу ситуациясының мағынасы кең – оған тергеу барысы мен нәтижесіне әсер ететін барлық жағдайлар кіреді.

Осыған сәйкес тергеу ситуациясының компоненттері анықталады. Олардың қатарына төмендегілер жатады:

– психологиялық сипаттағы компоненттер: тергеуші мен оған қарсылас тұлғаның арасындағы даудың нәтижесі, іс бойынша тергеушінің, тұлғалардың психологиялық қасиеттерінің көрінісі және т.б.;

– ақпараттық сипаттағы компоненттер: тергеушінің (мысалы: қылмыстың жасалу жағдайы, іздестірудегі объектінің жасырылған орны және т.б. жөнінде) мәліметтендірілуі; тергеушіге қарсы позициядағы және іске қатысты өзге де тұлғалардың (мысалы: табылған және табылмаған дәлелдемелер жөнінде тергеушінің және куәлердің хабардар екендігі жөнінде, тергеліп отырған іске байланысты тергеушінің пікірі жөнінде және т.б.) мәліметтендірілуі;

– процесуалдық және тактикалық сипаттағы компоненттер: іс бойынша өндірістің жағдайы, дәлелдемелер және олардың қайнар көздері, бұлтартпау шараларын қолдану мүмкіндігі, қылмыстық іске қатысты тұлғаларды бір-бірінен бөліп, оқшаулау (изоляциялау), нақты бір тергеу әрекеттерін жүргізу және т.б.;

– материалды және ұйымдастырылған-техникалық сипаттағы компоненттер: кезекші бөлім мен жедел-тергеу тобының арасындағы қатынастың болуы; ішкі істер органдарының тіркеу аппараттары арқылы ақпарат жеткізуші құралдардың болуы және т.б.

Бұл пайымдау, бір қарағанда өте дәлелді болып көрінеді. Шынында тергеушінің психологиялық жағдайы, оның білімділік дәрежесі, тәжірибесі және т.б. жағдайлар тергеу барысына әсерін тигізетіндіктен олар тергеу ситуациясына кіруі

тиіс. Мысалы: егер тергеуші шаршаған немесе тергеу барысында міндетті түрде анықтауға қажетті қойылатын сұрақтарды дұрыс қоюды білмеген жағдайда тергеу әрекетін өз деңгейінде жүргізе алмайды, бұл дегеніміз қажетті мәліметті ала алмау деген сөз, нәтижесінде тергеу ісі шиеленісіп тығырыққа тірелуі мүмкін. Тергеу ісін жүргізу барысы мен оның нәтижесі көбінде тергеушінің техникалық жабдықтармен қамтамасыз етілуіне, жедел-ізвестіру аппараттарымен өзара байланыс деңгейіне және т.б. байланысты. Дегенімен де тергеушіні және оның жұмысының нәтижесіне тікелей немесе жанама әсер ететін факторларды тергеу ситуациясының элементі ретінде қарастыру дұрыс емес.

Тергеу ситуациясы мәселелерін өңдеу келесідей тәжірибелік мақсатты: белгілі бір қылмыстың түрі мен тобын тергеу кезінде жинақталған типтік ситуацияларын анықтауды және соның негізінде жасалған қылмысқа сәйкес тергеу әдістемесі бойынша ұсыныстар жиынтығын өңдеп жетілдіруді көздейді. Тергеу ситуациясының түсінігі мен мазмұны осы мәселелерге жауап беруі шарт. Берілген криминалистикалық категорияның түсінігі мен мазмұнынан тергеу ситуациясын типтендіру мүмкіндігі көрініс табуы тиіс. Егер де барлық компоненттерін қосатын болсақ, ситуацияны типтендіру мүмкін емес.

Бір топты – тәуекелге бойұрғыш, шешімді, өзіне нық сенетін тергеушіге ұсынуға болмайды және басқа топты – өте шешімді, бірақ терең пікірлі, ойлампаз және сақ тергеушіге ұсынуға болмайтындығы айдан анық; бір ұсыныстар – сангвиник-тергеушілерге арналса және басқалары меланхолик-тергеушіге арналады; бірі оқиға болған жерге автокөлікпен баруды ұйғарса, екіншісі ол жерге еріксіз жаяу жетуі мүмкін және т.б. Тергеушінің қызметіндегі нақты бір іске байланысты туындайтын сансыз әртүрлі зият, физикалық және психологиялық ерекшеліктері, тіршіліктегі ситуациялық жағдайды және басқа да жағдайларды ешқандай әдістеме типтендіре алмайды. Криминалистика ғылымының ережелері – тергеушінің шығармашылық ізденісін әдеттік «стандартты» пайдалануға, оның кәсіби дайындылығына, жаңа криминалистикалық техника жабдықтарын игеретіндігіне, анықтама органдары мен қажетті мамандардан кеңес, көмек алу мүмкіндігіне, қажет болған жағдайларда қызметтік көліктерді пайдалану мүмкіндіктеріне және т.б. негізделе отырып қалыптастырылады. Әрине мұнда дерексіздік (абстракция) орын алады, шынайы өмірде тергеушінің өзі және оның жұмыс жағдайы барлық уақытта стандартқа сәйкес келе бермейді. Бірақ мұндай дерексіздіктер ғылымда қашып құтылуға болмайтын жағдай және заңға сиымды болып табылады.

Сонымен, тергеу ситуациясы криминалистикалық категория ретінде көлемі бойынша тәжірибеде жинақталатын ситуациямен сәйкес келуі мүмкін емес. Бұл түсініктің мазмұны өте тар көлемде қарастырылып, сонымен қатар тергеушінің жеке басына қатысты факторлар, оның техникалық қамтамасыз етілуі, жұмыс жағдайы және т.б. қарастырылып отырған түсінікке кірмейді. Өйткені бұл тергеу ситуациясын типтендіруге мүмкіндік бермейді. Тергеу ситуациясының мазмұнына тек бір ғана – ақпараттық факторлар тобын кіргізу тиімді болып табылады, тәжірибе көрсеткендей, бұл факторлар тобы қылмыстарды тергеу барысында қолданылатын нақты ұсыныстарды өңдеуге жеткілікті.

Тергеу ситуациясын әртүрлі негіздер бойынша топтастыруға болады. Барынша тергеуге тиімді топтастыруларға мыналар жатады: типтік және нақты ситуациялар; іс бойынша тергеу барысында жалпы жинақталған және жеке тергеу әрекеттерін жүргізу кезіндегі ситуациялар; қайшылықты және қайшылықсыз ситуациялар.

Типтік ситуациялар – белгілі бір қылмыс түрі немесе тобын тергеудің нақты бір кезеңіндегі жинақталған ақпараттар көлемі мен мазмұнына тән ситуациялар. Ұрлық және басқа да қылмыстарды тергеудің алғашқы кезеңіне келесідей үш типтік ситуациялар тән:

- қылмыскер қылмыс жасау үстінде ұсталды;
- қылмыскер ұсталмады, бірақ оған іздестіру әрекетін жүргізуді ұйымдастыруға мүмкіндік беретіндей, ол жайында белгілі бір ақпараттар бар;
- қылмыскер ұсталмады және ол жөнінде ешқандай мәліметтер жоқ (мысалы: қалтадан ұрлаған кезде).

Ал зорлау қылмыстарын тергеудің алғашқы кезеңіне мынандай 2-типтік ситуациялар тән болуы мүмкін:

- жәбірленуші қылмыскерді біледі және оны іздестіруге мүмкіндік беретіндей мәліметтер бере алады;
- жәбірленуші қылмыскерді танымайды және ол жөнінде ешқандай деректер бере алмайды (мысалы: егер жәбірленушіні зорлау тосыннан (кенеттен) болып, ол қылмыскерді дұрыстап көре алмаған жағдайда) және т.б.

Нақты ситуацияларға – белгілі бір қылмыстық істі тергеу кезіндегі жинақталған аңуалдар жатады. Олар типтік ситуацияға сәйкес келуі де, келмеуі де мүмкін.

Қылмыстық істі тергеу кезінде толық жинақталған ситуациялар барлық жағдайда да қайшылықты болып табылады. Ал жеке тергеу әрекетін жүргізу барысында жинақталған ситуациялар қайшылықты немесе қайшылықсыз да болуы мүмкін.

Қылмысты тергеу кезеңдері. Ұзақ жылдық тәжірибе негізіне сүйене отырып криминалистер тергеу кезеңін алғашқы және кейінгі деп екі кезеңге бөліп қарастырады.

Тергеудің алғашқы кезеңінде тергеуші төмендегідей негізгі мәселелерді шешіп алуы қажет:

- қылмыстық істі тіркеуге байланысты шешім қабылдау кезіндегі мәліметтер негізінде қылмыстық оқиға туралы жасалған жалпы типтік болжауларды тексеру;
- зерттеуге жататын деректерді анықтау;
- жоғалып немесе жойылып кетуі мүмкін дәлелдемелерді кейінге қалдырмай жинау және бекіту; қылмыс жасады деп сезік келтірілген адамды іздестіру және ұстау үшін қажетті шараларды дер кезінде қолдану;
- қылмыспен келтірілген залалдардың орнын толтыруға байланысты жедел шаралар қабылдау;
- қылмыстың жасалуына мүмкіндік туғызған мән-жайларды анықтауға байланысты жұмыстарды жүзеге асыру;

Тергеудің кейінгі кезеңінде істің барлық мән-жайларын толық анықтау мақсатында дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалауға байланысты жүргізілетін жұмыс әрі қарай жалғастырылады.

Тергеудің алғашқы және кейінгі кезеңдері тергеушінің әр кезеңде алдына қоятын міндеттерімен ғана ерекшеленбейді, сонымен қатар, тергеудің алғашқы кезеңінде тергеушінің уақыты тығыз болғандықтан көп жағдайларда (әдетте) жазбаша жоспар құрмастан жылдам қарқындықпен жұмыс істейді. Тергеудің келесі кезеңінде, тергеушінің жұмыс істеу қарқыны төмендеп, бәсеңдейді. Тергеудің алғашқы кезеңінде тергеуші кейінге қалдыруға болмайтын барлық тергеу әрекеттерін орындап, іске дәлелдемелік маңызы бар материалдарды жинап бітіріп, оларды талдап, зерттеп, тексеруге және іс бойынша тергеу жоспарын толық құруға кірі-

седі. Әрине бұл шекара шартты болып табылады; кейде алғашқы кезең мынандай жағдайларда аяқталуы мүмкін, мысалы: күдіктіні ұстағаннан кейін тергеуді ары қарай жүргізу бағытын анықтайтын іске маңызды қандай да бір дәлелдемелер алынған жағдайларда.

Криминалистикада тергеудің алғашқы және кейінгі кезеңдеріне байланысты жекеленген қылмыстардың әрбір нақты түрлері бойынша – тергеу әрекеттерін, жедел және ұйымдық шараларын жүргізу шеңберіне және олардың кезектілігіне қатысты ұсыныстар өңделіп қалыптастырылған.

Кейінгі жылдары криминалистер өз еңбектерінде тергеу кезеңдерін әртүрлі және бірнеше кезеңдерге бөліп қарастырып жүр. Әрине бұлай бөліп қарастырылған да өте орынды. Қылмыстық іс тіркеуден кейін кезеңдері көптеген іс категорияларына тән, тергеу барысында тергеушіге келіп түскен оқиға жөніндегі қылмыстың белгілері бар материалдарға тексеру жұмыстары жүргізіледі. Бөтеннің мүлкін иелену ұйымдасқан топ болып жасалған қылмыстар бойынша және басқа да тергеу істерін аяқтау мен айыптау қорытындысын шығарудың өзіндік дербес кезеңдері бар. Қылмыстың басқа түрлерін жоғарыда аталған екі кезеңдерге бөліп қарастыру барынша қолайлы болып табылады. Криминалистикалық әдістеменің жалпы ережелеріне қатысты негізгі сұрақтарды білу, меңгеру өте қажет. Онсыз тәжірибеде тергеушіге кездесетін әртүрлі қылмыстарды тергеуде, қылмысты тез ашуға және тергеуді нәтижелі жүргізуге көмегін тигізетін жеке әдістемелік ұсыныстарды шығармашылық игеру мен пайдалану мүмкін емес.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Қылмыстың жекелеген түрлерін тергеу әдістемесінің түсінігі
2. Криминалистикалық әдістемесінің мәні және міндеттері
3. Криминалистикалық әдістеменің негізгі ғылыми категориялары
4. Криминалистикалық әдістеменің басқа ғылымдарымен байланысы
5. Криминалистикалық әдістеменің мазмұны
6. Тергеудің алғашқы, соңғы кезеңдерінің ерекшелігі
7. Типтік тергеу жағдайларының түсінігі (ситуациялары)

2 ДӘРІС

ҚЫЛМЫСТЫҢ КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ СИПАТТАМАСЫ

Жоспары

1. Криминалистикалық сипаттаманың түсінігі және оның тарихи аспектілері
2. Қылмыскер тұлғасы
3. Криминалистикалық сипаттаманың элементтері

Қылмыстарды тергеудің жекелеген әдістемесі олардың криминалистикалық сипаттамасымен тығыз байланысты. Көптеген ғылыми мақалаларда, Қазақстан Республикасының және жақын шетелдердегі қорғалған кандидаттық және докторлық диссертацияларда криминалистер аталған түсініктерге байланысты өздерінің пікірлерін дұрыс деп есептейді.

Алғаш рет «криминалистикалық сипаттама» түсінігі Ленинград мемлекеттік университетінің профессоры П.И. Люблинскиймен 1927 жылы ұсынылды. Ол криминалистикалық сипаттаманы криминалистикамен қатар, сот медицинасы, криминалдық психологиядан құралатын ілім ретінде қарастырды. Осылардың негізінде қандай да бір оқиғаның криминалистикалық сипаттамасы қалыптасуы қажет. Ол үшін П.И. Люблинский «не, қайда, қашан, кім, кімнің көмегімен, неге, қандай әдіспен» деген классикалық рим формуласын қолданды.

Осы кезден бастап, кеңестік криминалист ғалымдар тергеу тәжірибесін зерттей және жалпылай отырып, жекелеген қылмыс түрлеріне тән белгілермен, бірқатар заңдылықтарды анықтады.

1966 жылы В.А. Сергеев криминалистикалық өзгешеліктері бар қылмыстардың ерекшелігін криминалистикалық сипаттама деп атауды ұсынып, бұл түсініктің күрделі құрылымға ие екендігін атап көрсетті.

1967 жылы А.Н. Колесниченко барлық қылмыстарға криминалистикалық маңызы бар жалпы белгілер тән екендігін айтты. Профессор С.П. Митричев қылмыстарды зерттеу кезінде криминалистикалық маңызы бар типтік белгілерге назар аудару қажет деп есептеді. Аталған зерттеулердің әрқайсысы қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының элементтерін өз тұрғысынан бөліп көрсетті.

1974 жылы криминалистика кафедрa меңгерушілерінің бүкілодақтық семинары болып өтті. Аталған семинарда барлық қатысушыларға жекеленген қылмыс

түрлерінің криминалистикалық сипаттамасын оқып зерттеу, сондай-ақ оны тергеу әдістемесінің құрамдас бөлігі ретінде қарау және криминалистиканың оқу бағдарламасына енгізу ұсынылды. Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы – криминалистикадағы жеке теориялық ілім болып табылатындығын атап өткен жөн.

Барлық криминалистер криминалистикалық сипаттаманы қылмыстың ақпа-

II тарау. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы
раттық үлгісі (моделі) және қылмыстардың белгілерінің жүйесі ретінде қарастырады. Криминалистердің пікірлері бойынша, криминалистикалық сипаттаманың тәжірибелік маңызы – оның ғылыми негізделген нұсқауларды жасауға, тергеушінің дұрыс бағытталған қызметін қалыптастыруға, тергеудің неғұрлым объективті жолдарын, әдіс-тәсілдерін таңдауға, сондай-ақ жекелеген тергеу әрекеттерін жүргізудің тактикасын анықтауға мүмкіндік беретіндігінде.

Криминалистикалық сипаттама түсінігінің күрделілігіне байланысты барлық криминалистердің көзқарастары бірдей. Дегенімен де, криминалистикалық сипаттама қандай элементтерден тұратындығына келетін болсақ, ол элементтердің саны жөнінде бірыңғай ойлар қалыптаспаған. Криминалистикалық сипаттама түсінігі мазмұнының күрделілігін оңай дәлелдеуге болады, бірақ оның құрамына қандай элементтерді енгізу туралы осы уақытқа дейін біртұтас көзқарас айтылмаған. Криминалистикалық сипаттама түсінігінің қалыптасуының алғашқы кезеңіне кейбір авторлар оның қатарына қылмыстың қылмыстық-құқықтық, процесуалдық сипаттамаларын енгізеді. Атап айтсақ, И.А. Возгрин криминалистикалық сипаттама осы екі сипаттамадан құралу қажеттігін ерекше атап көрсеткен. Дегенмен де, кейінірек ол өз көзқарасын өзгертіп, төмендегілерді криминалистикалық сипаттама элементтері қатарынан шығарып тастады.

- 1) бастапқы ақпараттың сипаттамасын;
- 2) қылмыстық қол сұғушылықтың пәні туралы мәліметтерді;
- 3) қылмысқа дайындалу, орындау, оның ізін жасыру әдістері мен олардың қылмыстық әрекеттерінің зардабы жөніндегі мәліметтерді;
- 4) қылмыскер мен жәбірленушінің тұлғалық ерекшеліктері туралы мәліметтерді;
- 5) қылмыстың неғұрлым кеңінен тараған ниет-себептері туралы жалпылама мәліметтерді;

Р.С. Белкиннің, И.Ф. Пантелеевтің, А.Ф. Савкиннің пікірлері бойынша, түрлік криминалистикалық сипаттаманы қалыптастыру кезінде қылмыстық-құқықтық сипаттаманы ескеру қажет деп санайды. Бірақ бұл қылмыстық-құқықтық сипаттаманы криминалистикалық сипаттаманың құрылымына енгізудің негізі болып табылмайды. Осы пікірді профессор Г.А. Мозговых та ұстанады. Оның ойы бойынша, дәлелдеу пәні туралы мәселеге де көңіл аудару қажет. Бұрынырақ криминалистикалық сипаттама туралы ілім қалыптаспай тұрып, жеке әдістемеге дәлелденуге жататын мән-жайларды енгізу дұрыс деп есептеген. Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасын жеке әдістемеге енгізгеннен кейін дәлелдеу пәні арқылы криминалистикалық маңызы бар белгілерді айқындаудың қажеттілігі жойылды.

И.Ф. Пантелеев, А.Ф. Савкиндер өз еңбектерінде: «дәлелдеу пәні мен түрлік криминалистикалық сипаттама – әртүрлі түсініктер» деп өте орынды көрсеткен. Дәлелдеу пәнінің түсінігі сот дәлелдемелер теориясына тән және ол дәлелденуге жататын маңызды мән-жайлардың қажетті жиынтығын көрсетеді. Дәлелдеу пәні

мен криминалистикалық сипаттама арасында дәлелдеу теориясы мен қылмыс туралы ілім арасындағыдай байланыс бар.

Қазіргі уақытқа дейін криминалистикалық сипаттама элементтерінің саны туралы бірыңғай көзқарас жоқ. Бірақ типтік криминалистикалық сипаттамада мынадай элементтерді бөліп көрсетуге болады:

- қылмыс жасау тәсілі;

II тарау. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы

- қылмыстық қол сұғушылықтың пәні;
- қылмыскер мен жәбірленушінің ерекшеліктері;
- қылмыс механизмі және т.б.

Криминалистикалық сипаттаманың осы және өзге элементтері түрлік криминалистикалық сипаттамада неғұрлым жан-жақты қарастырылса, соғұрлым бұл түсінік тәжірибеде үлкен бағаға ие болады.

Криминалистикалық сипаттама – қылмыстарды табу, тергеу және алдын алу-дың тиімді әдіс-тәсілдерін дұрыс анықтауға ықпал ететін қылмыс туралы мәліметтердің жүйесі болып табылады.

Криминалистикалық сипаттаманың мазмұнына белгілі бір категориядағы қылмыстарды жасаудың элементтері, осы элементтердің арасындағы криминалистикалық маңызы бар байланыстар туралы мәліметтер жатқызылады. Криминалистикалық сипаттаманың ақпараттық негізін тергеу тәжірибесін зерттеу нәтижелері құрайды.

Криминалистикалық сипаттама туралы ілім – криминалистикалық әдістеменің құрамдас бөлігі болып табылады. Криминалистикалық сипаттаманың жалпы ережелері – криминалистикалық әдістеменің жалпы теориялық бөлімінің маңызды жағы. Ал жекеленген қылмыс түрлерінің криминалистикалық сипаттамасы осы қылмыстарды тергеудің криминалистикалық әдістемелерінің құрылымдық элементі.

Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы туралы ілімді қалыптастыру – криминалистика ғылымының дамуына да, тергеу тәжірибесінің одан әрі жетілдірілуіне де ықпал етеді.

Криминалистикалық сипаттаманы тәжірибелік қолданудың негізгі бағыттары:

- қылмысты ашу, болжаулар жасау;
- қылмыскер тұлғасы туралы болжау жасау;
- қылмыс туралы ақпараттың мүмкін болатын шеңберін дұрыс анықтау үшін із қалдыру механизмі туралы мәліметтерді табу жөніндегі жұмыстарды қолдану;
- тергеушінің тергеу әрекеттерін (күдіктіден, айыпталушыдан, жәбірленушіден жауап алу және т.б.) жүргізу кезінде тактикалық әдіс-тәсілдерін анықтау үшін;
- тиімді және дұрыс тактикалық шешім қабылдау үшін.

Әрі қарай, криминалистикалық сипаттама тергеу әдістемесінің барлық мазмұнына енгізіледі және қандай да бір жеке тергеу ұсыныстарын негіздеу үшін қолданылады деп ойлауға барлық негіз бар.

1. Криминалистикалық сипаттаманың элементтері

Қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасында әрбір элемент белгілі бір мазмұнға ие. Төменде көрсетілетін элементтер профессор Г.А. Мозговыхпен қарастырылған. Оларға жеке тоқталатын болсақ:

1. Қылмыскердің тұлғасы

Қылмыскер тұлғасы – криминологиялық ғылымның негізгі зерттеу объектісі. Криминалистика ғылым ретінде қалыптасқан сәттен бастап, қылмыскердің тұлғасын зерттеу мәселесіне көп көңіл бөлініп келеді. Н.П. Яблоков қылмыскердің тұлғасын криминалистикалық зерттеуде екі бағытты бөліп көрсетеді. Бірінші бағыт – әрекеттің түрі, орны мен уақытын, қылмыстық қол сұғушылықтың пәнін ескере отырып белгісіз қылмыскердің тұлғасы туралы мәліметтерді алуды қарастырады. Екіншісі – субъект тұлғасының криминалистикалық тұрғыдан бағалау мақсатында күдіктінің немесе айыпталушының тұлғасын зерттеу. Аталған екінші бағыттың жалпыланған ғылыми нәтижелері қылмыскер тұлғасының типологиялық ерекшеліктері туралы ақпаратты қалыптастыруда маңызы ерекше. Қылмысты тергеу процесінде белгісіз қылмыскердің тұлғасын криминалистикалық зерттегенде оқиға болған жерден табылған материалдық іздерді зерттеу жолымен, сондай-ақ жәбірленуші мен куәлардың көмегімен қылмыс жасаған тұлғаның биологиялық, физиологиялық, кәсіби белгілері есепке алынады. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы үшін қылмыскердің әлеуметтік, демографиялық, психологиялық қасиеттері де үлкен маңызға ие. Атап айтсақ:

- өмірбаян сипатындағы мәліметтер (жасы, жынысы, ұлты, білімі, отбасы жағдайы);

- қоғам өмірінің негізгі салаларында тұлғаның қатысуын сипаттайтын мәліметтер;

- тұлғаның әлеуметтік-психологиялық қасиеттері (темперамент, ерік-сезіктері);

Әртүрлі қылмыстар жасайтын субъектілердің тұлғасы жөніндегі осы мәліметтерді жалпылау – қылмыскер тұлғасын қылмыстың криминалистикалық сипаттамасының маңызды элементері ретінде нақтылауға көмектеседі.

2. Жәбірленуші

Кейбір қылмыстар бойынша криминалистикалық талдауда жәбірленушінің типологиялық ерекшеліктері алдыңғы орынға ие болады. Себебі, жәбірленуші алдын ала тергеу мен сот мәжілісінің орталық фигурасы болып табылады. Жәбірленуші тұлғасының ерекшеліктері жөніндегі мәліметтер криминалистикалық жоғары маңызға ие. Олар:

- жәбірленушінің әрекеттерінің қылмыс механизмінің қалыптасуына тигізетін әсерін анықтауға;

- жәбірленушінің тұлғасын, оның қылмыскермен қарым-қатынасын зерттеуге;

- тергеу кезіндегі жәбірленушінің жүріс-тұрысын болжауға;

- жәбірленушінің тұлғасы мен жүріс-тұрысымен байланыста болатын қылмыстың жасалуына итермелеген себептер мен жағдайларды бекітуге;

- жәбірленушінің қатысуымен жүргізілетін тергеу әрекеттерінің тактикалық әдістерін таңдауға көмектеседі;

Жәбірленушінің тұлғасы туралы типологиялық мәліметтер жауап алу және оның қатысуымен өзге тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде жәбірленушімен психологиялық байланыс қалыптастыру үшін маңызы бар.

3. Қылмыс жасау тәсілі

Көптеген криминалистердің пікірлері бойынша, бұл элемент өте үлкен маңызға ие. Әрбір жекелеген жағдайларда қылмыс жасау тәсілі нақты болады. Қылмыстық-құқықтық ғылымында қылмыс жасау тәсілі қылмыс құрамының объективтік жағын сипаттау үшін қажет. Ал қылмыстық-іс жүргізу құқығында бұл элемент қылмыстық іс бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлардың бірі және айыптау

қорытындысы мен айыптау үкімінің құрылымындағы міндетті элементтердің бірі ретінде қарастырылады.

Криминалистикада қылмыс жасау тәсілі – қылмыс іздерін қайдан, кімнен іздеуді, ол іздер қандай құралдармен қалдырылғандығы және т.б. мән-жайларды анықтауға көмектесетін ақпараттың маңызды қайнар көзі болып табылады.

Қылмыс жасау тәсілі – деп қоршаған орта жағдайлары мен қылмыскердің психофизиологиялық қасиеттерімен анықталған, қылмысқа дайындалу, оны орындау мен ізін жасыру жөніндегі әрекеттердің жүйесін түсінеміз. Қылмыс жасау әдісі криминалистикалық сипаттаманың негізгі элементтерінің бірі екендігі туралы барлық криминалистердің пікірі бір болып есептеледі. Қылмыс жасау әдісін танып-білу – іс бойынша қажетті мән-жайларды танудың кілті десекте болар.

Қылмыс жасау тәсілдерін қалыптастыруға объективтік және субъективтік факторлар негізделеді. Объективтік факторларға қылмыскер қол сұққан қоғамдық қатынастардың түрі мен сипатын, қылмыскер әрекет еткен жағдайды, қылмыстық қол сұғушылық пәнінің ерекшеліктерін жатқызуға, ал субъективтік факторлардың қатарына қылмыскер мен жәбірленушінің психологиялық ерекшеліктерін, қылмыстың ниеті мен мақсатын кіргізуге болады.

Қылмыс жасау тәсілі – күрделі, әрі жинақтаушы ұғым. Қасақана жасалған қылмыстарға байланысты қылмыс жасау әдісі бойынша мынандай элементті көрсетуге болады: дайындалу, орындау, оның ізін жасыру әдістері. Ал абайсызда жасалған қылмыстарда келесідей екі немесе бір элемент орын алуы мүмкін: орындау немесе орындау және жасыру әдістері.

4. Қылмыс жасау механизмі

Криминалистикалық талдау жасалғанда қылмыс жасау әдісімен бірге, қылмыс жасау механизмі сияқты түсінік те қолданылады. Егер қылмыс жасау әдісі – қылмыстық нәтижеге жетуге және оның зардабын жасыруға бағытталған әрекеттер туралы ақпаратты қамтыған жағдайларда қылмыс жасау механизмі барлық компоненттермен өзара байланыста болатын қылмыстық әрекеттердің динамикасын көрсетеді. Әрбір жүйе сияқты, қылмыс жасау механизмі белгілі бір заңдылықтардың әсерімен қалыптасады. Көптеген криминалист ғалымдар криминалистикалық сипаттамада элементтің бұл түрін көрсетпейді. Бұл элемент қылмыскер тарапынан болған әрекеттің көп деңгейлілігімен, қылмыстық әрекетке белгілі бір қатысушыларды тартумен және көптеген фактілердің әсер етуімен сипатталады.

5. Бастапқы тергеу ситуациясы

И.Ф. Пантелеев пен А.Ф. Савкин қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасының құрылымындағы осы элементке көп көңіл бөлген. Олар: «Жалпы алғанда, тергеу ситуациясы – нақ сол сәтте қылмысты тергеу жүзеге асырылып жатқан жағдайлардың жиынтығынан тұрады» – деп көрсетті. Ол объективтік және субъективтік факторлардың әсерімен қалыптасады. Объективтік факторлар – тергеудің белгілі бір кезеңінде қолданылатын дәлелдемелік және бағдарлаушы ақпараттың көлемі мен сипатынан құралады. Ал субъективтік факторлар – тергеушімен іс бойынша қатысушы тұлғалардың өзара қарым-қатынасының ерекшеліктері мен психикалық жағдайынан тұрады» – деп нақтылайды. Профессор Н.А. Селиванов өз еңбегінде: «тергеу ситуациясын тергеу жүргізу үшін маңызы бар ақпараттың қосындысы ретінде қарастырады».

В.К. Гавло «тергеу ситуациясын белгілі бір тергеу сатысындағы оқиғаның маңызды белгілерін көрсететін фактілік мәліметтердің жиынтығы» – деп көрсеткен.

Ал Л.Я. Драпкин өз пікірі бойынша: «тергеу ситуациясы тергеушінің өз әрекеттерін жоспарлайтын өзіндік ақпараттық үлгі» – деп ұсыныс жасаған.

Әртүрлі қылмыс түрлерін тергеудің бастапқы кезеңіне тән тергеу ситуациялары өз сипаты мен сапасы бойынша ерекшеленеді. Дегенімен де, алғашқы тергеу ситуациясы мен тергеу ситуациясы туралы түсініктер әртүрлі мазмұндағы түсінік болып табылады. Тергеу ситуациясы – алғашқы, аралық және соңғы болып бөлінуі мүмкін және қылмыстарды тергеу әдістемесінде елеулі орынға ие. Криминалистикалық сипаттаманың элементі болып тек бастапқы тергеу ситуациясы танылуы мүмкін және осы арқылы тергеуші қылмыс белгілерін анықтау сәтіндегі жағдаймен таныс болады. Осы қылмыстарды тергеудің әдістемесі тергеудің ең тиімді бағытын таңдауда нақты ұсыныстар жиынтығын, негізделінген ғылыми-техникалық әдістер мен құрал-жабдықтарын және тактикалық тәсілдерін қарастырады. Криминалистикалық сипаттамадағы тергеу ситуацияларын дұрыс бағалау – тергеудің тиімді бағыттарын таңдаудағы маңызды шарт болып табылады.

6. Қылмыс жасау жағдайы

Қылмыс оқиғалары объективтік шындық процестерімен және қылмысқа қандай да бір қатысы бар тұлғалардың жүріс-тұрысымен өзара байланысты болатын: уақыт, жер және қоршаған ортаның нақты жағдайларында орын алады. Қылмыс жасау жағдайларын анықтау және талдау арқылы қылмыс іздерін, куәларды және т.б. мән-жайларды анықтау жөнінде өте бағалы криминалистикалық ақпараттарға қол жеткізуге болады.

Р.С. Белкиннің анықтауы бойынша: «қылмыс жасау жағдайы – бұл нақты өмірлік жағдайлар. Оның құрамына оқиғаға қатысушылардың жүріс-тұрысы, осы қатысушылардың әрекеттеріне ықпал ететін немесе кедергі болатын әртүрлі жағдайлар кіреді».

Ал В.А. Образцов заң оқулықтарында қылмыс жасау жағдайларының мазмұнына: «қылмыс жасалған жердің, уақыттың сипаттамасымен қатар, сол жердің территориялық, климаттық, демографиялық ерекшеліктерін де енгізуді» – ұсынған.

Қылмыс жасау жағдайларының элементтерін табу және талдау тергеудің неғұрлым тиімді жолдарын анықтау үшін өте бағалы криминалистикалық ақпаратты ұсынады. Қылмыс жасау жағдайлары туралы осы және басқа да мәліметтерді талдау және жалпылау нақты қылмысты тергеу барысында қылмыскердің жұмыс орны мен мекен-жайын анықтауға көмек келтіреді.

7. Қылмыстық қол сұғушылықтың заттары

Қылмыс жасау кезінде қылмыскердің тікелей әсер етеуіне ұшыраған материалды құнды заттар – қылмыстық қол сұғушылықтың заты болып табылады. Қылмыстың объектісіне қоғамдық қатынастар, ал қылмыстың затына осы қатынастардың дамуын қамтамасыз ететін олардың материалдық көріністері жатады.

Әртүрлі қылмыс түрлерін жасау кезінде қылмыстық қол сұғушылықтың заты ретінде төмендегілер табылуы мүмкін:

- мүлік (мемлекеттік, қоғамдық және т.б.);
- айналымы шектелген заттар (қару, оқ-дәрілер, жарылғыш заттар, есірткі, психотроптық заттар);
- мемлекеттік құпияны құрайтын мәліметтер;
- тарихи, мәдени тұрғыдан бағалылығы бар заттар мен құжаттар;
- табиғи байлықтар.

Дегенімен де, бұл элемент барлық қылмыс түрлеріне, мысалы: бұзақылық, жол-көлік оқиғасы, қоршаған ортаны ластау қылмыс түрлеріне тән емес. Қылмыс-

тық қол сұғушылық затының криминалистикалық маңызы, ең алдымен қылмыс жасауда нақты заттарға қылмыскердің әсер етуімен қамтамасыз етілетіндігінде. Қылмыстық қол сұғушылық затының ерекшеліктерін білудің маңызы тергеушіге белгілі бір іздердің түрін тауып, оларды бекітуге бағдар береді. Қылмыстық қол сұғушылықтың бұдан басқа да ерекшеліктерін білу және ол туралы жалпылама мәліметтер – нақты қылмыс категориялары туралы негізделген болжаулар жасауға мүмкіндіктер береді.

8. Қылмыстың материалдық іздері

Іздер – қылмысты ашу үшін қажетті маңызды әдістер болып табылады. Бір-бірлік криминалистикалық сипаттамаға іздер және оларды табуға мүмкін болатын жерлер туралы мәліметтерді енгізуге бірдей қарамайды. Г.А. Мозговых, В.А. Сергеев, Е.Ғ. Жәкішев т.б. ғалымдар: «бұл мәліметтер криминалистикалық сипаттамаға енгізілуі тиіс» – деп есептейді. Профессор Г.А. Мозговых, «әрбір қылмыс түрі іздер түріндегі материалдық зардаптардағы өзіндік белгілерімен ерекшеленеді» – деп бөліп көрсеткен.

Көптеген типтік іздерді, олардың пайда болу механизмін, жиналуы мүмкін болатын орындарды танып-білу нақты қылмысты ашудың жолын айқындайды. Қылмыс жасау кезінде пайда болатын материалдық өзгерістер қылмыс оқиғасымен себепті байланыста бола отырып, үлкен дәлелдемелік маңызға ие болады.

9. Қылмыстың ниеті және мақсаты

Ниет және мақсат – қылмыс құрамының субъективтік жағының өзара тығыз байланысты белгілері болып табылады. Сондықтан заңи әдебиеттерде бұл ғылыми категориялар бірге қарастырылады. Қылмыстық-құқықтық ғылымда ниет деп қылмыс жасауға итермелеген, қажеттіліктер мен мүдделермен қамтамасыз етілген тұлғаның саналы түрде көрініс табатын ішкі сезімдерін айтамыз.

Ал мақсат деп қылмыс жасау нәтижесінде қылмыскердің сыртқы өмірінде болатын өзгерістер туралы тұлғаның ой-пікірін түсінеміз. Ниет әрбір қылмысқа тән және қызғаныш, кек алу, көре алмаушылық, жек көрушілік, бұзақылық немесе пайдакүнемдік сипатта көрініс табуы мүмкін. Мақсат – қылмыс жасауға итермелей отырып, тұлғаның еркін білдіреді. Қылмыстық жүріс-тұрыстың шынайы ниеті мен мақсаттарын білу қылмысты тергеу барысында оның қозғаушы факторларын бекітуге көмектеседі.

10. Қылмыстың салдары

Қылмыстың салдары немесе нәтижесі деп тұлғаның әрекетімен қамтамасыз етілген және қылмыс құрамының объективтік белгілеріне жатқызылатын, қылмыстық заңмен қорғалатын қоғамдық қатынастардағы немесе қоршаған ортада болған өзгерістерді айтамыз.

Қылмыстық әрекет әртүрлі зиянды және қоғамға қауіпті салдарларды туындатуы мүмкін. Қылмыс салдары түсінігінің криминалистикалық аспектісі қылмыс іздері мен белгілерін тауып, оларды зерттеу және іс бойынша объективті шындықты бекіту үшін маңызы бар, қылмыс жасауға байланысты қоршаған ортада болған өзгерістерді де қамтиды. Қылмыстық нәтиже – дене зақымымен, мүліктік немесе моральдық зиянмен көрініс табуы мүмкін. Қылмысты тергеу процесінде оның салдары себепті байланыс тұрғысынан жан-жақты талдануы керек. Бұл аталған элементтің криминалистикалық сипаттама құрылымындағы маңыздылығын арттырып, нақты қылмыс түрлерін тергеу кезінде дәлелдеу үшін маңызы бар барлық мән-жайларды жан-жақты бекітуге септігін тигізеді.

11. Қылмыс жасауға итермелейтін себептер мен жағдайлар

Себеп – бұл тергеуді туындататын құбылыс, оның әрекет етуі салдар туындау үшін қажетті оқиғалардың белгілі бір дамуын алдын ала анықтайды. Қылмыс жасауға итермелеген жағдайлар – қылмысты туындатпайтын құбылыстар, бірақ олар себептің әрекет етуін жеңілдетеді және қамтамасыз етеді.

Криминалистика ғылымының бір міндеті – оның пәнін анықтай отырып, қылмысты алдын алу болып табылады. Бұл міндетті орындау оның жасалуына көмегін тигізген себептер мен жағдайларға талдау жасамай мүмкін болмайды. Сондықтан тергеу процесінде оларды анықтау үлкен криминалистикалық маңызға ие, себебі оларды танып-білу:

- қарастырылып отырған қылмыстың жасалу жағдайларын жан-жақты анықтауға көмектеседі;

- тергеушіге ұқсас қылмыстардан сақтандыру жөнінде белгілі бір шаралар қабылдауға мүмкіндік береді;

- себептер мен жағдайларды жалпылау әртүрлі мемлекеттік органдармен және қоғамдық ұйымдармен жүргізілетін қылмыстан сақтандыру жөніндегі шараларды талдағанда қолданылуы мүмкін;

12. Қылмыс мән-жайлары бойынша жауаптарды қалыптастыруға әсер ететін факторлар

Қылмыстарды тергеу процесінде іс бойынша дәлелдік ақпараттың маңызды бөлігін тергеуші куәлардан, жәбірленуші, күдікті, айыпталушыдан жауап алу кезінде алады. Жауаптардың қалыптасу процесі 3 кезеңнен тұрады:

- қабылдау;

- есте сақтау;

- еске түсіру.

Тергеліп отырған оқиғаның мән-жайлары жөнінде ақпараттарды алу мақсатында жауап алу жүргізу кезінде тергеуші аталған факторларды білуі қажет және жауаптарды бағалау кезінде ескереді. Сәйкесінше, шынайы жауаптар алуға бағытталған тактикалық және психологиялық тәсілдерді қолдануы тиіс.

Сондықтан тергеліп отырған әрекеттің мән-жайлары жөніндегі жауаптардың толықтығы мен шынайылығына әсер ететін факторлар туралы жалпылама мәліметтер кез-келген қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасының маңызды элементі болып табылады.

13. Қылмыс іздерін жасыруға бағытталуы мүмкін әрекеттер

Қылмыс іздерін жасыру бойынша жүргізілетін әрекеттер тергеуге кедергі жасауға бағытталады және жасыру (утаивание), жою (уничтожение), инсценировка және жалғандық (фальсификация) түрінде көрініс табуы мүмкін.

Жасыру кезінде қылмысты тергеу үшін маңызды ақпарат тергеушіге беймәлім болады. Жою – қылмыс іздері мен ол туралы ақпаратты физикалық күш тұрғысынан жою жөніндегі белсенді әрекеттерден көрініс табады.

Инсценировка – қылмыскер, қылмыс құралы және қылмыс жасаудың мән-жайлары туралы түсініктерді өзгерту мақсатында жүзеге асырылады. Мысалы: объектілердің орнын ауыстыру, қылмыс субъектісінің сыртқы көрінісін өзгерту және т.б.

Іздер мен өзге де дәлелдемелік ақпараттың жалғандығы – олар туралы жалған түсінік қалыптастыруға бағытталған. Мысалы: жалған жауаптар беру, жалған куәларды қою, жалған іздер қалыптастыру және т.б.

Тергеушінің қылмысты жасыру тәсілін білуі қылмыскердің айла-тәсілдерін уақытылы анықтауға, сондай-ақ осы бағытта қолданылып жатқан мүмкін болатын әрекеттерді алдын алуға септігін тигізеді.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасының түсінігі
2. Криминалистикалық сипаттама және дәлелдеу пәні
3. Криминалистикалық сипаттаманың маңызды элементтері
4. Қылмыскердің жеке басы ерекшеліктері
5. Қылмыс жасау әдістері және басқа да элементтері

3 ДӘРІС. АДАМ ӨЛТІРУ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТАРЫН ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Жоспары:

1. Адам өлтіру қылмысын тергеу әдістемесінің теориялық алғышарты
2. Адам өлтіру қылмысының криминалистикалық сипаттамасы
3. Типтік тергеу ситуациялары, болжаулары және жоспарлануы
4. Күш қолдану белгілері бар мәйіт табылған жағдайларда жүргізілетін алғашқы тергеу әрекеттері

1. Адам өлтіру қылмысын тергеу әдістемесінің теориялық алғышарты

Адам өміріне қылмыстық қол сұғушылықпен күрес жүргізудің маңызы, қылмысты дер уақытында ашу мен оны жан-жақты тергеуде ерекше орын алады. Адам өлтіру бойынша істің ашылмай қалуы, көбінде қылмыскерлердің қылмыстық әрекет жасау немесе оның ізін жасыру кезінде өте айлалы әдіс-тәсілдер қолдануларына байланысты, әсіресе тергеу барысында тергеушінің жіберген кемшіліктерінің, нақты айтқанда: оқиға болған жерге дер уақытында шықпауының (келмеуінің) немесе ол жерге қарау жұмыстарын толық немесе мұқият жүргізуінің, ғылыми-техникалық құралдар мен тактикалық тәсілдерді дұрыс қолданбауының нәтижесінде.

Адам өлтіру қылмысын нәтижелі тергеудің міндетті шарттарына: жедел-тергеу жұмыстарын тез, әрі дер уақытында жүргізу; заттай дәлелдемелерді, сондай-ақ қылмыскерлердің оқиға болған жерлерде қалдырған іздерін – іздеп табу, бекіту, алу және зерттеу үшін ғылыми-техникалық құрал-жабдықтарды дұрыс пайдалану; іс бойынша құрылған болжауларды толық әрі жан-жақты тексеру; жұмыс жасау кезектілігін сақтай отырып, қолданылатын тәсілдерді дұрыс таңдап алу; оларды тергеу әрекеті барысында пайдалану шеберлігі жатады.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеу мен ашу, тәртіп бойынша күнделікті әрекет ететін топ құрамының қызметкерлерінің топтық тәсілдерімен немесе арнайы құрылған жедел тергеу топтарының үздіксіз жұмыс жасауларына байланысты жүзеге асырылады. Үздіксіз әрекет ететін жедел-тергеу топ құрамына – барынша тәжірибелі тергеушілер, маман-криминалистер, дәрігерлер, жедел-ізвестірушілер кіреді. Қасақана кісі өлтіру бойынша жасалған қылмысты ашуға байланысты, топ

II тарау. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы

құрғанда міндетті түрде әрбір қызметкерлердің мамандандырылу деңгейі, біліктілігі оның тәжірибелік стажы мен ептілігі ескеріледі. Жедел-тергеу топтарының жұмыстарындағы әдетте кетіп жатқан (кездесетін) кемшіліктер, олардың құрамының әлсіздігі мен тұрақсыздығына, топ құрамы мүшелерінің қасақана кісі өлтіру қылмысымен байланысы жоқ басқа шаралар мен айналысуына, сонымен қатар қажетті техникалық құралдармен, жұмыс жасау үшін ғимарат орындарымен, транспорт құралдарымен қамтамасыз етілмеулеріне байланысты.

Үздіксіз (күнделікті) әрекет ететін жедел-тергеу топтары оқиға болған жерге шыққан сәттен бастап қылмыскер анықталғанға дейін жұмыс жасаулары тиіс. Қылмыстық әрекеттер анықталғаннан кейін, ары қарай қылмысты ашу жұмыстарын (әрекеттерін) тергеушілер жалғастыруларына болады. Қылмыс қоғамдық ортаны дүрліктіретіндей ауырлататын жағдайда жасалған кездерде, тергеуді толық көлемде жүргізулері қажет.

Адам өлтіру қылмысын тергеуде «ізі суымаған» қылмыстар бойынша жедел-іздігі топтары қылмыс болған жерлерге, пәтер-аулаларға жаппай тексеру жұмыстарын жүргізу жолымен іздестіру шараларын жүзеге асырады. Арнайы құрылған кестеге байланысты шешілетін сұрақтар тізімін тексеру кезінде жиналған мәліметтер мен іздестірудегі тұлғаның жүрген жері бойынша құрылған кестені көзделген мақсатқа сәйкес талдау қажет. Қажет болған жағдайларда жәбірленуші мен қылмысқа күдікті (қылмыс жасауы мүмкін деп жорамалданған) тұлғаның іс-әрекеттеріне (хронаметраж әдісімен) бақылау жұмыстарын жүргізу керек, оқиға болған жердегі ауданда куәлар мен оқиғаны көзімен көрушілердің жүру мүмкіндігін ескеру қажет.

2. Адам өлтіру қылмысының криминалистикалық сипаттамасы

Адамның жеке басына қарсы жасалатын қылмыстың ішінде ең ауыры адам өлтіру қылмысы болып табылады. Бұл қылмысты ашуда кездесетін қиыншылықтар айтарлықтай үлкен жұмыс көлемін талап етеді, ол оны адам өлтіру жөніндегі істі жоғары санаттағы күрделі қылмыс қатарына жатқызуға жол береді.

Адам өлтіру қылмысын жасаудың және жасырудың тәсілдерінің әртүрлілігі, олардың себептері және мақсаттары, қылмыскермен пайдаланылатын қарулар және амалдардың ерекшеліктері, бұл қылмыстарды жасаудың орны және уақытының ерекшеліктері оларды тергеудің жалпы әдістемесінде кісі өлтірудің әртүрлі түрлерін тергеудің ерекшелігін көрсететін бірқатар жеке әдістеменің бар болуымен байланыстырылған. Соңғыларына қылмыстың типтік ситуациясына байланысты: атыс-қаруларын, жарылғыш заттарды, кесіп-жаншитын заттарды пайдаланып жасалған кісі өлтірулер, мәйітті бөлшектеумен, бүркемеленген (инсценировка) кісі өлтірулер; пайдақорлық, бұзақылық ниетпен және т.б. көлікте, төбелесте жасалған кісі өлтірулер жатқызылуы мүмкін.

Қылмыстық істі тіркеу кезіндегі тергеушінің қолындағы алғашқы мәліметтердің сипаты мен көлеміне байланысты барлық қылмыстарды шартты түрде мынандай үлкен екі топқа бөлінуі мүмкін: 1) кісі өлтіру қылмысы анық жағдайда жасалған; 2) кісі өлтіру қылмысы анық емес (белгісіз) жағдайда жасалған.

Бірінші топқа, тергеудің басында-ақ адам өлтіру қылмысын жасаған тұлға белгілі болған айқын деректерді жатқызамыз.

Мұндай қылмыстар әдетте «тұрмыс-тіршіліктік қатарына жатады, олар көбінде, күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі болатын отбасындағы, сондай-ақ көршілердің,

болмаса туысқандардың тағы басқа да жақын танитын адамдардың бір-бірімен

ұрыс-керістері, өзара келісе алмаушылықтарынан туындаған жанжалдар мен жеке бастық араздар. Бұл қылмыстарды жасау кезінде қылмыскерлер қылмысты жасауға байланысты алдын ала айла әдістерді таңдап, болмаса оның ізін жасыруға алдын ала дайындалмайды. Керісінше күтпеген жерден туындаған жанжалдың нәтижесінде қолына түскен тұрмыс-тіршілікте қолданылатын заттарды, атыс қаруын т.б. қылмыс құралы ретінде пайдаланады.

Белгісіз жағдайларда жасалған адам өлтіру қылмыстарын – күш қолдану белгілері бар мәйіттің табылуына байланысты немесе хабар-ошарсыз кеткен адамдардың өлгендігін куәландыратын мәліметтер бойынша қылмыстық іс қозғауға байланысты тергеу әрекеттері жүргізілетін қылмыстарды жатқызамыз. Мұндай жағдайларда қылмыстық іс қозғау кезінде тергеушіде адам өлтіру қылмысының жасалу жағдайы (қылмыскердің, көбіне жәбірленушінің жеке басы туралы; қылмысты жасау ниеті мен мақсаты) туралы ешқандай мәліметтер болмайды. Бұл жерде қылмыс көп жағдайларда алдын ала ойластырылып, әрекет ету бағыты мен кезектілігі мұқият қарастырыла отырып жоспарланып, қылмыстың ізін жасыру мақсатында қолайлы әдіс-тәсілдерді таңдап алып, арнайы адам өлтіру немесе ол қылмысты жасауға қатысу ниеті мен мақсатында жасалады.

Адам өлтіруге байланысты қылмыс жасау тәсілдері әртүрлі болып келеді және тікелей ол жәбірленушінің жеке өміріне қол сұғып тікелей өмірінен айырылуға бағытталатын келесідей белсенді әрекеттерден тұрады: дене жарақатын салу, жылжып келе жатқан поездың астына қарай итеріп жіберу және т.б. Кейбір жекеленген жағдайларда әрекетсіздік жолымен де мұндай қылмыстар (жаңа туған нәрестелер мен өзіне-өзі күтім жасай алмайтын адамдарды тамақтандырмай қою арқылы) жасалуы мүмкін.

Қылмыскердің адам өлтіру үшін нақты бір тәсілді таңдап алуына мынандай факторлар әсер етеді: жәбірленуші мен айыпкердің жасы, жылы, физикалық дамуы, қылмыстың жасалу уақыты мен жері, оның ниеті мен мақсаты, қылмыскердің қылмыс құрбанымен өзара байланысының болуы мен оның сипаты, сондай-ақ басқа да жағдайлар.

Адам өлтіру қылмыстарын жасауда қолданылатын тәсілдердің кеңінен тараған түрлеріне келесілерді жатқызуға болады:

– әртүрлі құралдарды, заттарды қолдану арқылы жәбірленушіге тікелей дене жарақатын салу;

– жәбірленушіні дәрменсіз күйде қалдыру, болмаса осы жағдайды пайдалана отырып оған дене жарақатын салу, оны қылғындыру және т.б. Сондай-ақ өміріне қауіп төндіретіндей (мысалы: қыс мезгілінде суықта ашық елсіз жерлерде оны жалаңаш, киімсіз тастап кету) жағдайларға душар ету.

– жәбірленушіні өте биік жерден лақтырып жіберу;

– жәбірленушіні жылжып келе жатқан көлік құралдарынан (поезд, автокөлік, теплоход) лақтырып жіберу;

– жәбірленушінің организміне улы заттарды жіберу және т.б.

Қылмыскер жекеленген жағдайларда өзінің кінәсіздігін нақтылайтындай жалған дәлелдемелер құру үшін, жасалған әрекет пен жәбірленушінің өлуінің арасындағы белгілі бір уақыт өтуін есепке ала отырып қылмысты жасау тәсілін таңдап алады. Қылмыстарды жасаудың мұндай тәсілін – баяу әсер ететін жарылғыш, болмаса улы заттарды қолдану арқылы жасалған қылмыстарды тергеу барысында

II тарау. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы
кездестіруге болады.

Алдын ала ойластырылып және жоспарланып жасалған адам өлтіру қылмыстары белгілі бір дайындықтар жасаудан тұрады: адам өлтіру үшін қылмыс құралын, қаруын алдын ала іздейді, көздеген мақсатын жүзеге асыруға байланысты алда кездесетін кедергілердің алдын алу жағдайлары жасалады, сонымен қатар қылмыстың ізін немесе оған өзінің қатысқандығын жасыруды қамтамасыз ету әрекеттері жасалады. Егер қылмыскердің қылмыс жасауға таңдап алған тәсіл-дері қандай да бір ерекше құрылғыларды, жарылғыш, улы заттарды дайындап жасаумен немесе басқа да арнайы таным білімдерімен байланысты жағдайларда, қылмыскерлер – техникалық, медициналық, химиялық, физикалық және басқа да арнайы әдебиеттерді зерттеп оқиды.

Қылмыскерлер адам өлтіру қылмыстарын жасау кезінде қылмыс құралы ретінде тұрмыс-тіршілікте пайдаланатын (асханалық және жиналмалы пышақ, балға, балта және т.б.) заттарды, қылмыскердің қылмыс жасау үстінде қолына түскен оқиға болған жердегі кездейсоқ заттарды (тас, құбыр, темір кесінділері, бөтелке т.б.) және басқа да қолдан жасалған әртүрлі суық қаруларды қолданады. Адам өлтіру кезінде қылмыскер атыс қаруларын қылмыс құралы ретінде – тік оқпанды, қолдан жасалған және жартылай қолдан жасалған (шиті мылтық, шолоқ мылтық) қаруларды пайдаланады. Ал улы заттарды қылмыс құралы ретінде пайдалану кезінде, олар көбінде жеке өндіріске қолданатын адам жүйкесіне күшті әсер ететін дәрі препараттары мен уландыратын қоспаларды таңдап алады. Адам өлтіру қылмыстарын жасау кезінде, тергеліп отырған оқиға жөнінде күш қолдану әрекеттерін және басқа да жекеленген мән-жайларды куәландыратын, атап айтқанда: қылмыстың механизмін, құралын, оған қолданған тәсілдерді және қылмыскердің жеке басының ерекшеліктері мен әрекет-мақсаттарын, қылмыстың ізін жасыру әдістерін сипаттайтын әртүрлі іздер пайда болады.

Мұндай іздерге қылмыскердің: қол саусақ іздері, тісінің, тырнағының, аяқ-киімінің іздері; көлік және бұзу құралдарының іздері; қылмыс болған жердегі, айналадағы заттарда қалған іздер, арпалыс іздері, мәйіттегі дене жарақат іздері, табиғи биологиялық іздер (қан, ағза, сіліккей және т.б.); адам өлтірудегі қылмыс құралын қоса алғанда, қылмыскердің ұмытып кеткен, болмаса лақтырып тастап кеткен заттары жатады. Негізгі іздер, көбінде мәйітке, оның киімдерімен оған тығыз жақын жатқан объектілерге шоғырланады. Жекеленген іздер мен заттай дәлелдемелер қылмыскер қылмыс жасап болған соң, кеткен бағыттарындағы жерлерде қалады. Күдіктіні ұстау кезінде оның денесінен, киімдерінен, одан алынған қылмыс құралдарынан қылмыстың іздері табылуы мүмкін.

Қылмыскерлер адам өлтіру қылмысын жасыру тәсілдерін таңдап алуына қылмыс жасалатын жер (орын) және қылмыскер мен жәбірленушінің өзара арақатынас сипаты әсер етеді. Бұл жасалған әрекеттің сипаты мен кезектілігі қылмыскердің жеке басы туралы мәліметтер мен қылмыс жасау жағдайларына байланысты анықталады.

Жәбірленуші мен қылмыскер өзара таныс болмаған, болмаса олар кездейсоқ танысқан жағдайларда, қылмыс болған жер айыпкерге еш қатысы жоқ болған жағдайларда, адам өлтіру қылмысын жасап болған соң, олар оқиға болған жерден тезірек қашып кетуге тырысады. Олар қылмыс болған жерден тезірек кетуге мүмкіндіктер бермейтін кедергілерді алдын алу үшін өзі өлтірген адамды, яғни мәйітті уақытша жақын маңға тығу әрекеттерін жасайды. Егер, мысалы: мәйіт тұрғын үйде болса, оны сол үйдің жуынатын бөлмесіне болмаса дәретханасына, төсектің астына тығып жасырады, олардың үстіне көптеген киімдерді, төсеніш-

терді тастайды, кей жағдайларда оларды өртейді. Ал ашық жерлерде, алаңдарда – мәйітті ағаштың жапырақтарымен, шөпмен, құрылыс-қоқыстарымен және басқа да жақын жерде жатқан кездейсоқ заттармен жауып жасырып, канализация, жертөле, ор, шұңқыр сияқты бірден байқалмайтын жерлерге тастайды. Сонымен қатар қылмыскерлер өздеріндегі қылмыстың ізін жою шараларын жүзеге асырады. Олар: жуынады, киімдерін ауыстырады, жыртылған жерін тігеді, қан және басқа да дақ іздерін жуып тазалайды, жәбірленушімен арпалысқан сәттерде денелеріне түскен жарақаттарды жуып, дәрі жағып, таңып, болмаса ұлпалап қылмыстың ізін жою шараларын жасайды. Қылмыскерлер кейбір жағдайларда қылмыс құралы мен оның ізін жою кезінде жалған алиби құруға тырысады. Мұндай кездерде, олар қылмыс жасалған күні немесе сол уақытта мен туысқанымның, досымның, танысымның үйінде, саяжайда және т.б. жерлерде болдым немесе осы уақыттарды солармен бірге өткіздім деп жалған алиби құрып, туыстарын, достарын және т.б. жалған көрсетпелер беруге итермелейді.

Егер қылмыскер мен оның құрбанының арасында – туыстық, достық, жыныстық (ашыналық) немесе басқа да тұрақты қатынастар, болмаса адам өлтірген жер айыпкердің жеке басына қатысты (тұрғын-үй, сая-жай, жеке гараж, жұмыс орны және т.б.) болған жағдайларда жәбірленушінің өлімі туралы факт, яғни нақты бір жерден оның мәйітін табу жағдайлары нақты бір тұлғаға сезік келтіруге әкеп соқтырады. Мұндай жағдайларда айыпкердің адам өлтіру қылмысы іздерін жасыруы; өлім фактісін және қылмыс жасалған жерді жасыруға бағытталған кешенді әрекеттерді жүзеге асырудан тұрады. Осындай мақсатпен мәйіттің көзі жойылады, мысалы: оны пешке өртеу немесе жасыру үшін басқа да тәсілдер қолданылады (оларды көміп тастайды, суға ағызып жібереді және т.б. оқиға болған жерлерден тыс немесе алыс жерлерге, мәйітті сыйғызу үшін оны бөлшектейді, елсіз мекендерге апарып тастайды). Сонымен қатар, қылмыскерлер қылмыс жасалған жердегі іздерін жою шараларын жүзеге асырады. Олар пәтерлерін эктап, сырлап, обойларын, едендерін толығымен немесе жартылай ауыстырады, жиһаздарын, төсеніштерін және т.б. жуып, сүртіп, тазалап жөндеу жұмыстарын жасайды.

Адам өлтіру тәсілі мен мәйіттің денесіндегі жарақаттардың сипатына байланысты жәбірленушінің өлу фактісін жасыру мүмкін емес жағдайларда қылмыскерлер адам өлтіру қылмысын жасырудың басқа да әртүрлі тәсілдерін жүзеге асыру әрекеттерін ойластырады. Табылған мәйіттің денесіндегі жарақат басқа тұлғалардың күш қолдануы арқылы салынғандығын куәландыратындай жағдайларда жасалған адам өлтіру қылмысы – шабуыл жасау, болмаса қатты жан-күйзеліс үстінде, сондай-ақ қажетті қорғаныс немесе абайсызда жасалған қылмыс сияқты инсценировка жасалады. Ал мәйітте мұндай дене жарақаты болмаған жағдайларда қылмыскерлер әдетте жәбірленушінің өзін-өзі өлтірген, болмаса бақытсыз жағдайға душар болған сияқты күйге келтіріп инсценировка жасау жолымен қылмыстың ізін жасырады. Сонымен қатар, жәбірленушіні басқа адам өлтірді немесе ауру салдарынан, кәріліктен өлді деп инсценировкалау жағдайлары да өте жиі кездеседі.

Қылмыс жасауға себеп болатын жағдайларға – айыпкер мен оның құрбанының арасындағы жеке бас араздығы, бұзақылық, кек алу, көре алмаушылық, қызғаншақтық, пайдақорлық ниет, сонымен қатар басқа қылмыстың ізін жасыру немесе оны жасау жолдарын жеңілдету жатады.

Нақты қылмысты, адам өлтіру қылмысын жасау ізін жасыру үшін қылмыскер алдын ала, күні бұрын арнайы дайындалып, өзінің және жәбірленушінің әрекетінің кезектілігін анықтап жоспарлап алады.

Жәбірленуші. Адам өлтіру қылмысын криминалистикалық сипаттауда жәбірленушінің өзінің жүріс-тұрысын виктимологиялық аспекті тұрғысынан қарастыруға болады. Яғни, ол дегеніміз қылмыстың жасалуына, қылмыс құрбанының өзі себеп болады. Олар алкоголь ішімдіктерін кездейсоқ адамдармен бірге ішіп, мас болып кездейсоқ адамдардың немесе айналасындағы адамдарды балағаттап өздері тиісіп, соның негізінде ұрыс, жанжал, төбелес шығып, қылмыстың жасалуына бірден-бір себеп болады. Көбінде мұндай жағдайларда адам өлтіру бойынша жасалған қылмыстың жәбірленушісі ер адамдар болады. Ал әйел адамдары қылмыстың құрбаны болуына – жыныстық қатынас жасау, пайдакүнемдік ниет, сондай-ақ қызғаныштың пайда болуы себеп болады.

Қылмыскер мен жәбірленушінің жүріс-тұрысында белгілі бір байланыс болады. Жәбірленушінің жеке басы мен оның өлер алдындағы мінез-құлқын жақсылап тексеру қажет.

Көп жағдайларда мұндай қылмыс құрбандарының мінезі – шайпау, ашуланшақ, жеңілтек-алаңғасар, сондай-ақ арандатып-азғырушылық қасиеттеріне бейім болып келеді. Бұл өз кезегінде қылмыскерлерге қарсы әсерін тигізіп, оның қылмыс жасауына әкеп соқтырады, бұл әрекеттер қылмыс механизімінен көрініс табады. Адам өлтіру қылмысын тергеу барысында тергеуші қылмыс құрбанының тірі кезіндегі мінез-құлқы мен оның жеке басы және жүріс-тұрыс тәртібі туралы мән-жайларды анықтап алулары тиіс. Бұл мән-жайлар (деректер) адам өлтіруге байланысты қылмыстың жасалу мақсаты мен ниеті, оны жасау механизмі туралы қажетті мәліметтерді (қылмысқа қатысушылар жөніндегі болжауларды тексеріп) анықтауға мүмкіндік береді.

Кейбір жағдайларда өзге тұлғаларға қарағанда өте қауіпті тұлғалар категориясы да кездесіп жатады, олар айналасындағыларға қауіп төндіре отырып, ақырында қылмыстың құрбаны өздері болулары мүмкін.

Қылмыскер. Адам өлтіруге байланысты қылмыстарды әдетте 18-50 жас аралығындағы алкогольдік ішімдікке немесе нашақорлыққа құмар ер адамдар жасайды. Олар, қоғамдағы басқа тұлғалардан өздерінің: дөрекеліктерімен, қатыгездіктерімен, жыныстық құштарлығы жоғарлығымен, әйелдерді сыйламайтындығымен, бұрын қылмыстық жазаға тартылғандығымен ерекшеленеді. Тәжірибеде қылмыскерлердің арасынан психикалық аурулармен ауыратын адамдар да жиі кездеседі, олардың маскүнемдіктен немесе нашақорлықтан емделуге мұқтаж екендіктері көбінде тергеу барысында нақтыланады. Берілген сипаттама өте тиімді, олар көпшілік жағдайларда жасалатын қылмыстар мен көшедегі кейбір пайдакүнемдік мақсатында жасалған қылмыстарды тергеуде ерекше орын алады.

Оқиға болған жерді қарау барысында немесе мәйіт табылған жерден алынған қылмыстың жасалу тәсілі туралы мәліметтер жиынтығы қылмыскердің жеке басы және оның жәбірленушімен өзара қатынасының сипаты жөніндегі құрылған болжауларды тексеруге мүмкіндіктер береді.

Мәселен, мәйітті оңаша жерлерге көміп тастау, оны бүркемелеу (құммен, шөппен, жапырақтармен және т.б.), мәйітті немесе оның бөлшектерін суға ағызып жіберу, жәбірленушінің бетін адам көріксіз етіп бұзу әрекеттері, бұл мәйіт қылмыскердің жақын адамы (әйелі, туысы, досы және т.б.) екендігін жиі куәландырады. 5 және 17-жас аралығындағы балалар мен жасөспірімдерді өлтіру қылмыстардың көбінде 10 мен 16 жас аралығындағы ер жыныстағы жасөспірімдер жасайды. Көпшілігінде олар жәбірленушінің досы, танысы болып келеді.

Мәйітке әдеттен тыс айдаларды қолдану белгілері (мәйітті жалаңаштау, киімсіз қалдыру немесе оның киімін тығып тастау, жағуға жарамсыз заттарды қолдан-

бақшы болып әрекет ету, мәйітті ұсақ бөлшектерге бөліп тастау) немесе мәйіттің денесіне сансыз көп жарақаттар салу белгілері қылмыскердің жүйке ауруымен ауыратындығын көрсетеді.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында кездесетін әдеттен тыс жасалған әрекеттерді анықтау мәселесі өте күрделі болып табылады. Әсіресе арнайы әскери немесе қызметтік дайындықтан өткен, криминалистика және басқа да салалардан арнайы жоғары біліктілігі бар, интеллекті жоғары, кәсіпқой қылмыскерлердің әрекеттерін тергеу мәселелері аса қиың. Қылмыстық әлемдегі осындай тұлғалар қажет болған жағдайларда жалдамалы кісі өлтіру қылмыстарының және ұйымдасқан топ болып жасалған қылмыстардың орындаушысы болып таңдап алынады. Сонымен қатар, мұндай тұлғалар саяси қылмыстарды жүзеге асырады (орындайды). Олар көбіне қылмыс жасау кезінде өздерінің қылмыстық әрекеттерінің ізін қалдырмайды. Дегенімен де қаншалықты кәсіби қылмыскер болғанымен де қылмыстық әрекетінің ізін қалдырмауы мүмкін емес.

3. Типтік тергеу ситуациялары, болжаулары және жоспарлануы

Типтік ситуациялар – тергеу әдістемесінің ерекшеліктерін (типтік тергеу болжауларының, типтік мәселелерді, сондай-ақ оларды шешу құралы мен тәсілдерін) алдын ала анықтауға мүмкіндіктер беретін, тәжірибеде барынша жиі кездесетін тергеу ситуациялары.

Нақты ситуацияны тексере отырып, тергеуші типтік мәселелерді шешу жөніндегі білімді қолданады, шындықты ескере отырып, оларды жаңа жағдайға сәйкес өзгертеді (модернизациялайды). Тергеу ситуациясын, бағалау кезінде заңмен қарастырылатын екі жағдай туындайды – шешім қабылдауға дайындалу кезінде тергеудің бағыты бойынша және тергеу әрекетін жүргізу бойынша. Жекеленген тергеу ситуациясы тергеу жағдайы (ретінде) сияқты қолда бар немесе жоқ ақпараттарға, адам өлтіру қылмысы жөніндегі көмекші мәліметтер мен дәлелдеулерге, мәліметтердің күшіне, тергеушінің өзінің мүмкіндігі мен құралдарына, қоршаған ортадағы жағдайларға және т.б. қатысты анықталады.

1-ситуация – қылмыс анықталған (ашылған), қылмыскер ұсталған және оны жеке басы анықталған. Кейде тергеудің бастапқы кезінде шынайы мақсаты мен ниеті, ал кейде оның кінә формасы да анық емес болады. Қылмысқа қатысушылар да анықталмауы мүмкін. Жәбірленушіні өлтірген кездегі әрекет құқыққа қайшы болып табылатындығы немесе табылмайтындығы алғашқыда айқын болмайды (мысалы, қажетті қорғану кезінде).

2-ситуация – қылмыс анықталмаған (ашылмаған), бірақ мәйіт бар (жасырылмаған), ешқандай инсценировка жасалмаған және ол бірден табылған немесе қылмыс біте салып көпке ұзамай табылған. Қылмыскер белгісіз. Қылмыскердің ізіне түсу мен оны ұстау бойынша жедел-іздістіру әрекеттерін ұйымдастыруға мүмкіндіктер бар. Сондықтан да типтік болжаулар да осындай ұқсас ситуацияларда болып келеді. Бұл қылмыскердің жеке басы (немесе күдіктінің араласатын ортасы) жөніндегі болжаулар, мүмкін болатын дәлелдемелер туралы болжаулар және қылмыскердің жасырынған жері жөніндегі іздістіру болжаулары.

Болжауларды тексеру үшін қылмыстық істі талдау нәтижесінде келесідей көрсеткіштерді қолдануы мүмкін:

– 21-жасқа дейінгі ер адамдарды қасақана өлтіру қылмыстары тұрғын-үйлерден тыс жерлерде олардың таныстары мас күйінде жеке бас араздықтарына байланысты өшін (есепін) алу, жан-жалдасу немесе төбелесу кезінде жасалған;

– 5 жастан 16 жасқа дейінгі ұл балаларды қасақана өлтіру қылмыстары тұрғын-үйлерде немесе оның жанында, олардың өз әкелерімен, өгей әкелерімен, болмаса шешесімен бірге тұратын адамдармен жасалған;

– 23 жасқа дейінгі ер жынысты адамдарды өлтіру қылмыстарының 75%-зы жаппай демалу кезінде 17-22 жас аралығындағы оқиға болған жерден 1,5 км-ге дейінгі қашықтықта тұратын ер адамдармен (көбінде жәбірленушінің таныстарымен) жасалған;

– 28-ден 57-ге дейінгі жастағы әйелдерді өлтіру қылмыстарының 50%-зы тұрғын жайлардан тыс жерлерде жасалған, бұл қылмыстарды олардың күйеулері немесе ашыналары мас күйінде жыныстық қатынасқа түсуге байланысты жасаған.

3-ситуация – қылмыс ашылған, жақын арада жасалған, бірақ оның механизмі белгісіз. Мәйіт табылып, оның жеке басы анықталған. Өзін-өзі өлтіргендігі, немесе бақытсыздық жағдайдан өлгендігін, немесе өзінің табиғи өлігі жөнінде көрсететін мәліметтер бар, бірақ қылмыстың ізін жасыру үшін исценировка жасау мүмкіндігі туралы күмән бар. Мұндай ситуацияларда болжаулар тергелетін оқиғаның механизмі жөнінде құрылады, содан кейін қылмыстың ниеті мен қылмыскердің жеке басы бойынша болжаулар жасалады.

4-ситуация – қылмыс ашылмаған, танылмаған мәйітті тауып алу фактісі бойынша қылмыстық іс қозғалған. Мәйіттегі жарақаттар қылмыстың жасалғандығын көрсетеді, бірақ мәйіт адам танымастай жағдайда болғандықтан, оны сыртқы бейне белгілері бойынша тану соншалықты қиын. Мұндай ситуацияларда болжаулар алдымен қылмыс құрбанының жеке басы бойынша құрылады және тексеріледі.

5-ситуация – қылмыс ашылмаған және бұрын жасалған (жасалғанына көп уақыт болған), қылмыс жасалған деп жорамалдауға болады. Себебі, адам басының және басқа да мүшелерінің, сүйектері киімдерінің қалдықтарымен табылған, бірақ өлімнің себебі белгісіз (тергеудің бастапқы кезінде), қылмыс жасалған деп болжауға болады, сондай-ақ қылмыс жасалмаған, өлімнің себептері басқа да жағдайларға байланысты болған деп те болжауға болады.

6-ситуация – қылмыс ашылмаған, мәйіт бөлшектелген және бұл бөлшектер жасырылған. Қылмыстың барлық элементтерінің ішінен тек қылмыстың ізін жасыру тәсілі мен мәйіттің бөлшегі табылған жер ғана белгілі. Ең алдымен болжаулар қылмыстың механизмі мен оның құрбанының жеке басы бойынша құрылады және тексеріледі. Қылмыс құрбанының жеке басын анықтау кезінде қылмыс жасалады деп болжанылған қылмыскер жөніндегі қажетті болжаулар ғана емес, сонымен қатар оның ізін жасырғандағы туралы болжаулар құрылып тексерілуі тиіс.

7-ситуация – адам жоғалған. Қылмыс ашылмаған, оның жоғалғанына көп уақыт болған, мәйіттің табылмауына байланысты, ол өлді деп жорамалданады. Өлді деп жорамалданған құрбанның жеке басы белгілі, бірақ оған қатысты барлық басқа мәліметтер, деректер (жағдайлар) анықталмаған. Жоғалу себептері жөнінде келесідей алғашқы типтік болжаулар жасалады: біреу өлтіріп кеткен, өзін-өзі өлтірген, қылмыс жасап туыстарынан және соттан бой тасалап тығылып жүр, өліп қалды немесе ауруханада басқа біреудің атымен емделіп жатыр және т.б. Қылмыс жөніндегі болжау дәлелін тапқан кезде басқа болжаулар өздері-ақ шығып қалады. Құрбанның жеке басын, оның өмір сүру жағдайы мен басқа адамдармен қарым-қатынасын

анықтау – қылмыстың жасалған жері мен уақыты, мақсаты мен ниеті, сондай-ақ қылмыскердің жеке басы туралы болжаулар құруға мүмкіндіктер береді.

8-ситуация – жаңа туған нәрестенің мәйіті табылған. Қылмыс нәрестенің шешесімен немесе оған жақын басқа да адамдармен жасалуы мүмкін. Алғашқыда анықталатын мәселелер, өлімнің болу механизімін анықтау, яғни нәресте дүниеге тірі болып келді ме және оның өлімінің себебі неде (қандай)? Бұл мәселелерді анықтаудан кейін міндетті түрде нәрестенің шешесін іздестіру шараларын ұйымдастыру қажет.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеуді жоспарлаудың ерекшеліктері –тергеушілердің алдын ала тергеу барысында әртүрлі формалардағы арнайы танымдарды пайдаланулары мен жедел-іздестіру органдарымен өзара тығыз байланысынан тұрады. Жоспардың нақты мазмұны көптеген тергеу ситуациясына байланысты анықталады. Мәселен, күш қолдану белгілері бар мәйіт табылған кездердегі уақыттың тығыз кезінде тергеушінің міндеті – қылмыстың іздерін бекіту мен қылмыскерді ұстауға бағытталған тергеу әрекеттері мен жедел-іздестіру шараларын жүзеге асыру. Мұндай жағдайларда ең алдымен оқиға болған жерді және мәйітті қарау, қылмысты көзімен көрушілерді анықтау мен олардан жауап алу, сот-медициналық сараптама тағайындау, қылмыскерді «ізі суымаған» қылмыстар бойынша іздестіру, бөгет, тосқауыл қою шараларын жүргізу, күдіктіні ұстау кезінде одан жауап алу, куәландыру, киімдерін алу және қамау, оны тануға көрсету әрекеттері жоспарланады.

Бөлшектелген мәйіттің бөлшектері табылған жағдайларда тергеудің бастапқы кезеңіндегі тергеушінің жоспарлау шаралары қылмыс құрбанының жеке басын және қылмыстың жасалған жерін анықтау мәселелеріне тәуелді болып табылады. Жоспарда келесі мәселелер қарастырылады: мәйіттің бөлшектері мен оның табылған жері; мәйіттің мүшесі бойынша жетпеген (жоқ) бөлшектерін іздестіру; сот-медициналық, криминалистикалық және басқа да зерттеу түрлерін жүргізу; мәйітті тануға көрсету; қылмыс құрбанының, күдіктінің жеке басын анықтауға бағытталған жедел-іздестіру шараларын жүргізу.

Адамның жоғалуына байланысты қозғалған қылмыстық іс бойынша тергеуді жоспарлау қылмыстың жасалу уақыты мен ол бойынша қылмыстық іс қозғалған уақыт арасындағы кеткен уақыттарды, сондай-ақ қылмыстың жасалған жері- не байланысты мәліметтерді қылмысты жасау және оның ізін жасыру тәсілдерін, айыпкердің жеке басы туралы мәліметтердің жоқтығын ескере отырып жүзеге асырады. Мұндай ситуацияларда тергеу жоспары адамның жоғалуына байланысты түскен арыздарды алдын ала тексеру нәтижесі есепке алына отырып құрылады. Істің мән-жайына байланысты тергеу жоспарына – хабар-ошарсыз кеткен адамның тұрғын-жайлары мен жұмыс орындарын қарау, оның туысқандарынан және таныстарынан жауап алынады, жоғалып кеткен адам мен оны қоршаған адамдардың жеке басын зерттеуге және мәйітті іздестіруді ұйымдастыруға бағытталған шараларды кіргізуге болады.

4. Күш қолдану белгілері бар мәйіт табылған жағдайларда жүргізілетін алғашқы тергеу әрекеттері

Оқиға болған жерді тексеру. Адам өлтіру ісі бойынша оқиға болған жерді қараудың ерекшеліктері, қылмыстық ситуацияның ашылуымен және қылмыс

жасалған жердің сипатымен қамтамасыз етіледі. Атыс қаруын қолдануға байланысты жасалған адам өлтіру ісі бойынша оқиға болған жерді қараудың уландыру және т.б. жолмен жасалған адам өлтіру қылмысын қараудан айырмашылығы ерекше. Бұған қарамастан, адам өлтіруге байланысты іс бойынша оқиға болған жерге қарау жүргізудің жалпы тактикалық ұсыныстары бар.

Адам өлтіруге байланысты іс бойынша қараудың негізгі объектісі – мәйіт және оның табылған жері, яғни көп жағдайларда оның табылған жері қылмыстың жасалған жері болып келеді. Мұндай қарау әрекетін жүргізуді тергеушінің өзі жетекші бола отырып құрған топ жедел-ізвестіру қызметкерлері, маман-криминалист, сот-медицина саласының мамандары, яғни жедел-тергеу тобымен жүзеге асырылады.

Оқиға болған жердің және нақты бір қылмыс жағдайының ерекшеліктеріне байланысты топ құрамына басқа да мамандар кіргізілуі мүмкін.

Тергеуші оқиға болған жерге келген соң бұрынырақ келген полиция қызметкерлерінің алған мәліметтері негізінде қылмысты көзімен көрген тұлғалардан сұрау алады және қоршаған жағдайды өзі қарап қабылдай отырып – жедел-ізвестіру шараларын жүргізуге байланысты нұсқаулар береді, қаралатын жердің шекарасы мен қылмыстық іздің негізгі шоғырланған жерін анықтайды, тергеу қарауына қатысушылардың өзара атқаратын міндеттерін бөледі.

Мәйіт қаралады, қылмыстың ізі табылу мүмкіндігіне байланысты ол табылған жер мен оның территориясы қаралады. Мәйіт табылған жерден едәуір ара қашықтықтан іске қатысты іздер мен басқа да объектілер табылған жағдайларда, оларды қарау өзінше жекеленген тергеу әрекетін құрайды (әрекеттерінен тұрады). Оқиға болған жерде мәйіт болған кезде қарау әрекеті тәртіп бойынша орталықтан сыртқа қарай бағыттала отырып жүргізіледі. Мәйіттік құбылыстардың өзгеріске ұшырамай тұрғанында оларды бекіту және тергеу ісіне қажетті басқа да мәселелерді анықтау үшін қарау әрекеті мәйіт жатқан жерден нақты айтқанда мәйітті қараудан басталады.

Мәйітті қарау барысында оның: жынысы, шамамен жасы, дене бітімі, бойы; оқиға болған жердегі жылжымайтын объектіге қатысты мәйіттің орналасу жағдайы анықталады; мәйіттің орналасу жай-күйі, сондай-ақ басының және аяқ-қолдарының орналасу жағдайлары мен ерекше белгілері бекітіледі. Қарау кезінде мәйіт танылмаған жағдайларда ауызша суреттеу әдістемесі бойынша хаттамаға толық сипаттамаланып бекітіледі. Содан соң хаттамаға белгілі бір кезектілікпен мәйіттің денесі мен киімдері, олардан табылған заттар және оның жатқан территориясы сипатталып жазылады.

Мәйіттің киімдерін қарау барысында, оның киімінің жай-күйіне, оның жыл-мезгіліне сәйкестігіне және жәбірленушінің дәл осы кездегі физикалық жағдайына аса назар аудару қажет. Киімінің қалталары мұқият тексеріледі және табылған заттар, сондай-ақ киімдерінде жыртық, зақымдар, қол дақтарының іздері, басқа да биологиялық іздер, балшық және т.б. болса, олардың түрлері, өлшемі, формасы, нақты орналасқан жерлері толық көрсетіле отырып сипатталады.

Мәйіттің денесін қарау кезінде одан табылған мәйіттік құбылыстардың көрінісі мен оның дәрежесі, дене жарақаттары (қан болса оның тоқтағандығы), олардың саны, өзара орналасуы, өлшемі, түр-түсі денесіндегі бөгде іздер мен басқа да бөлшектер нақты сипатталып көрсетіле отырып хаттамаға бекітіледі.

Қылмыстың жасалу тәсілі көрініс табатын дене жарақатының сипатына байланысты мәйітті қараудың белгілі бір ерекшеліктері бар. Мәселен, мәйіттің дене-

сіндегі шауып-кесуден түскен жарақаттарды, сондай-ақ өтпейтін қатты заттармен келтірілген жарақаттарды қарау кезінде жарақаттың санына, жарақаттың өзара орналасуына, өлшеміне, формасына, киімдерінің жай-күйіне, денесіндегі жарақаттардың киіміндегі зақымдармен сәйкестігіне, жәбірленушінің денесіндегі арпалысу және қорғаныс іздерінің болуына аса назар аудару қажет.

Атыс қарулары арқылы жарақат келтірілген мәйітті қарау кезіндегі мәйіт- тің денесі мен оның киімдеріндегі ату іздері зерттелуге және бекітілуге жатады. Хаттамада жарақаттардың саны, олардың өзара орналасу жағдайы, өлшемі, оның жиегінің жай-күйі, штанцмарканың болуы, кескіні, пішіні, ыс шөгінділерінің, қару майларының іздері мен жанбай қалған порохтың түйірлерінің сипаты және орналасқан жері, аумағы хаттамада көрсетіліп бекітіледі.

Ілмектен алынған мәйітті қарау кезінде, олардың мойнындағы странгуляциялық әжім-қыртыстарға, оның сипатына, бағытына, ені мен ұзындығына, түр-түсіне, оларда ілмек материалының бейне-көрінісі іздерінің қалуына мұқият зер салып тексеру керек; хаттамада мәйіттегі дақтар мен олардың орналасуы, сондай-ақ олардың түр-түсі мен басқа да ерекшеліктерімен еріксіз зәр шығару кемістік іздері бекітіледі.

Мәйіттің уланғандығын көрсететіндей жағдайларда, мәйітті қарау кезінде – оның денесіндегі және киіміндегі химиялық заттардың іздері, сондай-ақ өлімнің белгілі бір уландырғыш заттан болғандығы, ерекше иістердің, мәйіттік құбылыстардың болуы хаттамаға белгіленіп, сипатталады.

Судан шығарылған мәйітті қарау кезінде, оның денесіндегі жарақаттарды бекітуден басқа да, мацерациялардың, сондай-ақ мәйіттің аузы мен мұрнының айналасында көбіктердің болуына көңіл аудару қажет.

Оқиға болған жердегі қан іздерінің сот-медициналық қана емес, сонымен қатар криминалистикалық маңызы бар екендігі міндетті түрде ескерілуі тиіс. Оларды зертеу негізінде тергеу жағдайына маңызды мынандай мән-жайлар: қылмыстың жасалған жері, оның механизмі, жәбірленушіге дене жарақатын салу кезіндегі оның күй-жайы және т.б. анықталады. Табылған қан іздері, олардың саны, мөлшері, көрінісі, олардың сипаты, аққан қаннан қалған із, қанның жиналуы, қанның тамшысы, шашырауы, жағылуы, пішіні және жиектерінің формасы, толық көрсетіле отырып хаттамаға бекітіліп жазылады. Бұл іздерді тасушы көп жағдайларда жәбірленушінің киімі, мәйіттің денесі және қылмыс құралы болады. Мәйіттің киімі мен денесінен қылмыскердің киімінің талшықтары, тырнақтарының арасынан қылмыскердің терісінің үлгілері, шаштары, мәйіттің жарақаттарынан – қылмыс құралынан бөлініп қалған шыны, металл, ағаш бөліктері және т.б., ал қылмыс құралдарынан – мәйіттің ішкі органдарының іздері табылуы мүмкін. Сонымен қатар, қылмыстың жасалған жерін, болмаса мәйітті жасырған жерді, жәбірленушінің мамандығын анықтауға мүмкіндіктер беретін микрообъектілер мәйіттің денесі мен киімдерінен табылуы ықтимал.

Оқиға болған жердегі қылмыстық іздерді табу, бекіту алу және зерттеу үшін криминалистикалық техника құралдарын тергеу әрекетіне пайдалану, жоғары мамандықты талап етеді. Мәселен, ультракүлгін жарықтандырулары арқылы органикалық және бейорганикалық заттардың іздерін анықтауға болады; электронды-оптикалық құрылғылар көмегімен жәбірленушінің киіміне төгіліп жағылған қаннан жақыннан ату іздерін табуға болады. Қылмыс құралын және жәбірленушіден ұрланған заттарды іздестіру кезінде тралдар, бұрғылар, магниттік және метал іздегіштер қолданылады. Қарау кезінде бірқатар техникалық сұрақтарды шешу

үшін оқиға болған жерде, сол жердегі және басқа да объектілер алдын ала зерттеуді қажет етеді. Мұндай зерттеулер тергеуші мен қарау әрекетіне шақырылған мамандарға жүктеледі. Жарылғыш заттарды қолданумен байланысты адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында пиротехника мамандары «жарылғыш заттардың орталығы» – деп тапқан жерді ескере отырып тергеуші қарау шекарасын анықтайды; «ізі суымаған» қылмыстар бойынша қылмыскердің ізіне түсу, өлімнің болу уақытына байланысты сот-медицина мамандарының мәйіттік құбылыстарды зерттеу негізіне сүйене отырып анықталады: қылмыс құралы мен қылмыскердің өзін іздестіру шаралары криминалист мамандардың сәйкес іздерді зерттеу барысында анықталған белгілерді ескере отырып жоспарланады. Тергеу қарауын жүргізу барысында тергеуші негативтік жағдайларға көңіл бөлуі қажет. Оқиға болған жерге инсценировка жасалғандығын куәландыратын жағдайлар: қоршаған орта жағдайына жәбірленушінің өліміне себеп болатын сәйкес белгілердің, іздердің болуы немесе керісінше болған оқиғаға жат бөгде іздердің болуы. Барлық негативтік жағдайлар оқиға болған жерде қарау хаттамасында толық, әрі нақты сипатталып жазылуы қажет, осының негізінде тергеуші тергеу болжауын құрады және сәйкес болжауларды тексереді.

Танылмаған мәйіттің жеке басын анықтауда жүргізілетін әрекеттер. Егер, мәйітті қарау барысында оның жеке басын куәландыратын құжаттар табыл- маса және оқиға болған жердегі тұлғалармен танылмаған жағдайларда, тергеуші мәйіттің жеке басын анықтауға байланысты шаралар қолданады.

Осындай мақсатпен мәйіт жеке тұлғаларға (пәтер иелерінің кооперативі (КСК) қызметкерлеріне, учаскелік полиция инспекторына, жақын аумақтың тұрғындарына) тануға көрсетілуі мүмкін. Егер бұл шараларды жүргізу нәтижесінде жәбірленушінің жеке басы туралы мәліметтер алынған жағдайларда, мәйіт оның туыстарына, таныстарына, бірге жұмыс істейтін қызметтес әріптестеріне Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің баптарының талаптары мен тәртіптері бойынша тануға көрсетіледі. Берілген тергеу әрекетін жүргізудің бірқатар ерекшеліктері бар. Мәселен, мәйітті тануға көрсету әрекеттерін жеке ғимараттарда, яғни мәйітханада жүргізу шаралары ұсынылады. Мәйітті тануға бірнеше адамдар келген жағдайларда, олардың арасынан бұл ауыртпалықты ба-рынша көтере алатын адамға ғана көрсетілуі қажет.

Мәйіттің бетінде дене жарақаттары болған кезде немесе оның бет-әлпеті адам танығысыз күйде болса, тануға көрсету алдында мәйітке әрлеу жұмыстары жүргізіледі. Мәйіт табылған кезден оның үстіне киімі болмаған жағдайда тануға көрсету үшін оның үстіне материал жауып көрсетеді. Оқиға болған жерден табылған (жәбірленушінікі болуы мүмкін) киімдер мен басқа да заттар Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексінің баптарының талаптары бойынша тануға көрсетіледі.

Егер жоғарыда көрсетілген әрекеттер ешқандай нәтиже бермесе және мәйітті бұдан әрі сақтау мүмкін емес жағдайда, оны жерлемес бұрын келесі әрекеттер, яғни жәбірленушінің жеке басын идентификациялау мүмкіндігін қамтамасыз етілуге бағытталуы тиіс. Осындай мақсатпен мәйіт дактилоскопияландырылады, тануға түсіру фототүсірім ереже тәртібі сақталына отырып фотосуретке түсіріледі және оған танылмаған мәйіт бойынша карта құрылады. Сот-медициналық сарапшы көмегімен мәйіттің шашы, денесінің терісі татуировкасымен бірге алынады (егер болса) және олар сот-медицина мекемелерінде сақталынады. Мәйіттің үстіндегі киімдері мен басқа да заттары сақтау бөліміне жіберіледі.

Жәбірленушінің қол саусақтарының іздері алынған дактилоскопиялық картамен бірге танылмаған мәйіт бойынша құрылған карта қылмыстық тергеу органдарына жіберіледі. Мәйіттің фотосуреті, оның жеке басын анықтау мақсатында жедел-полиция қызметкерлеріне беріледі. Қажет болған жағдайларда мәйіттің жеке басын анықтау үшін жергілікті телеарналар, радио ақпараттары, баспа орындары пайдалынады. Жәбірленушінің жеке басын анықтауға байланысты қосымша мәліметтер алу үшін сот-медициналық сараптама тағайындалады; мәйіттен табылған жол жүру және басқа да құжаттарына криминалистикалық сараптама жүргізу арқылы жәбірленушінің қай жерден (елді мекеннен) келгендігін анықтауға болады.

Куәлерден жауап алу. Адам өлтіру қылмыстық ісі бойынша куәлер ретінде – қылмысты көзімен көрушілерден, туысқандарынан, таныстарынан, бірге жұмыс істеген қызметтес тұлғалардан сондай-ақ, күдіктілерден жауап алынады.

Көзімен көрушілерден жауап алудың негізгі мақсаты – олардан қылмыстың жасалу жағдайы мен қылмыскердің белгілері туралы мәліметтер алу. Мұнда: оқиғаны көзімен көруші оқиға болған жерге қандай жағдайлармен тап болғандығы; оның болған оқиғаға назар аударуына қандай себептер болғандығы; оқиғаның пайда болу механизмі мен кезектілігі; қылмыскердің саны; олардың аты-жөндері және (сол кездегі қылмыскерлердің өзара атаған) лақап аттары; олардың әрқайсысының жасаған әрекеттерінде құрал ретінде пайдаланған қарулары мен басқа да заттары; жәбірленушінің мінез-құлқы мен қарсыласу сипаты; айыпкердің қылмыс жасап болғаннан кейінгі әрекеттері анықталады. Егер жауап алу барысында куә жәбірленушінің, болмаса айыпкердің бет-әлпеті оған таныс екендігі туралы мәлімдесе, ол бұрын осы тұлғалармен қайда және қандай жағдайларда кездескендігі туралы анықталады.

Мәйітті алдымен тауып алған немесе көрген тұлғалардан жауап алудың мақсаты мәйіт табылған сәттен бастап болған оқиғаларды, сондай-ақ оқиға болған жерді қарауға жедел-тобы келгенге дейінгі ол жердің жағдайын деталіне дейін анықтап білу. Көрсетілген тұлғалардан жауап алу кезінде: олардың мәйітті қандай жағдайларда тауып алғандығы; сол сәтте мәйіттің жанында немесе оқиға болған жердің маңында кімдер болғандығы, олар қай бағытқа қарай кеткендігі жә- не олардың қандай белгілері бар екендігі: мәйіт табылған кезде ол тірі болған, я болмағандығы; мәйіттің жату қалпы мен оны қоршаған ортаның жағдайы туралы сондай-ақ, куә мәйітке жақындады ма, оны өзгерткен жоқ па; оқиға болған жерге полиция қызметкерлері келгенге дейін, ол басқа жаққа (жерге) барып келмеді ме және сол уақытта мәйіттің жанында кім қалғандығы жөніндегі мән-жайлар анықталады.

Жәбірленушінің туыстары мен таныстарынан жауап алудың мақсаты – мәйіттің жеке басын, оның басқа тұлғалармен қарым-қатынасын, соның ішінде күдікті мен (егер олар бұрын таныс болса), сонымен қатар, қылмыстың ниетін анықтау. Бұл тұлғалардан жауап алу барысында жәбірленушінің жүріс-тұрыс, мінез-құлқының сипаты, оның туыстары, достары, таныстары, қызметтестерімен өзара қарым-қатынастары, өмір сүру бейнесі, күн тәртібі, оның өмірінің соңғы күніндегі жағдайы мен өлер алдындағы күн кезеңдеріндегі жүріс-тұрыс қылықтары анықталады.

Егер куәлерден жауап алу барысында олар нақты бір тұлғаларға қатысты қандай да бір сезік келтіретіндігін, болмаса қылмыстың ниеті жөнінде жорамалдарын мәлімдесе, міндетті түрде оның сезік келтіру мен жорамалының неге негізделгендігін анықтау қажет.

Жәбірленуші мен күдіктінің тізімдегі куә ретіндегі таныстары, көршілері мен қызметтестерінен жауап алу, тәртіп бойынша: айыпкер мен оның құрбанының жеке басымен, сондай-ақ қылмыстың жекеленген жағдайларын анықтауға байланысты сұрақтар бойынша жауап алынады.

Күдіктінің туыстарынан жауап алу кезінде жоғарыда аталған сұрақтардан басқа да, яғни оның қылмыс жасамай тұрып және қылмыс жасағаннан кейінгі жүріс-тұрысы, қылмыстың ізін жасыруға байланысты әрекеттері туралы мән-жайлар анықталады.

Сот-медициналық сараптама. Кейінге қалдыруға болмайтын тергеу әрекеттерінің ішінде адам өлтіру қылмыстары бойынша өлімнің болу себептері мен дене жарақаттарының сипатын анықтауда сот-медициналық сараптаманың алатын орны ерекше. Сонымен қатар, сот-медициналық сараптаманың шешіміне бұл жалпы сұрақтардан басқа да мән-жайларды анықтауға бағытталған сұрақтар жатады, яғни олар іс бойынша тергеу әрекетіндегі құрылған болжауларға байланысты келесідей:

– **Жасалған қылмыс жағдайы бойынша:** өлімнің себебі мен болу уақыты; мәйітте дене жарақатының болуы немесе болмауы, олардың саны, пайда болу механизмі мен сипатын; қандай жарақат тірі кезінде, ал қайсысы өлгеннен кейін келтірілгендігін; дене жарақатын салудың кезектілігі, жарақат келтіру кезінде жәбірленуші қандай күйде болды; дене жарақатынан кейін оның қозғалып-жылжуға, қарсы әрекет етуге қабілеті болды ма; дене жарақатының қайсысы өміріне қауіпті болды; соққы қандай күшпен берілді; мәйітте қорғану немесе арпалысу белгілері бар ма;

– **Оқиғадан бұрын болған жағдайларға байланысты:** жәбірленушінің қанында ішімдік құрамы бар ма және жиналған ішімдік құрамына оның мас болу дәрежесі сәйкес келе ме, жәбірленуші өлер алдында тамақ ішкен бе, тамақтанған уақыты қашан және қандай тамақ түрін ішіп-жеген, жәбірленуші қайтыс болар алдында жыныстық қатынаста болған ба;

– **Қылмыс құралы бойынша:** жәбірленушіге дене жарақаты бір әлде бірнеше қару құралын қолдану арқылы салынған ба; бұл құралдардың түрі, формасы, өлшемі қандай; дене жарақаты сараптамаға ұсынылған құралдардан болған ба;

– **Жәбірленушінің жеке басын анықтауға байланысты:** бөлшектенген мәйіттің бөлшектері аталып отырған нақты бір тұлғаныкі ме, жәбірленушінің жынысы, шамамен жасы қандай; жәбірленуші тірі кезінде қандай аурулармен ауырған; қанша рет операция жасалған; ішкі организміңде қандай да бір патологиялық өзгерістер мен аномалиялық ауытқулықтар бар ма; тіс құрылысының ерекшеліктері; жәбірленушінің қанының түрі мен тобы қандай;

– **Күдіктінің жеке басына қатысты:** жәбірленушінің жыныстық мүшесінен табылған қан дақтары мен ағза іздері қандай топқа жатады; мәйітті бөлшектенген тұлғаның анатомия саласынан және техника бөлімінен тәжірибесі болған ба; мәйітті бөлшектеген адам солақай емес пе;

– **Қылмыстың ниеті мен мақсаты бойынша:** мәйіттің денесінде күш қолданып жыныстық қатынасқа түсуді сипаттайтын іздер бар ма; түсік тастау белгілері жоқ па; келтірілген дене жарақаттары қинау арқылы салынғандығын сипаттайтын белгілер бар ма; олар жәбірленушіні ерекше азаптаумен жасалған жоқ па;

– **Тергелетін оқиғаны бүркемелеуге байланысты:** мәйіттің қалпы өзгеріске ұшыраған ба; жәбірленушінің денесіндегі жарақаттар оның өзіне-өзі қол жұмсауы арқылы келтірілмеген бе; жәбірленушідегі дене жарақаттары оның киі-

міндегі зақымдармен сәйкес келе ме; егер сәйкес келсе оны немен түсіндіруге болады; жәбірленушінің мойнына ілмек, жіп байланған ба; мәйіт табылған жер қылмыстың жасалған жері ме, жоқ па және т.б. сұрақтарды анықтауға бағытталуы мүмкін.

Мәйітті сот-медициналық зерттеулер барысында сарапшының алдына қосымша сұрақтарды қоюға байланысты фактілер анықталуы мүмкін, бұл фактілер дереу тексерісті қажет етеді.

Бөлшектенген мәйітті зерттеу, сондай-ақ бірқатар күрделі сұрақтарды шешу кезінде медицина ғылымы саласынан әртүрлі танымды талап ететін жағдайларда комиссиялық сот-медициналық сараптама тағайындалады. Мұндай сұрақтарды шешу үшін басқа да ғылым салаларын бір уақытта қолдану қажет болған жағдайларда кешенді зерттеулер жүргізіледі. Мәйіттің денесіндегі оқтың кірген және шыққан саңылаулары бойынша сұрақтарды шешу, сондай-ақ оқтың саны мен ату арақашықтығын анықтау үшін кешенді сот-медициналық және баллистикалық сараптама тағайындалады. Мәйіттің сүйегіндегі іздер бойынша қылмыс құралдарын теңдестірулер кешенді медицина-криминалистикалық (трасологиялық) сараптамамен жүзеге асырылады.

Адам өлтіру қылмыстарын тергеу барысында сот-медициналық сараптамамен қатар, зерттеудің басқа да түрлері жүргізіледі. Шаш, қан іздерін және организмнен бөлініп шығатын басқа да іздерді зерттеу үшін сот-биологиялық сараптама тағайындалады. Мәйіттің тырнағының астынан, болмаса қылмыс құралынан оның бөлшектері немесе ішкі орган тімдері табылған кезде, олардың пайда болуы мен тобын анықтау мақсатында цитологиялық зерттеулер жүргізіледі. Мәйіттің және айыпкердің денесі мен киімдерінен талшық іздері табылған жағдайларда заттар мен материалдарды зерттеу сараптамалары тағайындалады. Оқиға болған жерден табылған қол, аяқ, көлік және бұзу құралдарының іздері бойынша әртүрлі трасологиялық зерттеулер жүргізіледі.

Адам өлтіру қылмысының жасалу тәсілдері мен тергеліп отырған істің нақты жағдайына байланысты, баллистикалық, жарылыс-техникалық, заттар мен материалдарды зерттеу, токсикологиялық және басқа да сараптамалар тағайындалуы мүмкін.

Күдікті мен айыпкерден жауап алу. Мұндай жауап алуды жоспарлау мен оны жүргізудің тактикасы тергелетін қылмыс жағдайына, тұлғаның жеке басы туралы жиналған мәліметтер мен дәлелдемелерге қарамастан құрылады және таңдалып алынады.

Қылмысты жасау үстіндегі немесе оны біте салып ұсталған күдіктілер мен айыпкерлерден жауап алу кезінде, олар қылмыстың жасалуына өзінің кінәлі екендігін жоққа шығармайды. Мұндай жағдайларда жауап алудың мақсаты жасалған қылмыстың ниеті мен барлық жағдайларын анықтау болып табылады.

Адам өлтіру қылмыстары белгісіз жағдайларда жасалған кездерде күдіктілерден жауап алу барысында, олар көбінде осы қылмысқа қатыстылығы жөнінде тергеушілерде қандай дәлелдемелердің болуы мүмкіндігін анықтауға тырыса отырып, соған байланысты өздерінің кінәсін мойындап, болмаса мойындамай жауап береді. Тергеу кезінде әртүрлі факторлардың ықпал (әсер) етуіне байланысты күдіктілер (айыпкерлер) бұрын өздері берген жауаптарынан бас тартып, болмаса бұрын жоққа шығарған факторларды мойындап немесе өзара сөз байланысқандықтарын мәлімдеп жүріс-тұрыс бағыттырын өзгертулері мүмкін.

Өздерінің кінәлілігін мойындамау (теріске шығару) кезінде күдіктілер (айыпкерлер) жалған алибилер құрады, қылмысты басқа тұлғалар жасады деп мәлімдейді; болмаса өзін-өзі өлтірген немесе бақытсыздық жағдайға душар болған деп жауап береді. Адам өлтіру қылмыстарын тергеу (мәйіт табылмаған) кезінде күдіктілер (айыпкерлер), жоғалған тұлға тірі бірақ қандай да бір себептермен жасырынып жүр деген ойда болады. Сөйтіп олар келесі жауап алу барысында ауырлататын жағдайларда жасаған қылмыстық әрекеттерін жасырып, оларды жеңілдететін жағдайларға бағыттай отырып, қылмысқа кінәлі екендіктерін мойындап жауап беруге мәжбүр болады.

Мұндай жағдайларда жауап алудың мақсаты – жауап алу барысында алынған барлық факторлардың нақтылығын және олар жөніндегі мәліметтердің қайнар көздерін анықтау, осыған байланысты берілген жауаптарды нақтылау мен іріктеп тексерудің маңыздылық ерекшеліктерін анықтау. Мәселен, алынған жауаптарды талдап тексеру көмегімен жалған алибилер мен қылмысқа басқа тұлғалар қатысқандығы жөнінде жауаптарды әшкерелеуге болады. Жәбірленуші мен кінәлі тұлғалардан жауап алу барысында ауырлататын жағдайларды, болмаса жауаптылықты жеңілдететін және т.б. жағдайлардың болуын нақтылау тергеліп отырған іске байланысты негізгі қорытындылар беруге мүмкіндіктер туғызады.

Күдіктіден (айыпкерден) жауап алу кезінде барлық уақыттарда шынайы, нақты жауаптар алына бермейді, көбінде дәлелді жауаптар тергеушінің қолында бар мәліметтерді дәлелдеме ретінде ұтымды пайдалану жолымен алынады. Осыған байланысты жауап алудың мынандай ерекше маңызды тактикалық тәсілдері бар: жауап алынатын тұлғаны логикалық әңгімеге тарту арқылы оның сезімін ояту; оны дәлелдемелерді тексеруге қатыстыру; тергеу арқылы алынған фактілердің мағынасын түсіндіру.

Жауап алынатын тұлғалардың жеке басы мен тергелетін іс бойынша нақты бір жағдайларға байланысты басқа да тактикалық тәсілдер қолданылады.

§5. Келесі тергеу кезеңдерінің міндеттері (мақсаты)

Тергеу барысында айыпкер ретінде қылмыстық іске тартылатын тұлға анықталған жағдайларда тергеудің жаңа кезеңі басталады. Тергеудің бұл кезеңінің міндеті қылмыскерді әшкерлеу және олардың кінәлілігін дәлелдеу.

Айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау. Күдіктінің берген жауаптары мен көрсетпелері дәлелдеменің қайнар көзі болып табылады. Жауап алу кезінде дәлелді жауаптар алудың маңызы ерекше. Қылмыстың әрекеті орындаушы тұлғаға ғана мәлім фактілер дәлелдеме болып табылуы мүмкін. Сондықтан да олар мұқият тексерілуі қажет. Тексеру әрекеттері қатарына тергеу эксперименті, көрсетпені оқиға болған жерде тексеру және басқа да әрекеттер жатқызылуы мүмкін. Қылмыскер өзінің кінәлілігін өкінішпен мойындауы, болмаса мойындамауына қарамастан келесі мәселелердің көмегімен оны әшкерелеу қажет.

Қылмыскерді әшкерелеу оқиғаны көзімен көрген-қуәлердің берген жауаптары мен көрсетпелерінің көмегімен оларға қылмыскерді тануға көрсету және қажет болған жағдайларда беттестіру әрекетін жүргізу арқылы; сондай-ақ қылмыскердің тұрғын-жайларына, жұмыс орындарына және т.б. жерлерде тінту жүргізу; қылмыскерді қуәландыру, олардың киімдеріне және бұл шараларды жүргізу кезінде табылған объектілерге қарау әрекетін жүргізу; бұл объектілерді тануға

көрсету мен заттай дәлелдемелерді идентификациялық зерттеу нәтижелері көмегімен жүзеге асырылады.

Жоғарыда аталған әрекеттерді жүргізбес бұрын қылмыс жасалған сәтте қылмыскердің сол жерде болғандығы дәлелденуі қажет, бұл қылмысты жасау үшін уақытының жеткілікті болуы, сондай-ақ физикалық күшінің, белгілі бір тәжірибесінің, ептілігінің, қылмыс құрал-жабдықтарының болуы; адам өлтіру қылмысына әкелетіндей әрекеттерді оның нақты өзінің жасағандығы дәлелденуі керек.

Қылмыскердің жеке басын зерттеу – тергеліп отырған бұл кезең тек процесуалдық сипаттағы сұрақтарды шешу, айыпкердің әрекетін қылмыстық-құқықтық саралау және кейінгі соттық жазалауды жекелеумен ғана емес, сонымен қатар, бұл әрекеттер құрылған болжаулардың жылжуына маңызды ықпал етуімен және тергеу әрекеттерінің тактикалық тәсілдерін таңдап алумен де тығыз байланысты.

Кінәнің түрі мен ниетін анықтау – тергеудің бұл кезеңіндегі маңызды бөлімі. Қылмыс жасауда нақты бір кінә түрі мен белгілі бір ниеттің болуын міндетті түрде дәлелдеу қажет. Келесідей мән-жайлар анықталуы тиіс:

– Қылмыс жасаған тұлға өзінің жасаған әрекеттерінің зардабы қандай болатынын алдын ала білді ме, әлде жоқ па, қандай мақсатты көздегені. Бұл жасалған қылмыс жағдайларының ерекшелігі жөніндегі фактілік мәліметтер бойынша объективті бағалауға болады; қылмыс жасау тәсілі мен құралы, оның зақымдану (зақым келтіру) қасиеті; жәбірленушінің хал-күйі мен жағдайы; айыпкердің қылмыс жасағанға дейінгі және одан кейінгі жүріс-тұрыс мінез-құлқы (қылмыс жасауға және оның ізін жасыруға дайындалу әрекеттері, болмаса керісінше жедел-жәрдем «шақыруға», жасауға және т.б. әрекеттенуі); айыпкердің психикалық ерекшеліктері және оның қылмыс жасаған сәттегі психикалық жағдайы, адам өлтіру қылмыстарын жасау кезіндегі оның физикалық хал-күйінің ерекшелігі;

– Айыпкердің жәбірленушімен қарым-қатынасы, жеке бас араздығының болуы немесе болмауы (өшпесудің, жанжалдың, қорқытудың және т.б.), жәбірленушінің өліміне байланысты пайдакүнөмдік ниеттің немесе басқа да жеке басына қатысты мүдденің болуы;

– Жәбірленушінің өлер алдындағы және қылмыс жасалу кезіндегі жүріс-тұрысы мен мінез-құлқы (жәбірленуші жағынан балағаттаудың, шантаж жасаудың, арандатудың және т.б. болу, болмауы). **Тергеушінің қорытынды кезеңіндегі басты мәселе** қылмыстық істі кейінгі сот-тергеуіне жіберуге байланысты негізді, әрі дұрыс шешім қабылдау болып табылады. Бұл шешімді қабылдау алдын ала дайындық жұмыстарын қажет етеді.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Адам өлтірудің криминалистік сипаттамасы
2. Дәлелдеуге жататын мән-жайлар
3. Типтік тергеу жағдайлары
4. Адам өлтірудің тәсілдеріне байланысты тергеу болжауларын жасау
5. Тергеудің алғашқы кезеңінің ерекшелігі
6. Оқиға болған жерді қараудың маңызы
7. Куәлардан жауап алу
8. Мәйіттің аты-жөнін анықтаудың әдістері мен тәсілдері
9. Тергеуші мен анықтау органдарының арасындағы қарым-қатынастар
10. Адам өлтіру қылмысын тергеуде арнайы білімді қолдану
11. Сот-медициналық және басқа да сот сараптамаларын тағайындау

II тарау. Қылмыстың криминалистикалық сипаттамасы

12. Адамның хабар-ошарсыз кетуіне байланысты оның біреу өлтірген болар деген болжаумен жүргізілетін алғашқы тергеу және жедел-ізвестіру әрекеттері
13. Мәйітті бөлшектеп, оны жойып жіберген істер бойынша тергеу жүргізуінің ерекшелігі
14. Қылмыскердің жалдап кісі өлтіру қылмысын тергеу ерекшелігі
15. Күдікті адамнан жауап алу, оны қуәландыру, үйіне тінту жүргізу
16. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері

4 ДӘРІС. ҰРЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫН ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Жоспары:

- 1. Ұрлықтың криминалистикалық сипаттамасы**
- 2. Типтік ситуациялар, болжаулар және тергеудің алғашқы кезеңі**
- 3. Ұрлық істері бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттерінің тактикасы**

1. Ұрлықтың криминалистикалық сипаттамасы

Ұрлық дегеніміз – бөтеннің мүлкін жасырын түрде ұрлау болып табылады. Ұрлықтың криминалистикалық сипаттамасын келесідей жағдайлар құрайды:

- ұрлық қылмыстардың ең кең тараған түрі;
- ұрлық құпия түрде жасалынады, қылмыскер көп жағдайларда белгісіз болып табылады;
- осы қылмыстың сипатты белгісі болып тікелей қасақаналықтың болуы танылады, ұрлық қасақана кейде алдын ала дайындықтан кейін жасалынады;
- ұрлық жасау тәсілі әртүрлі;
- ұрлықтың заты болып кез-келген мүлік танылады (ақша, заттар, өзге де материалдық құндылықтыр).

Ұрлықтың кең таралуына қарай осы қылмысты тергеудің жеке әдістерінің әртүрлілігін көруге болады. Оларға әртүрлі криминалистикалық сипаттамалар сәйкес келеді. Ұрлықты тергеу әдістемесін салалық белгілер бойынша қарастырылған дұрыс. Әдістеменің бірінші тобына – сауда және қоғамдық тамақтану объектілерінде, кәсіпорындарда және мекемелерде, көлік және ауылшаруашылық объектілерінде жасалынатын қылмыстар жатады. Екіншісіне – азаматтардың жеке үйлері мен пәтерлерінен, сондай-ақ қалтадан ұрлау қылмыстары жатады.

Ұрлықтың қауіптілігі меншік иесінің экономикалық тәуелсіздігіне қол сұғатындығынан көрінеді және оны ашу мен тергеу кезінде айтарлықтай қиындықтар туындайды. Осы қылмыстық іс-әрекеттердің көпшілігін тәжірибелі қылмыскерлердің материалдық құндылықтарды тауып, оларға кірудің және іздерді жасырудың тиімді тәсілін қолдануларымен жасайтындығын тәжірибе көрсетеді. Шамамен осындай қылмыстардың әрбір бесіншісі рецидивистермен және бұрын ұрлық жасағаны үшін сотталған адамдармен жасалады.

Ұрлықтың жасалу жолдары мен тәсілдерін білу ұрлықты ашуда жетістіктерге әкелуі мүмкін. Қылмыскердің ұрлық жасау кезінде қолданған тәсілдерін анықтап, оларды криминалистикалық тіркеуден іздестіріп тексеруге болады.

Жеке мүлікті ұрлау көбінесе күндізгі уақытта, куә болмаған кезде, иелері жұмыста болатын кездерде жасалынады. Қарастырылып отырған қылмыстар жаңадан салынған ықшам аудандарда жиі кездеседі. Бұл тұрғындардың алғашқы уақытта подъезд және этаж көршілерінің бір-бірін танымауымен түсіндіріледі. Қылмыскерлер үй тұрғындары ретінде кедергісіз пәтерлерге кіріп, ұрлаған затта-

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі
рын оңай алып шығуына мүмкіндіктер туғызады.

Пәтерден және материалдық құндылықтарды сақтайтын басқа да жерлерден ұрлау: есік құлыптарын ашқыштардың көмегімен, ригельді қысу, ілмелі құлып имегін кесу арқылы, форточка арқылы кіру, есіктер мен терезелерді сындыру, торларды автогенді аппаратпен кесу, қабырғаны немесе төбені тесу, шатырды көтеру, түгін жүретін құбырларды ашу арқылы, қоймаларды бұрғылау немесе шабу жолымен ашу, сейфтерді және басқа да шағын көлемді сақтайтын орындарды ұрлау, тауарларды сатып алу кезінде ұрлау жолымен жасалынады.

Қылмыскерлер ұрлықты ашу мен тергеуді қиындату мақсатында қылмыстың іздерін жасыруға ұмтылады. Ұрлықтың жасалғандығы туралы жәбірленушіде күмән туғызуға тырысады. Үйге ұрлыққа түсу кезінде бөгетті бұзбай кіріп, көзге түскен заттардың барлығын емес, тек қана ақша мен заттардың бір бөлігін ғана алады.

Қалталық ұрлықтар жасау үшін қылмыскерлер адамдардың көп жиналған шоғырланған жерлерін таңдайды. Бұл қылмыстар, әдетте, ұрлықшылар тобымен олардың рөлдерді өзара бөлісуі арқылы: біреулері жәбірленушілерді қыспаққа алады, екіншілері ұрлайды, ал үшіншілері ұрланған заттарды тығады. Қалталық ұрлықтарды ашу әдістемесі осы қылмыстардың басқа түрлерінен ерекшеленеді, ал оларды тергеу айтарлықтай қиындық туғызады, өйткені қылмыскер жасырын және қысқа уақытта әрекет етеді, ал жәбірленуші тіпті ұрлықшыны білмек түгілі кейде қай жерде, қай уақытта ұрланғанын да білмей қалады.

Ұрлық жасайтын қылмыскерлердің жеке тұлғасының ерекшеліктерін қарастыратын болсақ, оларды екі негізгі топқа бөле аламыз. Бірінші топқа ер адам және әйел адамдар ішінде жұмыс жасағысы келмейтін бұрын сотталған, алдын ала өз әрекеттерін егжей-тегжейлі ойластыратын, қылмыс жасау дағдысы, тәжірибиесі бар адамдарды жатқызамыз. Екінші топтағы адамдар қатарына – жұмыссыз қалғандар, тұрақты мекен-жайлары, жанұялары жоқтар жатады. Олар үшін ұрлық қалыпты жағдайда аяқ астынан пайда болған ниет бойынша жасалынады немесе қылмыс жасау жағдайы алдын ала еш дайындықты талап етпейді.

Көбінде олар сотталып, бас бостандығынан айыру орындарында жазасын өтеу кезінде қылмысқа дағдыланады.

Ұрлық қылмыстарымен күресу үшін жедел-ізвестіру қызметі мен ішкі істер органдарының тергеу жұмыстарын жетілдіруге байланысты шаралар қабылданады. Олардың қатарына, мысалы, республиканың бірқатар қалаларында «Пәтер» атты жедел-ізвестіру шараларының жоспарын құрып, қолдану, сонымен қатар, ұрлықты ашу жөнінде жедел-тергеу топтарын құру жатқызылуы мүмкін.

2. Типтік ситуациялар, болжаулар және тергеудің алғашқы кезеңі

Ұрлық жөніндегі қылмыстық істерді қозғау үшін тек себептер ғана емес, сонымен қатар жеткілікті негіздер болуы қажет. Себептер қатарына жәбірленушілердің және ұйым өкілдерінің ұрлық жөніндегі арыздары жатады. Қылмыстық іс, сонымен қатар, ұрлықтың жасалғандығы туралы жедел-ізвестіру сипатындағы мәліметтерді алу арқылы да қозғалуы мүмкін. Ұрлық жөніндегі істерді қозғау негіздеріне – ұрлықтың болғандығын куәландыратын мәліметтер және ұрлық фактісі бойынша тергеу жүргізу керек екендігін сипаттайтын мәліметтер танылады. Осындай мәліметтерді алу үшін жәбірленушіден, ұйым өкілдерінен және басқа да түскен арыздарды тексеру қажет. Тәжірибе көрсеткендей, ұрлық туралы арыздар мен хабарларды тексеру – қылмыстық істерді қозғау туралы сұрақтарды дұрыс

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

шешудің, осы қылмыстарды тез арада және толық ашу мен тергеудің міндетті шарты. Ұрлық туралы арыздарды дұрыс тексермеу қылмыстық істі негізсіз қозғауға немесе қозғаудан негізсіз бас тартуға әкеп соғуы мүмкін.

ҚПК-ң баптарына сәйкес ұрлық туралы арыздарды тексеру үшін: жасалынған ұрлық туралы мән-жайларға қатысты толық түсініктеме алу керек (нақты қандай зат жоғалды, жоғалғандық қандай жағдайларда анықталды, жәбірленушінің ұрлық жасауы мүмкін деген адамдар туралы пікірлері). Қылмысты ашу үшін маңызы бар заттар мен құжаттар (мысалы, ұрланған сағаттың паспортын, ақша ұрланған кезде төлем карточкалары және т.б.) сұралуы керек.

Тексеру шараларын жүргізу нәтижесінде ұрлықтың жасалғандығын куәландыратын мәліметтер алынса, қылмыстық іс қозғалады және тергеу жүргізіледі. Тергеу барысында келесі мән-жайлар анықталады: ұрлық орын алды ма, оны инценировкалау болған жоқ па; ұрлық қайда және қашан жасалынды; не ұрланды; ұрланған заттың белгілері, бағасы (құны) қандай; қылмыспен келтірілген зиянның мөлшері қандай; ұрлық жасаудың әдіс-тәсілдері мен құрал-жабдықтары; кім ұрлады (орындаушы мен азғырушылар, олардың мінездемесі); ұрланған заттарды кім өткізді және қайда; келтірілген зиянды өтеу үшін не істеу керек; ұрлықтың жасалуына мүмкіндік туғызған жағдайлар.

Тергеу жоспарының негізін мазмұны ұрлықтың сипатымен, оны жасау тәсілдерімен және тергеу жүргізушіде бар мәліметтермен анықталатын болжаулар құрайды. Мәселен, мемлекеттік мүлікті ұрлау кезінде келесідей жалпы болжаулар ұсынылады және тексеріледі: ұрлық шынымен орын алды; ұрлық болған жоқ; арызданушы шатасуда; ұрлықтың жасалғандығы жалған. Оларды тексеру барысында жеке болжаулар да ұсынылуы мүмкін: ұрлық материалды жауапты тұлғаның қатысуынсыз бөтен адамдармен жасалды; ұрлық осы объектінің қызметкерлерімен, бірақ материалды жауапты тұлғалармен емес; жетіспеушілікті жасыруға тырысатын материалды жауапты тұлғалардың көмегімен бөтен адамдардың ұрлықты жасауы.

Жеке меншікті, азаматтардың жеке мүлкін ұрлауды тергеген кезде ішкі істер органдарына белгілі ұрлықшы-гастролерлер, тіркеуде тұрған ұрлықшы-қылмыскерлер, қалтаға түсушілердің қатыстылығы туралы болжаулар ұсынылады.

Ұрлық қылмыстарын тергеу мен ашудың нәтижелігі тергеушінің осы іс бойынша жұмыс істейтін криминалдық полицияның жедел қызметкерінің жұмыс сапасына, тергеу әрекеттерінің жедел-ізвестіру шараларымен сәйкес келуіне байланысты. Сондықтан тергеу жоспарында тергеу әрекеттерімен қатар жедел-ізвестіру жолымен анықталатын мән-жайлар көрсетіледі. Осы мән-жайларды анық-

тауға бағытталған нақты әрекеттер тергеу жоспары мен іс бойынша жүргізілетін жедел-ізвестіру шараларының жоспарларында өзара келісілі көрсетіледі. Бұл жоспарды құру мен жүзеге асыру криминалдық полиция қызметкеріне жүктеледі. Ұрлық қылмыстарын тергеу барысында төмендегідей ситуациялар байқалынады:

1-ситуация – ұрлық жасауда күдікті адам ұсталған. Ол оқиға болған жерде немесе тікелей қылмыс жасалғаннан кейін ұсталуы мүмкін;

2-ситуация – қылмыскер ұсталмаған, дегенмен ол туралы мәліметтер бар, мысалы, жәбірленушінің туысы немесе танысы болып табылады;

3-ситуация – қылмыскер жөнінде ешбір мәлімет жоқ.

Тергеу жүргізілетін тергеу ситуациясына байланысты жоспар келесідей мәселелерді қарастыруы керек:

– күдікті болмаған жағдайларда – ұрлық және ұрланған заттардың белгілері

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

туралы мәліметтерді полиция органдарына хабарлау; ұрланған заттарды есепке алу және оларды өткізу жолдарына мүмкіндігінше жол бермей жабу; жасалынған ұрлық туралы мәліметтерді білетін тұлғаларды және ұрлық жасаған адамдарды анықтау; қылмыс жасалынған жерден табылған іздерді анықтау және оларды есеп бойынша тексеру; ұрлықтың мән-жайы мен оны жасаған адамдар туралы (ұрлық объектісіне кім қызығушылық танытты, қылмысты жасау үшін қолданылған құрал-жабдықтарды қолдануға кімнің мүмкіндігі болды және т.б.) қосымша мәліметтер алу; қылмыскерді іздестіру мақсатында жедел-іздестіру шараларын жүргізу, ұрлық жасалынған мекеменің күдікті қызметкерлеріне жедел тексеру-ді жүргізу; инсценировкаланған ұрлықты ашуға бағытталған шараларды жүргізу;

– егер ұрлықты жасаған адам туралы мәліметтер болса – қылмыскердің ерекше белгілері туралы жедел-қызметкерлеріне, базар қызметкерлеріне, темір жол және өзен вокзалдарындағы, аэропорт және медициналық айықтырудағы полиция қызметкерлеріне мәліметтер беру; қылмыскердің портретін жасау; жеке іздестіруді жүргізу; автоматтандырылған ақпаратты-іздестіру жүйесі (АИПС) бойынша қылмыскердің тұлғасы туралы мәліметтерді тексеру және есепке алу.

Күдікті белгілі болған жағдайларда жоспарланған тергеу әрекеттері мен жедел-іздестіру шараларының негізгі міндеті – күдіктінің орналасқан жері мен оның қылмысқа қатыстылығы туралы дәлелдемелерді анықтау болып табылады. Осы мақсатта күдіктінің туыстарына, көршілеріне заттарды (оқиға болған жерде қалдырылған, жоғалтылған) тану үшін көрсету; күдіктінің тұрғылықты жері мен жұмыс орнында тінту жүргізу; тінту кезінде табылған заттарды алу және тану үшін көрсету; қылмыскерді әшкерелеу мақсатында сараптама тағайындау және жүргізу; күдіктіні ұстау мен жауап алу әрекеттері жүргізіледі. Ұрлықтың сипаты мен тергеу жүргізілетін тергеу ситуацияларына байланыссыз жоспарда кейінге қалдырылмайтын – оқиға болған жерді қарау, жәбірленуші және көзбен көрушілерден жауап алу, ал күдікті анықталған және ұсталған жағдайларда оның тұрғылықты жері мен жұмыс орны бойынша тінту жүргізу сияқты тергеу әрекеттері көрсетілуі керек. Мекемеде жасалынған ұрлық істері бойынша міндетті түрде инвентаризация және аудит жүргізу жоспарланады.

Ұрлықты тергеуді жоспарлау көбінесе қалыптасқан тергеу ситуациясына және ең алдымен тергеудің алғашқы кезеңінде күдікті адамдардың бар-жоғына байланысты.

Тәжірибе көрсеткендей қылмыстың осы категориясын тергеу кезінде анықтама органдары қылмыскерлерді қылмыс жасау үстінде ұстау жағдайлары (пәтерде, дүкенде, дәріханада, қоймаларда және өзге де материалды құндылықтарды сақтайтын орындарда орнатылған күзет сигнализациясының қосылуы нәтижесінде), «ізі суымаған қылмыстар» бойынша немесе жәбірленушіден, куәдан, көзбен көрушілер немесе көршілерден жауап алу кезінде ұрлық жасауы мүмкін қылмыскерлерді нақты көрсетуі арқылы ұстау жағдайлары кездеседі. Осындай жағдайларда жоспарлау ұсталған күдікті адамдардың тергеліп жатқан оқиғаға қатыстылығын көрсететін дәлелдемелерді анықтау мен жинауға және де ұсталған адамдардың бұрын жасалған басқа да ұқсас қылмыстарға қатыстылығын тексеруге бағытталады. Бұл істер бойынша жоспарлау болжауларды ұсынуға, тергеу әрекеттері мен жедел-іздестіру шараларын жүргізіп, оларды тексеруге бағытталады.

Көп жағдайларда қылмыскер қылмыс жасағаннан кейін жасырынып үлгіріп, тергеудің басында күдіктінің белгісіз болу жағдайлары жиі кездеседі. Мұндай жағдайларда болжауларды ұсынғанда және тергеу жоспарын жасағанда қажетті дәлелдемелерді жинауға, күдіктіні анықтау мен ұстауға көңіл бөлінеді. Осындай

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

жоспар бойынша жұмыс істегенде ең бастысы ұрлық жасауы мүмкін адамдарға қатысты болжауларды ұсыну мен тексеру болып табылады. Яғни, жасалған қылмыстың мән-жайлары ескеріліп, оларға егжей-тегжейлі талдау жүргізіледі және де осындай қылмыстарды бұрын ашып тергеу кезінде жиналған тәжірибе қолданылады. Осыны есепке ала отырып, жоспарда келесі тұлғалармен ұрлықтың жасалу мүмкіндігін қарастыратын болжаулар ұсынылуы тиіс:

– сәйкес қылмыстар үшін сотталғандар, күмәнді өмір сүретін (маскүнемдер, шығу тегі белгісіз заттарды сату арқылы өмір сүретіндер, үйінде қонбайтындар және т.б.) бұрын сотталмағандар;

– қылмыс жасау мақсатында қалалар мен облыстар арасында көшіп жүретіндер;

– бас бостандығынан айыру орындарынан қашқандар;

– көршілес территорияларда осыған ұқсас қылмыстар жасағандар (қол сұғушылықтың объектісі мен затын таңдау ерекшелігімен, қылмысты жасау уақыты және қылмыскердің басқа да әрекеттерімен анықталады).

Тергеу жоспарында куәлардың көрсетпелерін, табылған іздерді және басқа да заттай дәлелдемелерді қолдану сұрақтары маңызды орын алу керек. Егер өз көзімен көрген куәлар қылмыскердің түрін есінде сақтап қалса, онда криминалист-мамандарға фоторобот жасап көбейтіп, оларды барлық жедел-ізвестіру бөлімдеріне, учаскелік инспекторларға, патрульды қызмет қызметкерлеріне тарату тапсырылады. Егер де қылмыскерлер маскіде болып немесе қандай да бір жағдайларға байланысты олардың түрлерін көру мүмкін болмаса, онда өз көзімен көрген куәлардың сипаттауы бойынша ұқсас киімдерді таңдап (бас киім, пальто, костюм, жейде), оны манекенге кигізіп суретке түсіру (мүмкіндігінше түрлі-түсті фотосурет қолдану) және барлық белгілерін сипаттау арқылы оны ізвестіру кезінде қолдану ұсынылады.

Қылмыскерлердің ерекше белгілері туралы куәлардың көрсетпелері табылған іздерді және заттай дәлелдемелерді зерттеу жолымен толықтырылуы мүмкін. Криминалистік бөлімшелерде бар әдістемелер аяқкиім іздері бойынша қылмыскердің бойының ұзындығын және жынысын, жүру ерекшелігін, аяқкиім түрін, типін, фасонын, көлемін, оның киілу және жөнделу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік береді. Қолдардың іздері бойынша олар бойының ұзындығын, жасын, із қалдырған тұлғаның алақанының және саусақтарының ерекшеліктерін анықтай алады. Ұрлық жасау кезінде қалдырылған бұзу іздері арқылы қылмыскердің бойы, дене бітімі, кәсіби дағдылары және физикалық ерекшеліктері анықталады.

Қылмыс жасау кезінде көлік құралдары қолданылса, сарапшы-криминалист олардың іздері бойынша көліктің түрін, маркасын, моделін және қозғалыс бағытын анықтайды. Қалталық ұрлықтарды ашу әдістемесі осы қылмыстардың басқа түрлерінен ерекшеленеді, ал оларды тергеу айтарлықтай қиындық туғызады, өйткені қылмыскер жасырын және қысқа уақытта әрекет етеді. Ал жәбірленуші тіпті ұрлықшыны білмек түгілі кейде қай жерде, қай уақытта ұрлағанын да білмейді.

Тергеу әрекеттерінің кезектілігі ұрлықшы қылмыс үстінде ұсталған ба, әлде оның жеке басы тергеу барысында анықталатындығына байланысты. Егер қылмыскер ұрлық жасау үстінде ұсталынса, ең алдымен жеке тінту жүргізіледі, ұстау орнына қарау жүргізіледі, жәбірленушілер мен куәлар анықталады, қылмыскердің жеке басы мен тұрғылықты жері анықталады. Қылмыскерден жауап алынады, іс үшін маңызы бар заттар алынуға жатады және оларға қарау жүргізіледі, олар іске айғақты заттар ретінде тіркелуі мүмкін. Одан кейін қылмыскердің тұрғылықты жері мен ұрланған заттар жасыруы мүмкін жерлер тінтіледі. Ұрлықшы ұсталған

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

кезде жеке тінту яғни қылмыс жасау кезінде қолданған құрал-саймандарды ұста-ра, ашқыштар, фомкалар, үшкірленген тиын ақшаларды табу мақсатында жүргізіледі. Ұстау кезінде ұрланғандығы өзіне мәлім емес жәбірленушілер де болуы мүмкін, сондықтан оларға өздерінің заттарын тексеру ұсынылуы керек.

Қылмыскер ұрлық үстінде ұсталынбаса, белгісіз болса, ең алдымен жәбірленушіден жауап алынады, куәлар мен өз көзімен көрушілер анықталынып олардан жауап алынады, ұрланған заттар жатқан жерлер қаралады, қажетті жағдайларда оқиға болған жерге қарау жүргізіледі.

Ұрлықты тергеу тәжірибесі осы қылмысты инсценировкалау жағдайларының кездесуін көрсетеді. Ұрлықты инсценировкалау мүмкіндігіне байланысты болжаулар оқиға болған жерді қарау барысында негативті жағдайларды анықтаған кезде-ақ пайда болады: қажетсіз есікті бұзу белгілерінің болуы, үй-жайдың сыртқы жағында сынған әйнек бөлшектерінің болуы, кесілген ілмелі құлып табылған жағдайларда металл ұнтақтарының болмауы және сол сияқты. Мұндай болжаулар арызданушыдан жауап алу кезінде де пайда болуы мүмкін. Арызданушы ұрланған заттың көлемі, сақтау орны туралы, ұрланған заттың белгілері туралы айғақтар беру кезінде шатасып, қандай да бір мән-жайларды көңілге қонымсыз түсіндіруінен көрінеді.

Айтылған инсценировкаланған қылмыс туралы жорамал отбасы мүшелерінен, көршілерінен, қызметтестерінен жауап алу кезінде де пайда болуы мүмкін, егер олар арызданушының отбасындағы нашар жағдайы туралы, оның спирттік ішімдіктерді ішетіндігі туралы хабарласа, сонымен қатар, ұрланған құндылықтардың оның иелігінде тіптен болмағандығы туралы айғақтар берсе.

Инсценировка туралы ақпарат жедел қайнар көздерден, азаматтардың хаттарынан арызданушы жасалынған ұрлық туралы хабарламаға дейін біреумен жалған арыз беру туралы, осының алдында мүлікті сақтандыру туралы шарт жасандығы туралы, ұрланған сымал заттарды сату жолдары туралы сөйлескендігін көрсететін мәліметтер алынуы мүмкін.

Тергеу жоспарында инсценировкаланған ұрлық туралы болжауды тексеру мақсатында куәлардан жауап алу әрекеттері қарастырылады. Жауап алу кезінде арызданушы ұрланды деген заттарды немесе құндылықтарды сатқандығы, ол затты біреуге сыйға тартпақшы болғандығы туралы, қылмыс жасалған кезде қайда болғандығы, арызданушының өмір салты, оның байланыстары, отбасындағы қарым-қатынасы және басқа да сұрақтар анықталуы керек.

Инсценировкаланған ұрлықты тексеру мақсатында трасологиялық сараптама – бекітуші құрылғыларды бұзу механизмін анықтау үшін тағайындалуы мүмкін. Сонымен қатар, тергеу экспериментін жүргізуді жоспарлау керек, оның көмегімен қылмыскер пәтерге есіктегі, қабырғадағы, төбедегі тесіктер арқылы кіре алды ма және форточка, терезедегі торлар арқылы «ұрланған» заттарға ұқсас заттарды алып шығара ала ма деген мәселелерді шешуге болады.

Ұрлық қылмыстарын тергеу барысында қылмыскерлерді және ұрланған заттарды анықтау үшін жедел-анықтамалық және криминалистикалық тіркеулердің қолданылу мүмкіндігін қарастыру керек. Мысалы, егер қолдың іздері табылса, оларды тіркеудегі қолдың іздері бойынша тексеру (ішкі істер органдарының криминалистикалық бөлімшелерінде) жоспарлануы қажет. Бұл сонымен қатар, осы қылмыскерлердің бұрын жасаған қылмыстарын ашуға мүмкіндік береді. Бір тұлғамен жасалынған қылмыстар бойынша қылмыстық істерді бір өндіріске біріктіру олардың тезірек ашылуына және толық ақпарат алуға мүмкіндік туғызады. Егер «нөмірлі заттар» деп аталатын заттар (сағат, магнитофон, радиоқабылдағыш, ав-

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі (токөлік құралдары), бейнелену өнерінің заттары, әртүрлі коллекция заттары ұрланса, оларды сәйкесінше есепке алуды қарастыру керек. Бұл ұрлықты ашуды едәуір жеңілдетеді.

Ұрланған заттарды өткізуі мүмкін жерлерді: ломбард, базар, барахолка, темір жол, автовокзалдар және басқа да объектілер тексеруге қойылуы тиіс.

Күдіктілерді қала көліктерінде, парктерде, би алаңдарында, кинотеатрларда және басқа да қоғамдық орындарда ұстау шараларын жоспарлау кезінде қоғамдық мүмкіндіктерін осы мақсатқа қалай тиімдірек қолдануға болатыны ойластырылуы қажет.

3. Ұрлық істері бойынша жүргізілетін тергеу әрекеттерінің тактикасы

Ұрлық істері бойынша алғашқы тергеу әрекеттері ретінде оқиға болған жерді қарау, жәбірленушіден, өз көзімен көрген куәлардан жауап алу, күдіктіні ұстау және жауап алу, тінту әрекеттері жүргізіледі. *Оқиға болған жерді қарау* – қажетті тергеу әрекеті ретінде сапалық жағынан қылмыстың дұрыс ашылуына өз септігін тигізетін тергеу әрекеті. Қарауды жәбірленуші немесе материалды жауапты тұлғаның қатысуымен жүргізген дұрыс. Ал ұрлық істері бойынша жүргізілетін оқиға болған жерді қарау тергеу әрекетіне криминалист-маманның міндетті түрде қатыстырылуы қылмыс іздерінің жиі кездесіп анықталуымен байланысты.

Қылмыскерлерді және ұрланған заттарды ізін суытпай тұрып тез арада табу үшін іздестіру қызметіндегі иттерді қолдану жақсы нәтиже береді.

Техникалық құрал-жабдықтар мен әдістердің көмегімен жүргізілген қарау тергеу әрекеті тергеуді жүргізуші тұлғаға басқа жолмен анықтауға мүмкін болмайтын дәлелдемелерді алуға жол береді.

Қарау барысында:

- ұрлық объектісі болып не табылады;
- ұрлық орнына қылмыскер қай жақтан кіріп, қай бағытта жасырынды;
- тауарлы-материалды құндылықтар орналасқан жерге кіруде қылмыскер қандай әдіс-тәсілдер мен техникалық құрал-жабдықтар қолданған;
- техникалық құралдар ретінде қандай саймандар мен құралдар қолданылған;
- қылмыскер қандай әрекеттерді және қандай кезектілікпен қолданған;
- ұрлық жасауға қанша адам қатысқан;
- оқиға болған жерде қылмыскердің және оның әрекеттерінің қандай іздері қалдырылған және оның үстінде қылмыс болған жерден қандай іздер (қылмыскердің үстінде, киімінде, қолданған құралдарында) қалуы мүмкін;
- табылған іздер мен өзге де заттай дәлелдемелерде қылмыскердің кәсіби дағдысын, сыртқы бет-келбетін, тұлғасын, қылмыстық әрекеттерді жасаудағы тәжірибесін анықтауға болатын белгілер бар ма;
- ұрлықты инсценировкалау белгілері жоқ па.

Қарау кезінде ұрланған заттардың үлгілері (паспорттың, аттестаттың, фабрикадан жабыстырылған қағазының (ярлык), буып-түйген қорабының) алынып, іске тіркелуі керек.

Ұрлық істері бойынша қарау кезінде алынатын мән-жайларды бекіту, алу және қолдану қылмыстық-процессуалдық заңдар талабына және криминалистиканың ережелеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Жәбірленушіден жауап алу кезінде келесі мәселелер анықталады: қылмыс қайда және қашан жасалғаны, нақты не ұрланғаны, ұрланған заттардың айрықша

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

белгілері қандай; отбасының мүшелері және олардың ұрлық болған кезде қайда болғаны; ұрлық кезінде пәтер жабық тұрды ма (жабық тұрса қалай), кілттер қайда тұрды; олар тұрған жер туралы кім біледі, үйде ешкімнің жоқ екенін кім біледі; ұрланған заттарға кім қызығушылық білдірді; жәбірленушілер ұрлық жасады деп кімді ойлайды. Жәбірленушіден жауап алу кезінде жоғалған заттарды отбасы мүшелерінің бірі немесе оның қайда тұрғанын білетін және пәтерге кіре алатындардың біреуі алды ма деген негіз жоқ па екенін анықтау керек.

Мемлекеттік және қоғамдық мүлікті ұрлау істері бойынша *материалды жауапты тұлғалардан* (дүкеннің, қойманың, базаның меңгерушісі, сатушылар), сонымен қатар ұрлық жасалынған объектіні күзеткен адамдардан жауап алынады. Материалды жауапты тұлғалардан ұрлық болғаны қашан анықталды, оны кім және қалай анықтағаны; нақты қандай құндылықтар ұрланған, олардың құны жә- не ерекше белгілері; құндылықтар қай жерде сақталынған және оның орналасқан жері туралы кім білгені; объект күзетілді ме, егер күзетілсе қалай; полиция келгенге дейін объектіге өзгерістер енгізілген жоқ па; объектіні сұрастырған немесе ұрлық болғанға дейін, ұрлық болған кезде жанында адамдардың болған-болмағанын; жұмыс тәртібі және одан ауытқушылықтардың болғанын; бұрын ұрлық немесе ұрлыққа оқталу болған-болмағаны анықталып сұралады. Әкімшілік өкілдерінен және материалды жауапты тұлғалардан, сонымен қатар, қайта есептеу қашан жүргізілді және оның нәтижесі қандай болған; қайта есептеу актілерінің қайда екендігі; ұрланған заттар қашан қабылданды және қай жерде тұрғандығы; ұрлық қай уақытта және не себептен анықталмағандығы анықталады. Барлық осы мәліметтер тінту және басқа да тергеу әрекеттері кезінде қолданылуы мүмкін. Күзетшілерден олар қорғайтын объектіден кеткен жоқ па (кеткен болса қанша уақыт бойы болмағандары); объектінің жанында күдікті адамдарды байқаған жоқ па; қылмыскердің кіргенін және ұрлықтың жасалғанын көрсететін өзге бір дыбыстарды естіген-естімегені сұрастырылады.

Ұрлықты *өз көзімен көргендерден* өздері куә болған мән-жайлар және ұрлықты ашу үшін маңызы бар мән-жайлар бойынша *жауап алынады*. Әсіресе, күдіктінің көзге түсетін белгілерін және олардың болуы мүмкін жерлерін анықтауға ерекше көңіл бөлінеді. Ұрланған заттарды сатып алушылардан қай кезде және қандай жағдайларда келісім жүргізілгендігі, ұрланған заттарды сатқан тұлғалардың ерекше белгілері туралы, олардың болуы мүмкін жерлері туралы жауап алынады.

Күдіктілерді анықтаған және ұстаған жағдайда бірден *жеке тінту жүргізіледі*, сонымен қатар, тұрғылықты және жұмыс орны бойынша тінту жүргізіледі. Оның мақсаты – ұрланған заттарды, бұзу құралдарын және ұрлық жасауды жеңілдететін құрал-жабдықтарды; ұрлықты жасағанын көрсететін құжаттарды (тауарға жабыстырылатын қағазды, этикеткаларын, паспорттарын) немесе оларды комиссиялық дүкенге тапсырғандығын көрсететін құжаттарды (квитанция) табу. Тінту кезінде басқа ұрлықтың жасалғанын көрсететін заттар мен құжаттар алынады. Қылмыскерді іздеу және оның басқа жасаған ұрлықтарын ашу үшін оның жүрген жері туралы айғақ беретін құжаттардың (хат, телеграмма, бандеролдер, тапсырыс және құнды хаттардың квитанциясы) маңызы зор. Бұлардың барлығын алып, қылмыстық іс материалдарына тіркеу керек.

Күдіктіні тінтіген кезде басқа ұрлық жасау кезінде ұрланған заттардың ерекше белгілері туралы мәліметтерді білген жөн, себебі олар тінтілуші адамнан табылуы мүмкін.

Күдіктіден жауап алу ол ұсталғаннан кейін және ұстау негізін тексеретін жә-

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

не ұрлыққа қатыстылығын көрсететін жағдайларды анықтауға мүмкіндік беретін тінту әрекеттерінен кейін жүргізіледі. Шынайы айғақтар алынған жағдайда тергеуші мойындалған фактілер мен жағдайлардың шынайылығын нақтылайтын мән-жайларға көңіл бөлуі қажет. Ұсталған адам оларды басқа қылмыстарға қатысу фактісін жасыру мақсатында мойындауы мүмкін.

Егер күдікті өзінің ұрлыққа қатыстылығын мойындамаса, онда одан ұрлық жасалған уақытта қайда болғандығы, оған тиесілі емес заттар қайдан келгендігі, ол өзінің осы қылмысқа қатыстылығын көрсететін дәлелдемелерді қалай түсіндіретіндігі анықталады. Күдіктіні ұрлық үстінде ұстаған кезде жауап алу одан ұрланған заттардың одан табылғандығының фактісі маңыздылығы жойылмайтындай етіп жүргізілуі керек. Егер күдікті бұл заттарды тауып алдым, жалақы ретінде төленді, сыйлық ретінде алдым және т.б. деп айтса, оның көрсетпелері мұқият тексеріледі, ал нәтижелері кейін күдіктіні қылмыс жасағанында әшкерелеу үшін қолданылады.

Кейбір тергеу ситуацияларында ұрлық істері бойынша алғашқы тергеу әрекеті ретінде *тану үшін көрсету жүргізіледі*. Мұндай жағдай күдіктіні қылмыс үстінде немесе ұрлық жасағаннан кейін бірден ұстағанда болуы мүмкін. Тану үшін осы қылмыс бойынша күдікті деп танылған адам немесе одан табылған заттар мен құндылықтар көрсетілуі мүмкін. Тану үшін көрсетудің мақсаты болып – ұрлықты осы тұлға жасады ма, ұсталған адамда табылған заттар белгілі адамнан немесе белгілі бір объектіден ұрланды ма, осы сұрақтарды анықтау болып табылады. Танушылар ретінде жәбірленуші және куәлар қатыстырылады.

Ұрлық істері бойынша кейінгі тергеу әрекеттеріне *айыпталушыдан жауап алу, беттестіру, тергеу эксперименті, тану үшін көрсету, сараптама тағайындау және жүргізу, айғақтарды оқиға болған жерде тексеру мен нақтылау* жатады.

Ұрлық істері бойынша айыпталушыдан жауап алу кезінде қолданылатын тактикалық әдіс-тәсілдер күдіктіден жауап алу кезіндегі тактикалық әдістермен бірдей болып келеді. *Айып тағу* кезінде тергеу жүргізушіде айыпталушының қылмысқа кінәлілігін дәлелдейтін дәлелдемелердің қажетті көлемі жиналады. Бұлардың әрқайсысын дұрыс қолдану, жауап алынушыға тергеу процесінде алынған заттай дәлелдемелер мен құжаттарды ұсынудың ойластырылған тактикасы айыпталушыдан шынайы жауап алуға және іс бойынша объективті шындыққа жетуге көмектеседі. Сондықтан айыпталушыдан жауап алу алдын ала жасалынған жоспар бойынша жүргізілуі қажет. Жоспарда анықталуға тиіс сұрақтар, олардың дұрыс қойылуы және тәртібі көрсетіледі. Жауап алу кезінде тергеушідегі бар дәлелдемелерді қолданудың тактикалық әдістері мен тәсілдеріне көп көңіл бөлінуі керек.

Беттестіру айыпталушының, жәбірленушінің, куәгердің көрсетпелерінде қарама-қайшылықтар болған жағдайда және оларды жою қажеттілігі туындағанда жүргізіледі. Ұрлық істері бойынша жүргізілетін беттестірудің тактикалық әдістері мен тәсілдері басқа қылмыстық істер бойынша қолданылатын тактикалық әдіс-тәсілдерге ұқсас.

Тергеу эксперименті инсценировкаланған ұрлықты ашу мақсатында, сонымен қатар, куәлардың көрсетпелерінің дұрыстығын тексеру мен нақтылау үшін жүргізіледі. Ұрлық істері бойынша эксперимент есту, көру және істегі өзге де жағдайларын анықтау үшін жүргізіледі.

Қарастырылып отырған қылмыстық істер бойынша, сонымен қатар *сараптаманың мынандай түрлері жүргізілуі* мүмкін: *трасологиялық* – табылған іздер бо-

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

йынша бұзудың әдісін анықтау мақсатымен, қолданылған техникалық құралдардың түрін анықтау үшін, ұрлық кезінде қолданылған көліктің, аяқкиімнің іздері бойынша идентификация жүргізу үшін; *дактилоскопиялық* – оқиға болған жерде табылған алақан және саусақ іздерін оларды қалдырған тұлғалармен идентификациялау мақсатымен; *қолжазбатану* – жазба құжаттарды зерттеу үшін. Аталғандардан басқа *тауартану* сараптамасы – күдіктіден табылған заттар мен ұрланған заттардың бір топқа жататындығын, сонымен қатар, тауардың сортын, бағасын, артикулін анықтау туралы сұрақтарды шешу үшін. Заттай дәлелдемелердің *сот-медициналық* сараптамасы оқиға болған жерде қалдырылған қан, сілекей іздері бойынша қылмыскерді анықтау мақсатында тағайындалады. Бұл категория істері бойынша *материал мен заттарды зерттеу* сараптамасы заттардың химиялық құрамы бойынша олардың бір топтылығын, сонымен қатар, арнайы химиялық заттарды, соның ішінде люминофорларды анықтау үшін тағайындалуы мүмкін.

Тергеудің алғашқы кезеңінде тергеу әрекеттерімен қатар басқа ұйымдастырушылық тәртіптегі шаралар жүргізіледі. Олардың ішінде ұрлық істерін тергеу кезінде *инвентаризация мен ревизия (аудит)* ерекше орын алады. Инвентаризацияны жүргізудің мақсаты – объектіде қалған материалдық құндылықтардың барлығын бекітіп, оларды мүдделі тұлғалардың жоғалтып, жойып жіберуіне жол бермеу. Ревизияның көмегімен тауар-материалды құндылықтардың жеткіліксіздігінің фактісі, есептеу және есеп беру тәртібінің бұзылғандығы, мемлекеттік және қоғамдық мүлікті сақтау мен пайдаланудың ережелерінен тыс кетулері анықталады.

Инвентаризация мен ревизия (аудит) анықтама жүргізуші орган мен тергеушінің жазба талабы бойынша осы ұйымның басшысымен тағайындалады.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Ұрлық қылмыстардың криминалистік сипаттамасы
2. Дәлелдеуге жататын мән-жайлар
3. Типтік тергеу жағдайлары (ситуациялары)
4. Тергеу жағдайларына (ситуацияға) байланысты тергеу болжауларын жасау

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

5. Тергеудің алғашқы кезеңінің ерекшелігі
6. Оқиға болған жерді қараудың маңызы
7. Жәбірленушіден, куәлардан жауап алу
8. Тергеуші мен анықтау органдарының арасындағы қарым-қатынастар
9. Қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолдану
10. Сот сараптамаларды тағайындау
11. Топпен жасалынған қылмыстарды тергеу ерекшелігі
12. Күдікті адамнан жауап алу, оны куәландыру, үйіне тінту жүргізу
13. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері

5-ДӘРІС. ТОНАУ ЖӘНЕ ҚАРАҚШЫЛЫҚ ЖОЛЫМЕН ЖАСАЛҒАН МҮЛІКТІ ТАЛАН-ТАРАЖҒА САЛУДЫ ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

Жоспары

Тонау және қарақшылық шабуылдарының криминалистикалық сипаттамасы

Типтік тергеу ситуациялары, болжаулар және тергеуді жоспарлау

Тергеу әрекеттерінің тактикасы

1. Тонау және қарақшылық шабуылдарының криминалистикалық сипаттамасы

Тонау – бұл бөтеннің мүлкін ашық түрде ұрлау, яғни осы мүлікті иемденуші тұлғалардың және басқа азаматтардың көзінше ұрлау. Мүлік иелері және басқа тұлғалардың қатысуын ұрлаушы түсінеді, бірақ саналы түрде ескермейді.

Қарақшылық – бұл бөтен мүлікті ұрлау мақсатында шабуыл жасауға ұшыраған адамның өмірі мен денсаулығына қауіпті күш көрсетумен немесе тікелей осындай күш қолданамын деп қорқытумен ұштасқан шабуыл жасау.

Тонау мен қарақшылық бір объектіге, яғни меншік иесінің мүліктік құқығына қол сұғады. Қарақшылық кезінде, сонымен қатар қол сұғу объектісі болып, иелігіндегі мүлікті иемдену мақсатымен шабуыл жасалатын тұлғалардың өмірі және денсаулығы табылады.

Тонау да, қарақшылық та жай (қарапайым) және сараланған болып бөлінеді. Тонаудың жай формасында мүлікті ұрлауда күш қолданбайды. Ал сараланған түрінде күш көрсетумен немесе оны қолданамын деп қорқытумен кездесуі мүмкін. Алайда қарақшылықтан айырмашылығы, бұл күш көрсету жәбірленушінің өмірі мен денсаулығына қауіпті болып табылмайды.

Қарақшылықпен шабуыл жасау қылмыстарының ауырлататын жағдайларда жасалуы: адамдар тобының алдын ала сөз байласуы арқылы; қару немесе қару ретінде пайдаланатын заттарды қолданумен; тұрғын, қызметтік, өндірістік үй-жайға немесе қоймаға заңсыз кірумен жасалған қарақшылық; ұйымдасқан топпен; денсаулыққа ауыр зиян келтірумен абайсызда жәбірленушінің өліміне әкеп соққан қарақшылық. Сонымен қатар, қарақшылық аса қауіпті рецидивіспен жасал-

ған және қайталап жасалынған қарақшылық, мүлікті ірі мөлшерде ұрлау жатады.

Заңда аталған тонау мен қарақшылық белгілеріне талдау жасау осы қылмыстарды бір-бірінен ажыратып қарастыруға негіз ғана болмай, сонымен бірге тергеу барысында шешілетін мәселелер шеңберін анықтауға негіз болады.

Ең алғаш шешілетін мәселеге – қылмыстың барлық болған жағдайларын анықтау жатады. Қарастырылып отырған қылмыстарға қатысты бұл ең алдымен қарау жүргізіліп жатқан себепке байланысты қандай оқиға орын алғанын (тонау немесе қарақшылық па, жай немесе сараланған түрі ме және т.с.с.), бұл оқиға қандай нақты көрініс тапқанын анықтау керек.

Аталған мәселелерге сәйкес, алдын ала тергеудің алғашқы кезеңінде іздестіруге, бекітуге және алынуға жататын іздердің сипаты анықталады. Оларға мына іздер жатады: тонауды немесе қарақшылық шабуылын анықтайтын немесе жоққа шығаратын іздер, сонымен бірге, оқиға болған жерді қарау кезінде инсценировкаланған қылмыстың ұйымдастырылғанын көрсететін іздер; қылмыскердің әрекет жасау тәсілін, ашық түрде мүлікті ұрлаудың немесе қарақшылық шабуылдың мазмұнын сипаттайтын; қылмыстық іс-әрекет жасау кезінде күшті қолданғаны немесе қолданамын деп қорқытуын сипаттайтын; тонау немесе қарақшылық шабуыл жәбірленушілерге қатысты жасалғанын сипаттайтын және жәбірленушінің тонау мен шабуыл кезінде жасаған іс-әрекеттерін сипаттайтын; тонаудың немесе қарақшылық шабуылдың мақсаты болып нақты не табылды, қандай заттар мен құндылықтар тоналды, олардың кейінгі тағдыры қандай екенін анықтауға мүмкіндік беретін; тонаудың немесе қарақшылық шабуылының қатысушыларын, сонымен қатар, өздерінің әрекеттерімен қылмыс жасауға мүмкіндік туғызған немесе оның ашылуына кедергі келтірген тұлғаларды көрсететін; ұйымдасқан қылмыстық топты көрсететін: тұрақтылығын, қаруланғандығын, қылмыстық іс-әрекеттерді бірнеше рет жасағандығын және жауапкершілікке тартылатын қылмыскерлердің жазасын жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайларды көрсететін іздер. Тонау немесе қарақшылық шабуылдың нақты орны мен уақыты туралы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін жағдайларды анықтау қажет. Мұндай мәліметтер қылмысқа кінәлі айыпталушының жалған алибиін әшкерелеуге маңызды болып есептелінеді.

Тонау мен қарақшылық шабуылдары қылмыстарын ашуға мүмкіндік туғызатын дәлелдемелермен қатар, осы қылмыстардың жасалуына әсер еткен себептер мен жағдайлар туралы қорытынды жасауға негіз болатын дәлелдемелерді және оларды болдырмау шараларын анықтау керек.

Басқа қылмыстармен салыстырғанда тонау мен қарақшылық шабуылдың бір-қатар ерекшеліктері бар:

- әдетте бұл қылмыстар топпен жасалады;
- алдын ала дайындық жұмыстары жүргізіледі;
- тез, дөрекі және қатаң түрде жасалады;
- оқиға болған жерде заттай дәлелдеме ретінде танылатын заттардың көлемі шектеулі болып келеді.

Бұның барлығы тергеуге өз әсерін тигізеді. Қарақшылық шабуылдың бір топ адамдармен алдын ала дайындалып жасалуы осы қылмыстарды ашу мен алдын алу мақсатында жедел-іздестіру шараларын белсенді түрде қолдануға мүмкіндік туғызады. Қарақшылық кенеттен, қару-жарақ қолданып жасалғандықтан жәбірленушілер көбінесе қылмыскерлерді толық анықтап, көре алмайды, бұл кейіннен

V тарау. Ұрлық қылмыстарын тергеу әдістемесі

оларды іздестіру мен тану үшін көрсету кезінде қиындықтарды туғызады. Осыған байланысты тонау мен қарақшылық қылмыстарын тергеу бірқатар талаптарға сәйкес жүргізілуі тиіс:

- тергеудегі жылдамдық пен жеделділік;
- тергеу барысындағы тергеу әрекеттері мен жедел шаралардың өзара байланыстылығы;
- криминалистикалық техника тәсілдерін белсенді қолдану;
- қылмыстық тіркеу мүмкіндіктерін кеңінен қолдану.

Тонау және қарақшылық шабуылды жасау кезінде қылмыстық қол сұғушылықтың тікелей объектісі болып мемлекеттік, қоғамдық және азаматтардың жеке және өзіндік меншіктері табылады. Белгілі бір көлемде заттардың бірлігі (мүлік) осы қылмыстардың жасалу әдістері мен оларды тергеу әдістемесінің ұқсастықтарын көрсетеді.

Алдын ала дайындық жұмыстарын жүргізу аталған қылмыстардың көбісіне тән қасиет. Қылмыскерлер алдын ала қылмыс жасау орнын (дүкен, қойма, пәтер) немесе шабуыл жасауға ниеттенген тұлғаны белгілейді (инкассатор, сатушы, күзетші), қылмыс жасауға қажетті құралдарды дайындайды (бұзу құралдарын, атыс немесе суық қаруларды), көлік құралдарын дайындайды, өзара рөлдерді бөледі, ұрланған заттарды жасыру мен өткізу жерлерін іздестіреді.

Тонау және қарақшылық шабуылдар, тәжірибе көрсеткендей, көбінесе екі- үш немесе төрт адамнан тұратын топпен жасалады. Қарақшылықпен жасалатын топтар көбінесе тұрақты болып келеді және олармен бірнеше қылмыстар жасалады. Бұл топтарды бұрын сотталған трасологияның, дактилоскопияның, баллистиканың мүмкіндіктерін, ауызша суреттеудің маңызын білетін қылмыскерлер басқарады. Көп жағдайларда қылмыскерлер беттеріне сыртқы белгілерін жәбірленушілер мен куәларға анықтап көруге кедергі келтіретін маскілерді киеді (шүберек, беторамал, көзге арналған тесігі бар шұлықтар), қылмыс жасаған орнында саусақ іздерін қалдыру мүмкіндігін болғызбайтын қолғаптарды пайдаланады, қылмыс жасағандарын әшкерелейтін заттай дәлелдемелерді табуды қиындататын арнайы қару-жарақтарды немесе ұрланған заттарды сақтайтын жабдықтарды дайындайды.

Дүкен, банк қызметкерлеріне, инкассаторларға шабуыл жасауға мұқият дайындалады: қылмыскерлер өнеркәсіптің, мекеменің, ұйымның жұмыс тәртібін, инкассаторлардың, кассирдің, банкке ақшаны жеке өзі өткізетін сауда орындары қызметкерлерінің қозғалыс маршрутын байқап зерттейді. Қажетті мәліметтерді алғаннан кейін олар шабуыл жасау орны мен уақытын, топтың құрамын анықтайды, көлік құралдары мен қару-жарақтарын дайындайды, қылмыс жасағаннан кейінгі кету жолдарын ойластырады, ұрланған заттарды жасыру үшін орын дайындайды. Мұндай қылмыстар күндізгі уақытта немесе электрлік жағынан жақсы жарықтанған жерлерде (адамдар көп жүретін көшелерде, ғимараттарда) жиі жасалатындықтан, оларды тануға қиындық туғызатын жағдайлар жасауға ерекше көңіл бөлінеді.

Алдын ала егжей-тегжейлі дайындығы жоқ тонау және қарақшылық қылмыстары жиі кездеседі. Оларға қылмыстық қол сұғушылық үшін алдын ала белгіленген объектінің болмауы тән болып табылады. Мысалы, қылмыскерлер бірнеше пәтерлерді аралап, қоңырау соғады, егер есікті қарт адамдар немесе балалар ашса, оларға шабуыл жасап (ұрып-соғады, байлайды) құнды заттарды ұрлайды. Мұндай қылмыстар әдетте күндізгі уақытта, демалыс немесе мейрам күндері, яғни тұрғындардың көпшілігі жұмыста, қала шетінде, пәтерде ешкім болмаған кезде

немесе балалар және қарт адамдар қалған кезде жасалады. Әдетте, бұл қылмыстарды бас бостандығынан айыру орындарынан енді ғана босап шыққан қылмыскер-гастролерлер, сонымен қатар басқа аудандарда тұратын, яғни кездейсоқ танылып қалудан қауіптенбейтін тұлғалармен жасалынады.

Қылмыскерлердің жеке басына сипаттама беретін болсақ, олардың типтік психологиялық портреті – жұмыс жасамайтын, аморальды өмір сүретін, жүйелі түрде алкоголь, есірткі заттарды қолданатын ер адамдар жатады. Олардың басым көпшілігі бұрын осындай қылмыстар үшін сотталған болып келеді. Қылмыскерлер әр уақытта тонау және қарақшылық шабуылдарын кенеттен жасауға талпынады. Пәтер тұрғындарына немесе күзетшілерге шабуыл жасауда олар үй-жайға кедергісіз кіру мақсатымен өздерін жеке меншік пәтерлер кооперативтерінің (КСК), газ қызметкерлері, энергия жабдықтау, полиция, өрт пен сақтандыру қызметінің өкілі ретінде, жәбірленушінің отбасы мүшесі жұмыс істейтін өнеркәсіптің өкілі ретінде атайды. Егер қылмыс ашық жерлерде жасалынса, шабуыл кенеттен артқы жағынан немесе торуылдан (құрылыстың бұрышынан, бұталардан немесе жеке лей тұрған ағаштардан) жасалады. Жәбірленушіге күдік тудырмай қасына келу үшін қылмыскерлер арақашықтықтан шылым тұтатып алуға, жолды көрсетіп жіберуді немесе өзге де назарын аударатын сұрақтарды қояды. Әңгіме басталып кеткен уақытта олар жәбірленушіге жақындаса, шабуыл жасайды.

Тонау және қарақшылық шабуылдың құрбандары болып көбінесе әйелдер немесе мас күйінде болып қарсылық көрсете алмайтын ер адамдар болады.

Тонау және қарақшылық шабуылдарда әдетте теріден жасалған бұйымдар, бағалы заттар, ақша, хрусталь, суреттер, антиквариатты бұйымдар, тұрмыстық техника және жоғары сұраныстағы заттар мен құндылықтар ұрланады.

Тәжірибеде тонау және қарақшылық шабуылдарын жасайтын тұлғалар алғашқы қылмысы ашылмай қалғаннан кейін және жазаланбайтындығын сезінгеннен кейін тұрақты топтарға бірігеді және ұзақ уақыт бойы көрші региондардың аумақтарында тонау мен қарақшылық шабуылдарын жасайды. Сондықтан тергеушілердің көрші криминалдық полициямен тығыз қарым-қатынаста болуы және осындай қылмыстардың жасалғандығы туралы уақытысында бір-біріне мәлімет беріп отыруы маңызды болып табылады.

Осы қылмыстарды тергеу барысында тонау және қарақшылық шабуылдарын инсценировкаланған жағдайлары да кездеседі.

2. Типтік тергеу ситуациялары, болжаулар және тергеуді жоспарлау

Тонау және қарақшылық шабуылдары бойынша қылмыстық іс көбінесе жәбірленушінің өзінің арызымен, ал егер шабуыл кәметке толмағандарға немесе әйелдерге қарсы жасалса және олар қорқыныш сезімінде болып жасалынған қылмыс туралы өздері арыз бере алмаса, туысқандарының, көршілерінің арызы бойынша қозғалады. Күзетшілерге шабуыл жасалынған кезде қылмыстық іс олардың арызы немесе лауазымды тұлғалардың хабарлауы бойынша қозғалады. Жәбірленушілердің емдеу мекемелеріне келіп түсуінен анықтама және тергеу органдары қарақшылық шабуылы туралы есту жағдайлары да кездеседі. Егер жәбірленушінің нашар хал жағдайына байланысты жауап алу мүмкін болмаса және іс бойынша куәлар жоқ болса, қылмыстық іс емдеу мекемелерінен алынған хабарламаларының немесе оқиға болған жерді қарау нәтижелері негізінде қозғалады.

Тонау және қарақшылық шабуыл істері бойынша алғашқы тергеу әрекеттерінің кезектілігі, көбінесе, қылмыс жасау үстінде ұсталған қылмыскерге қатысты немесе жасалған қылмыс фактісі бойынша қылмыстық істің қозғалуымен тікелей байланысты.

Тергеудің алғашқы кезеңінде жалпы болжаулар ұсынылуы мүмкін: тонау және қарақшылық шабуыл шынымен жәбірленуші хабарлаған жағдайларда жасалынды; шабуыл шынымен жасалынған, бірақ оқиғаның мән-жайлары арызданушымен бұрмаланған; басқа қылмыс орын алған (бұзақылық, біреудің өміріне қастандық жасау); тонау және қарақшылық шабуылы болған жоқ, тек шабуыл инсценировкаланған.

Тергеу ерекшеліктерінің қатарына уақыт факторын есепке алу маңыздылығын және осымен байланысты жедел-тергеу тобының оқиға болған жерге шығуға жоғарғы деңгейдегі дайындығын қамтамасыз ету қажеттілігін жатқызуға болады. Тонау және қарақшылық шабуылы тез арада жасалынатын қылмыстар қатарына жататынын ескеру керек.

Тергеудің алғашқы кезеңіндегі тергеу ситуациясы тергеушінің іс-әрекетінің алгоритмін анықтайды.

Тонау және қарақшылық шабуылдарын тергеудің алғашқы кезеңіндегі біртектес тергеу ситуацияларына келесілер жатады:

- тонауды немесе қарақшылық шабуылды жасаған тұлға қылмыс үстінде немесе оны жасағаннан кейін бірден ұсталса;
- тергеушіде қылмыстық жазаланатын іс-әрекетті жасаған тұлға жөнінде жеткілікті мәліметтер бар, бірақ ол әлі ұсталынбаса;
- қылмыс жасаған тұлға жөнінде мәліметтер болмаса.

Егер тонау немесе қарақшылық шабуылы туралы хабар жәбірленушіден тез арада түссе, тергеу әрекеттерінің тәртібі келесідей болу керек: ізін суытпай күдіктіні ұстау, жәбірленушіден жауап алу, тану үшін көрсету, жәбірленушіні және күдіктіні куәландыру, оқиға болған жерді қарау.

Жәбірленуші мен өз көзімен көрген-куәлардан жауап алу кезінде шабуылдың жағдайлары, қылмыскердің ерекше белгілері, сонымен қатар, ұрланған заттардың белгілері мен бағасы анықталады.

Егер қылмыстық іс қылмыстың жасалу фактісі бойынша қозғалып жатса, онда тергеу әдетте, жәбірленушіден жауап алудан, оқиға болған жерді қараудан, киімді қарау және жәбірленушіні куәландырудан, жәбірленушіге сот-медициналық сараптама тағайындаудан, өз көзімен көрген-куәгерлерден жауап алудан басталады.

3. Тергеу әрекеттерінің тактикасы

Жәбірленушіден жауап алу кезінде тонау немесе қарақшылық шабуыл ол үшін әр уақытта кенеттен болған жағдай екенін ескеру керек. Қарсы алдынан қылмыскерді, әсіресе қаруланған қылмыскерді көргенде, жәбірленуші сасқалақтап қалады. Кейбір жәбірленушілер қорқыныш сезімінен белгілі бір уақытқа есінен танып қалады, ал есін жинап бұл жағдайда не істеу керектігін: көмекке шақыру керек пе, қарсылық көрсету керек пе, қылмыскерге затты ешбір қарсылықсыз беру керек пе, әлде қашу керек пе екендігін ойлағанша біраз уақыт өтеді, яғни бұл уақыт қылмыскердің қажетті құндылықтарды алып жасырынуына жеткілікті болып табылады. Жәбірленушінің есінен танып қалуы және өзінің кейінгі әреке-

тін ойластыруы айналасында болып жатқан оқиғаның мән-жағдайларына көңілін жинақтап қарауға кедергі жасайды. Сол себептен де, жәбірленуші қылмыскермен қатынаста болған уақытында, іс үшін маңызы бар мән-жайларды есінде сақтай алмайды.

Бұл психикалық жағдай жауап алу кезінде міндетті түрде ескеріліп, сәйкесінше бағалануы керек. Жәбірленушінің сасқалақтау нәтижесінде қылмыскердің ерекше белгілерін, қару түрін және өзге де қылмыс оқиғасының мән-жайларын көре алмауы мүмкін. Сондықтан қанша сұрақ қойылса да нәтижесіз болады. Жәбірленуші инсценировкаланған қылмыстың ұйымдастырылуында күдікті болып қалуы да мүмкін. Сондықтан да жәбірленушінің көрсетпелеріне баға беруде ол шын мәнінде болған мән-жайды барлық уақытта қабылдап және оны айтып бере алмайтындығын ескеру керек. Мысалы, шабуыл қылмыстық топпен жасалғанда, жәбірленушіге қылмыскерлер көп болып көрінуі мүмкін. Қылмыс құралдарын сипаттауда қателіктер жиі жіберіледі. Қылмыскердің қолынан көрінген кез-келген жылтыраған затты атыс қаруы немесе пышақ деп қабылдау жағдайлары жиі кездеседі. Қылмыскерлер тапаншаның орнына ағаш макеттерін, ойыншық тапаншаларын немесе өзге де қаруға ұқсайтын заттарды қолданған жағдайларда қателіктер кетуі мүмкін. Мысалы, жәбірленуші қылмыскерлер мылтықпен қаруланған деп хабарлайды, ал шын мәнінде оның қолында шыбық болған.

Мұндай қателіктер тонау және қарақшылық шабуылдардың әдетте кешкі уақытта, нашар жарықтану кезінде немесе басқа да қабылдауға қолайсыз уақытта жасалатындығымен түсіндіріледі.

Көп жағдайларда жәбірленуші оған шабуыл жасалғандығы туралы бірден хабарлайды. Сондықтан алғашқы жауап алу кезінде жәбірленуші өзіне-өзі келе алмайды: жылайды, қылмыскердің дөрекілігіне ашуланады, қорқыныш сезімінде болады, ұрланған құндылықтардың жоғалғанына көне алмайды, алынған дене жарақаттарынан ауырсынады. Осы психологиялық жағдайды ескере отырып, жәбірленушіні жауап алар алдында жұбату керек, оған қауіптің өткендігін және барлық көңілін болған мән-жайды, әсіресе қылмыскерді іздеу мен әшкерелеуге маңызы бар мән-жайларға баса назар аударып есіне түсіру керектігін түсіндіру керек.

Жәбірленушіден жауап алу барысында келесілер анықталады: тонау немесе қарақшылық шабуыл қай уақытта және қай жерде (қала, ауыл, көше) жасалды; жәбірленуші ол жерде қандай жағдайлармен жүргендігі және қай жерде шабуылға ұшырады; қандай жағдайда ол қылмыскерді көрді, оның артынан біреудің аңдып келе жатқандығын байқамады ма; қылмыскердің іс-әрекеті қандай болды, құнды заттарды беруді талап етті ме, әлде жұлып алды ма, егер қылмыскерлер бірнешеу болса, онда олардың арасында қандай әңгіме болды, олар бір-бірін аты-жөндері бойынша немесе лақап аттарын атаған жоқ па, қандай заттармен қорқытты, бұл заттардың белгілері; қандай заттар тоналды, олардың жекелеген белгілері немесе зауыттық нөмері қандай еді. Жәбірленушіден тоналған заттардың қандай да бір бөлшектері (сағаттың бауы, жұлып алып кеткен сумканың бауы, сыртқы киім матасының бөліктері) сақталынып қалғандығын анықтау маңызды болып табылады. Тоналған заттардың бағасы (құны) анықталады.

Қылмыскердің белгілерін жәбірленушіден мұқият түрде анықтау керек (сыртқы бет-келбетінің ерекшелігі, киімі, жүрісі, жекелеген сөздерді айту ерекшеліктері). Жәбірленуші қарсылық көрсетті ме және ол неден көрінеді, қылмыскердің денесіне немесе киіміне қандай да бір зақымдар келтірілді ме деген сұрақтар іс

үшін маңызды болып табылады. Қылмыстық топпен жасалған шабуыл кезінде әрбір қылмыскердің рөлі анықталуы тиіс.

Егер жәбірленуші көрсетілген жәбір нәтижесінде ауруханаға емделуге түссе, жауап алуды дыбыс таспасын қолданып, жәбірленушінің әр сөзін жадыға басып алу арқылы жүргізген жөн. Бұл жәбірленушінің емделуі созылып кетсе немесе жәбірленуші қайтыс болып кетсе, қылмыскерге іздеу салуда маңызды рөл атқарады.

Киімді қарау мен жәбірленушіні қуәландыру. Тонау және қарақшылық шабуылдары кезінде жәбірленуші мен қылмыскер арасында төбелес болуы мүмкін. Төбелес нәтижесінде қылмыскер киімінің талшықтары жәбірленушінің киімінде қалуы ықтимал. Олардың табылуы қылмыскерді әшкерелеуде маңызды рөл атқаруы мүмкін, сондықтан жәбірленушінің киімін мүмкіндігінше тезірек қарауға жіберу керек. Қарау өте күшті үлкейткіштер немесе микроскоптың көмегімен жарықтықта жүргізіледі. Қарау кезінде ешнәрсе табылмаса, киімнің сыртқы жағын ішке қаратып, целлофанға салып, сараптамаға жібереді. Сараптамада микроталшықтарды арнайы аппараттарды қолдану арқылы іздеу жұмыстары жүргізіледі.

Киімді қарау кезінде денеге келтірілген жарақат құралдарының түрін анықтау мәселесі де кіреді. Келтірілген жарақаттан қалған іздің формасы арқылы қылмыскердің немен қаруланғанын анықтауға болады (пышақпен, үш жүзді үшкір қайрағышпен, тескішпен және т.б.).

Кейде жәбірленушінің киімін қарау кезінде қылмыскердің төбелес нәтижесінде алған жарақат іздерін, яғни қан іздерін табуға болады. Көрінбейтін қан іздерін табу үшін ультракүлгін жарықтану қолданылады.

Егер жәбірленуші соққыға ұшыраған болса, онда Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексінің баптарына сәйкес қуәландыру жүргізіледі. Қуәландыру кезінде жарақат сипаты міндетті түрде іске тіркеліп, масштабты фотосуретке түсіру ережесі арқылы суретке түсіріледі. Егер қуәландыру барысында жәбірленуші денесінен қан іздері немесе өзге де микроіздер табылса, олар тампондардың көмегімен алынып, сараптамаға жіберіледі.

Жәбірленушіден жауап алынғаннан кейін, ал кей жағдайларда оған дейін *оқиға болған жерді қарау* жүргізіледі. Оны жүргізу тактикасы көбінесе ұрлық істері бойынша жүргізілетін оқиға болған жерді қарау тактикасына ұқсас болып келеді. Ал негізгі ерекшелігіне келсек, тонау және қарақшылық шабуылдарында оқиғаны өз көзімен көруші – жәбірленуші болып келеді және оған орта, ауыр дәрежедегі дене жарақаттары келтірілмесе қарауды оның қатысуымен жүргізген жөн. Жәбірленушінің оқиға болған жерде көрсетпелер беруі іздеу жұмыстарын, яғни оқтарды, гильзаларды, қылмыскердің қолы мен аяқкиімінің іздерін, оның түсіріп алған жеке заттарын (пышақ, қолғап, бас киім), жәбірленушіден ұрлап лақтырылған заттарды (сөмке, әмиян, олардың ішіндегі заттар) табуды жеңілдетеді. Төбелес болған жер аса мұқият қаралуы тиіс. Мұнда көбінесе мойын орағыштар, үзіліп қалған түймелер, бас киімдер, басқа да дәлелдемелік маңызы бар заттар табылуы мүмкін.

Оқиға болған жерді жәбірленушімен бірге қарау кейде негативті жағдайларды анықтауға мүмкіндік береді (мысалы, қол іздерінің немесе аяқкиім іздерінің болуы тиіс жерлерде болмауы), ол тонау және қарақшылық шабуыл қылмыстарының инсценировкаланғандығы туралы болжауға жол береді.

Тәжірибеде (әдетте) осы категориядағы қылмыстар бойынша оқиға болған жерді қарау тергеу әрекетіне аса көңіл бөлінбейді. Бұл оқиға болған жерде қыл-

мыстың іздері қалмайды деген қате пікірмен байланысты болып отыр. Тонау немесе қарақшылық шабуылдары болған жерде, әсіресе ашық орындарда, аяқ іздері, көлік құралдарының іздері, қылмыскерлерден түсіп қалған немесе жоғалтқан заттары және т.б. табылуы мүмкін. Микроіздер мен иіс іздеріне ерекше көңіл бөлінуі қажет. Бұл үшін оқиға болған жерді қарау шегіне тек қана шабуыл болған жерді кіргізбей, қылмыскерлердің қылмысқа дейін және қылмыс жасағаннан кейін тығылған, жасырынған жерлерін, орындарын қоса қамтып кіргізу керек. Қарау тергеу әрекетіне жәбірленушіні, криминалист-маманды, кинологты қызметтік-іздіксіз ітіумен және полицияның жедел-іздіксіз қызметкерлерін қатыстыру қажет.

Қылмыстық элементтер бойынша ізге түсу және қылмыскерлер тарапынан қарсылық көрсету мүмкіндігін ескере отырып, қылмыскерлерді іздіксіз іту мен ұстау кезінде көмек көрсететін жедел-тергеу тобын полиция қызметкерлерімен күшейту керек.

Тонау және қарақшылық шабуыл істері бойынша тергеу қарауына жәбірленуші мен өз көзімен көрген куәларды қатыстырған жөн. Бұл тұлғалардың қатысуы тергеу жүргізушіге шабуыл болған жерді дұрыс анықтауда, қылмыс іздерін іздеу жұмыстарын жеңілдетуде, хаттамада немесе өзге де құжаттарда бекітуде көмегін тигізеді. Ал егер де тонау және қарақшылық қылмыстарын инсценировкалаған деген негіздер болса, жәбірленушіні қарау тергеу әрекетіне қатыстырмаған жөн, өйткені ол қараудың мән-жайларымен танысып, оларды өз мүддесіне қарай пайдалануы мүмкін.

Қарау жүргізбес бұрын жәбірленушіден және өз көзімен көрген куәлардан жасалған қылмыс жағдайлары туралы сұрау жүргізу керек. Оқиға болған жерде бұл тұлғалардан сұрау жүргізу арқылы қылмысты ашудағы мәнді детальдарды анықтау, оларды көрсету, қылмыс жағдайларын түсіндірумен қатар, іс бойынша дәлелдеме ретінде қолданылуы мүмкін іздердің сипаты мен орналасу жерлерін анықтауға мүмкіндік береді. Тонау және қарақшылық шабуылдарын инсценировкалаған жағдайларда жәбірленуші мен өз көзімен көрген куәдан сұрау жүргізу арқылы олардың білімсіздігі (білмейтіндігі) көрініп, бүркемеленген қылмысты ашуға өз септігін тигізеді.

Оқиға болған жерді қарау тергеу әрекетін кейінге қалдырылмай, тез арада жүргізу қажеттілігіне қарамастан, оны бастамас бұрын жәбірленушінің денесіне келтірілген жарақаттың сипаты мен төбелес іздері туралы, киімі мен аяқкиімінің жағдайы мен іздері туралы мәліметтер алған жөн болып табылады. Олардың ерекшеліктері қараудың бағытын және іздеуге жататын дәлелдемелердің сипатын анықтауда ескерілуі мүмкін. Сондықтан қарауға дайындық кезінде дене жарақаттары мен киімдегі іздерді, ең болмағанда, жалпы түрде қарап шығу қажет. Бұл объектілерді мұқият тексеру қараумен қатар және қараудан кейін жүргізіледі. Жәбірленушінің денесін қарау куәландыру ережелерін сақтай отырып жүзеге асырылады. Тонау және қарақшылық шабуылдары болған жерді қараудың нәтижелігі жедел-тергеу тобының техникалық жағынан қамтамасыздандырылу дәрежесіне тікелей байланысты. Осы қылмыстарды ашу үшін маңызы бар аяқтың, қолдың, қанның, сілекейдің, микробөлшектердің, иіс және өзге де іздерін анықтауда, бекітуде және алуда қолданылатын құрал-жабдықтар жиынтығымен қатар, тергеу тобы қараңғы кезде қарау жүргізуде қолданылатын жарықтандыру құралдарын, ауа райының қолайсыз жағдайдаларында іздерді сақтап қалуға мүмкіндік беретін жабдықтарды, қозғалыс құралдарын және өзге де техникалық құрал-жабдықтарды қоса пайдаланулары керек.

Басқа да қылмыстардағыдай тонау және қарақшылық шабуылдары бойынша қарау тергеу әрекетін жүргізетін тергеу тобының қызметін тергеуші басқарады. Қараудың алдында ол оқиға болған жердің қауіпсіздігін, бөтен адамдардың жүрмеуін, іздердің өзгеріссіз сақталуын (жаңбыр немесе қар жауып тұрса) қамтамасыз етеді, қылмыс оқиғасын өз көзімен көргендерді және оқиға болған жерге бірінші болып келгендерді анықтайды (өзі немесе полиция қызметкерлерінің көмегімен). Осы тұлғалардан сұрау жүргізу арқылы келесі мәселелерді анықтайды:

- қылмыстық іс-әрекеттің болған уақытын, сипатын және жағдайын;
- қылмыскерлердің қашып жасырынған бағытын, олардың санын және ерекше белгілерін;
- оқиға орнында мүмкін болған өзгерістер және қарауды жүргізуде дұрыс бағыт-бағдар алуға маңызы бар мәселелерді анықтайды.

Егер қылмыскерлерді ізін суытпай тұрып іздестіруге мүмкіндік болса, тергеуші жүргізіліп отырған тергеу қарауының кезеңдеріне байланыссыз, ұйымдастыру шараларын міндетті түрде жүргізуі керек.

Мүлікті иемдену мақсатымен жасалған тонау мен қарақшылық шабуылдары қылмыстары бойынша жүргізілетін қарауға материалды жауапты тұлғалар мен әкімшілік өкілдері қатыстырылуы мүмкін.

Тергеуші қарау барысында қылмыс жағдайларын анықтау үшін маңызы бар іздер мен заттарды бекітеді және алады, жеке өзі немесе мамандардың көмегімен ғылыми-техникалық құрал-жабдықтарды қолданады, қарауға қатысушы тұлғалардың іс-әрекеттерін ұйымдастырады, қарау кезінде табылған іздер мен заттарға куәгерлердің назарын аударады, қылмыскерлерді анықтау мен іздестіру шараларын жүргізу үшін маңызы бар мәліметтерді криминалдық іздестіру қызметкерлеріне хабарлайды.

Криминалдық іздестіру қызметінің қызметкері суымаған іздер бойынша қылмыстық элементтерді іздестіруді жүзеге асырады, тонау немесе қарақшылық шабуылды өз көзімен көргендерді және қылмыстың жасалу жағдайлары туралы білетін куәларды анықтайды. Учаскелік инспектормен бірге қылмысты ашу мақсатында осы ауданда тұратын немесе жұмыс жасайтын полицияның штаттан тыс қызметкерлерінің көмегін қолдану арқылы шараларды қабылдайды. Осы мақсатпен жақын тұрған үйлердің тұрғындарынан және басқа да азаматтардан сұрау жүргізіп, қылмыскерлердің қашуы мүмкін жолдарға кедергілер қою мен ұстау шараларын ұйымдастырады. Қылмыскерлерге іздеу салып, жасырынуы мүмкін жерлерді: үйлердің шатырларын, жертелелерді, қораларды, қоймаларды, ашық жерлерді зерттеп, ұрланған заттарды өткізуі мүмкін жерлерге бақылау қояды.

Криминалдық іздестіру қызметкері жедел-іздестіру тіркеулерінің көмегімен бұрын осыған ұқсас қылмыстарды жасаған тұлғаларды анықтап, олардың осы қылмысқа қатыстылығы бар-жоғын тексереді. Егер ұрланған заттарды тығып қойған жерлер анықталса, осы жерлерге бақылау қойылады. Қарау барысында және ол аяқталысымен жедел-іздестіру қызметкері ішкі істер органдарының кезекші бөлімімен байланысып, олар арқылы патруль және жолға бақылау жүргізетін бекет инспекторларына, жол полиция қызметкерлеріне, тәртіп сақтау пунктеріне қылмыс жасауда күдікті тұлғаларды анықтау және ұстау үшін қарау кезінде алынған мәліметтерді жібереді. Жедел-іздестіру қызметкері өз тарапынан жедел-іздестіру шараларын жүргізу нәтижесінде алынған мәліметтерді тергеушіге дер кезінде хабарлауға, оқиға болған жерді қарауда көмек көрсетуге, тергеушінің тапсырмаларын орындауға міндетті.

Қылмыстық оқиға болған жерді қарау кезінде қылмыстың болғанын дәлелдейтін болжауды нақтылайтын іздер ғана табылып бекітілмей, сонымен қатар, инсценировкаланған тонау және қарақшылық шабуылды негіздейтін іздер де зерттелінеді. Көбінесе мұндай жағдайлар айтылған оқиға жайлы мәліметтердің фактілі мән-жайларға сәйкес келмеуінен көрінеді, мысалы, оқиға болған жерде өзін жәбірленушімін деп айтқан тұлғаның аяқ іздерінің табылмауы. Инсценировкаланған тонау және қарақшылық шабуылды ашуға мыналар көмегін тигізеді: қылмыстық оқиға жағдайларына талдау жасау арқылы оның арызданушы көрсетпелеріне сәйкес келмеуін анықтау; тергеу экспериментін жүргізу; аудит пен бухгалтерлік сараптама жүргізу; сот-медициналық сараптаманы тағайындау және жүргізу; жәбірленушіден мұқиятты түрде жауап алғаннан кейін қайта жауап алу; анықтама органдарының жедел-іздіктері.

Тонау және қарақшылық шабуылдары істері бойынша қарау жүргізудің нәтижелілігі қылмыстың іздерін тек қана дұрыс табу мен алудан тұрмай, сонымен қатар, қылмыскерлерді анықтау, іздіктері және әшкерелеу мақсатында дұрыс қолданылуынан көрінеді. Осы мақсатта қол, аяқ, аяқкиім, шабуыл құралдары, қан іздері қолданылуы мүмкін. Осы іздердің ішінде қол іздерінің маңызы зор, өйткені күдіктінің қылмыс болған жерде болғанын және қарау кезінде табылған объектілерді оның қолымен ұстағанын көрсететін күмәнсіз дәлелдеме болып табылады. Күдіктінің күнделікті қолданыстағы заттарда, киімдерде қалдырған қан іздері қарақшылық шабуылды дәлелдеу үшін қолданылуы мүмкін.

Қылмыскерді ұстау және жеке тінту. Тонау және қарақшылық шабуылдарын жасаған тұлғалар анықталса, оларды ұстау тез арада жүзеге асырылады. Мұндай қылмыстарды жасайтын қылмыскерлер көбінесе, қаруланған болып келетінін полиция қызметкерлері ескеру керек. Қаруланған қылмыскерлерді ұстауда кинологтардың қатысуының да маңызы зор.

Ұсталғандарға тез арада жеке тінту жүргізіледі. Тінту кезінде қарулар мен оның макеттері жәбірленушіні қорқыту үшін немесе оны ұрып соғу үшін қолданылуы мүмкін өзге де заттар алынады. Сонымен қатар, тінту кезінде жәбірленушіден ұрланған заттар немесе бағалы заттар (сағат, ақша, құжаттар, әмияндар, қолғаптар, шарфтар және т.б.), шабуыл жасалған немесе жаңа қылмыстың дайындалып жатқанын көрсететін ғимарат, үй-жайдың немесе жолдардың жобалары, жеке құжаттар алынады. Қылмыскерлер жеке басын анықтауды қиындату мақсатында немесе жалған құжаттардан құтылу үшін тінту алдында оларды лақтырып тастауға тырысады.

Жеке тінтуден соң күдіктінің киіміне қарау жүргізіледі. Мұнда жәбірленуші киімінің микроталшықтары ізделініп, төбелестің іздері тіркелінеді: киім бөлшектері мен үзілген түймелер, толығымен немесе жартылай жұлынған қалталар, жағалар. Киімнен оқиға болған жердің топырақ бөлшектері (грунт) немесе жәбірленуші киімінің микроталшықтары табылуы мүмкін.

Егер күдікті қылмыс жасалғаннан кейін ұсталса, киімін қараудан кейін куәландырудан өтуі керек. Куәландыру кезінде тырнақтың астындағы микрозаттарға, денесінде және қолдарындағы тырнақтың, тістің іздеріне көңіл бөлу қажет. Қажетті жағдайларда күдіктіні куәландырудан кейін сот-медицина сараптамасына жібереді.

Күдікті мен айыпталушыдан жауап алу. Қылмыскерлер тонау немесе қарақшылық шабуылын жасамас бұрын алдын ала алибиін дайындайды: кино немесе өзге де көрініс мекемелеріне билет сатып алады немесе жұмыс уақыты кезінде

жұмыс орнын қалдырып қылмыс жасаған кездер де кездеседі. Кейде қылмыскерлер туысқандарымен, таныстарымен, басқа қылмысқа бірге қатысушылармен шабуыл жасаған кезде басқа жерде болған деп көрсетпе беру туралы алдын ала келісім жасайды. Осындай қылмыскерлер тарапынан жалған жолға түсіру үшін жасалатын әрекеттері күдіктіні әшкерелеуге қиындық туғызады. Сондықтан жауап алуға дайындықты егжей-тегжейлі дайындауды талап етеді.

Күдіктіден жауап алуды қылмыс жасаған кезде қайда болғанын анықтаудан бастау керек. Егер күдікті өзінің болған жерін, көрген, сол кезде араласқан адамдарын атап көрсетсе, олардың алдын ала келісіп айқындап алулары мүмкін емес бөлшектерге көңіл бөлу керек. Мысалы, кездесу нақты қай жерде болды, кездесудің қандай себебі болды, тағы да кім болды, кездесу жерінің жағдайы, кім қандай орындықта отырды, не жөнінде әңгіме айтылды және т.б. күдіктінің жауабы толығымен тексеріледі.

Қылмысқа қатысқандығын мойындамайтын кейбір қылмыскерлердің берген көрсетпелерін тексеру кейде қиындыққа соғады. Мысалы, күдіктінің қылмыс жасалған уақытта далада, саяжайда серуендеген кезде, мұз айдынында немесе басқа жерде шаңғы тепкен кезде өз таныстарынан ешкімді көрмедім, куәларды атап бере алмаймын деп көрсетпе берген жағдайларда. Мұндай жағдайларды оқиға болған жерді қарау және басқа да тергеу әрекеттерін жүзеге асыру кезінде жиналған заттай немесе өзге дәлелдемелер арқылы анықтауға болады.

Көптеген жағдайда жасаған қылмысын мойындауға тура келген айыпталушылар жауап алу кезінде жәбірленушіге қатысты қолданған күштің сипатын, дәрежесін жеңілдетіп көрсетуге, қарудың орнына макет қолданылған немесе тіпті қару қолданылған жоқ деп қылмыстың жағдайын өзгертіп айтып, өздерінің іс-әрекеттерінің жеңілдірек қылмыспен саралануына тырысады.

Қарақшылық шабуылы қылмыстық топпен жасалған болса, алдын ала ақылдасу фактісінің және дайындық шараларының болғанын жасырады. Ал егер айыпталушының бірнеше қарақшылық қылмыстарына қатысы болса, өзінің әрекеттерін бандитизм қылмысы ретінде сараламау үшін жауап алу барысында қылмыстық топтың тұрақтылығын, қаруларды арнайы қылмыстық әрекеттер жасау мақсатымен сатып алу фактісін жоққа шығаруға тырысады. Сондықтан жауап алуға дайындық кезінде барлық қылмыстық іс материалдарына талдау жасап, жиналған дәлелдемелерді ескере отырып, жауап алу тактикасын дұрыс таңдау қажет.

Егер айыпталушы тонау немесе қарақшылық шабуылын жасағанын мойындаса, жауап алу кезінде қылмыстың барлық жағдайлары толығымен, соның ішінде қылмысты алдын алу шараларын ұйымдастыруға қатысты жағдайлар да анықталады.

Кінәсін мойындап отырған күдіктінің (айыпталушының) көрсетпесін оқиға болған жерде тексерген жөн болып табылады. Мұнда көрсетпесі тексерілетін тұлғаның түсініктемесін бейнетаспаға бекіту керек.

Қол іздерін оқиға болған жерден табылған заттардан ғана іздемей, жәбірленушіден тонау және қарақшылық шабуыл нәтижесінде алынған заттардан және күдіктіні, айыпталушыны *тіпту* кезінде табылған заттардан да іздеу қажет.

Қарақшылық шабуылы атыс қаруын қолданып жасалған жағдайда оны қолдану іздерін, гильза мен оқты табу маңызды мәселелердің біріне жатады. Осы арқылы шабуыл кезінде қолданылған қару-жарақтың түрін, жүйесін, калибрін, қандай қарудан ату жүзеге асырылғандығын, қанша рет атқанын, ал гильза мен оқ арқылы күдікті мен айыпталушыдан алынған қару құралынан ату жүзеге асырылған жоқ

па екенін анықтауға болады. Осы қылмыстарды ашу кезінде оқиға болған жерден табылған қолдан жасалған тығындардың маңызы зор. Тығын жасауға қолданылған қағаздың бетіндегі мәтіндер қылмыскерлерді табуға, кей жағдайларда оның қылмыс оқиғасына тікелей қатыстылығын, кінәлігін дәлелдеуге көмектеседі. Ал егер тығынды жасауға мәтіні жоқ таза қағаздар қолданылса, қағаз материалдарының өзі де дәлелдемелік мәнге ие бола алады. Оқиға болған жерде табылған және алынған бытыра мен картetchьтерге сараптама тағайындау арқылы олардың күдікті немесе айыпталушыдан алынған бытыра мен картetchьдермен ұқсастығы анықталады. Егер олар қолдан жасалса, олардан табылған іздер арқылы бытыра мен картetchьті дайындауда қолданылған құралдар идентификацияланады. Оқ тиген жерлердің сипаты мен орналасуы, оқтың, гильзаның, бытыраның, тығынның орналасуы арқылы, сонымен қатар, атудың қосымша іздері (күю, ластану, жанбай қалған түйіршіктер) арқылы атудың қашықтығын, қай жерден атылғанын, атқан адамның тұрған жерін анықтауға болады.

Тонау және қарақшылық шабуылдарының жағдайларын, сонымен қатар, қылмыскердің жеке басы анықтауда қылмыскерлердің қылмыс оқиғасы болатын жерге бағытталған жолда, шабуыл жасаған жерде немесе одан кеткен жолда жоғалтқан, қалдырған заттар мен құжаттардың маңызы зор. Мұндай заттардың қатарына қылмыскердің жеке заттары, жазбалары, блокноттары, жол жүру құжаттары немесе жәбірленушіден тартып алынған заттар мен ақшалар жатады. Оқиға болған жерден қылмыскер мен жәбірленушінің төбелесу нәтижесінен киімдерінен үзіліп қалған түймелер, мата бөліктері, талшықтар мен қан іздері табылуы мүмкін. Әсіресе микробөлшектер мен иіс іздерін табу мен алуға көңіл бөлу қажет. Іздерді тауып, дұрыс қолдана білу осы қылмыстарды тергеу мен ашудың бірден-бір кепілдігін көрсетеді. Микробөлшектерге қылмыскерлердің объектілермен жанасу кезінде қалдырылған заттар мен материалдардың ұсақ бөлшектері, киім талшықтары, лай, шаң іздері жатады.

Объектілерден табылған иіс іздерін (қылмыскермен қалдырылған киім, қолданған немесе қолында ұстаған заттар) сақтау үшін оларды арнайы герметикалық жабылатын құбырларға немесе алюминий фольгаларға салады. Кейін оларды қылмыскерлерді ізін суытпай тұрып іздестіруде немесе қызметтік-іздеу салу итінің көмегімен анықтауда қолданады.

Осы қылмыстар бойынша заттай дәлелдемелердің көптілігі тағайындалатын *сот сараптамалардың* ерекшелігін анықтайды.

Криминалистикалық сараптамалардың ішінен көп жүргізілетіндердің қатарына: баллистикалық – қарудың түрін, жүйесін, калибрін анықтау үшін, оның атуға жарамдылығын, жүзеге асырылған атудың бағытын және ара қашықтығын, атыс қаруын идентификациялау үшін; суық қаруына жүргізілетін сараптама; трасологиялық – аяқкиімнің, көліктің іздерін зерттеу үшін, бүтінді бөлшек арқылы анықтау үшін; дактилоскопиялық – қол саусақтарының іздерін зерттеу үшін.

Сот сараптамасының өзге түрлерінің ішінен көбінесе наркологиялық, сот-медициналық – дене жарақатының сипаты мен ауырлығын, оны келтіру уақытын және жарақат салған құралдың түрін, келтірілген жарақаттың кіру және шығу жерлерін, жарақаттың пайда болу механизмін анықтау үшін тағайындалатын сараптамалар жүргізіледі. Сонымен қатар, заттай дәлелдемелердің (қан, шаш, сілекей) сот-медициналық сараптамасы, химиялық, тауатанымдық және айыпталушының есі дұрыстығы туралы сұрақты шешетін сот-психиатриялық сараптамалар да тағайындалады.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Тонау мен қарақшылық қылмыстардың криминалистік сипаттамасы
2. Дәлелдеуге жататын мән-жайлар
3. Типтік тергеу жағдайлары (ситуациялары)
4. Тергеу жағдайларына (ситуацияға) байланысты тергеу болжауларын жасау
5. Тергеудің алғашқы кезеңінің ерекшелігі
6. Оқиға болған жерді қараудың маңызы
7. Жәбірленушіден, куәлардан жауап алу
8. Тергеуші мен анықтау органдарының арасындағы қарым-қатынастар
9. Қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолдану
10. Сот сараптамаларды тағайындау
11. Топпен жасалынған қылмыстарды тергеу ерекшелігі
12. Күдікті адамнан жауап алу, оны куәландыру, үйіне тінту жүргізу
13. Тергеудің соңғы кезеңінің ере

6 ДӘРІС .АЛАЯҚТЫҚ ҚЫЛМЫСЫН ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Алаяқтық қылмысының криминалистикалық сипаттамасы

Алаяқтық, яғни бөтен мүлікті ұрлау немесе мүлікке құқықты алдау немесе сенімге қиянат жасау арқылы алу меншікке бағытталған қылмыстар қатарына жатады.

Меншікке қарсы қылмыстардың ішінде алаяқтық қылмысы сирек кездесетін, бірақ кейінгі жылдары оның өсу қарқыны бірден көзге түседі. Алаяқтың қоғамға қауіптілігі күннен-күнге өсуде: бұл тектес қылмыстық әрекеттер мемлекеттік ұйымдар мен мекемелерге, коммерциялық құрылымдарға және азаматтарға үлкен материалдық зиян келтіріп, саяси тұрақсыздандырылатын факторға айналып отыр. Көбінесе алаяқтық әрекетті жүзеге асырғанда қылмыстық қол сұғушылық заты ақша болып табылады. Кейбір жағдайларда алаяқтар өндірістік тауарларды, валюталарды, бағалы қағаздарды, мүлікті, зергерлік бұйымдарды, өнер тауарларын иемденеді.

Алаяқтық қылмысы әртүрлі тәсілдерімен жасалады. Алдау немесе сенімді пайдалана отырып зиян келтірудің көптен келе жатқан тәсілдеріне мыналар жатады: карта, сондай-ақ басқа да әуесқой, құмар ойындарды («рулетка», «сүйек-бөтелке» айналдыру және т.б.) ойнағанда әртүрлі айла қолдану; жасанды асыл бұйымдарды сату; жасанды ақша мен заттарды пайдалану; жалған ақша купюраларының эквивалентті емес түрлерін айырбастау; өздерін бақылау және құқық қорғау және т.б. органдарының қызметкерлері ретінде таныстыру жолымен әрекеттер жасау.

Алаяқтар жоғары кәсіпқойлығымен, техникалық жағынан толық жабдықтауымен ерекшеленеді. Карта ойнайтын алаяқтар басқа да ойынға қатысушылардың картасын көру үшін телеқондырғыларды қолданған жағдайлар да кездеседі.

Алаяқтар қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге жылдам назар аударып, қарапайым тұрғындар мен коммерсанттардың жеткілікті құқықтық білімінің және нарықтық қатынастарға сәйкес тәжірибелерінің жоқты

ғын ескере отырып, нарықтағы бағалы қағаздармен, шетелмен коммерциялық байланыстарды жүргізуге, жекешелендіруге толық инвестициялармен, несиелік

VII тарау. Алаяқтық қылмысын тергеу әдістемесі

банктік қызметпен байланысты әртүрлі алдау әдістерін ойластырып тәжірибеде қолдануда. Қазіргі кездегі алаяқтық әрекетінің өзіне тән ерекшелігі, олар заңды тұлғаның атынан азаматтық-құқықтық мәмілелер жасап және қаржылық-шаруашылық операцияларды жүзеге асыруында.

Кейінгі жылдары алаяқтық қылмыстарының төмендегідей тәсілдері өте кең тараған: банктік несиелерді жалған құжаттар арқылы алу; жалған фирмалар құрып кейіннен халықтың қаражатын иелену; тұрғын үйлерді (сату, айырбастау, арендаға, кепілге беру) алу үшін жалған мәліметтер жасау; банкоматтан ақша немесе сауда кәсіпорындарынан тауарлар алу үшін, біреудің немесе қолдан жасалған пластикалық карточкаларды қолдану; валютаны айырбастау, шетелдік куәліктерді, визаларды рәсімдеу кезіндегі, қамтамасыз етілмеген акцияларды және құнды қағаздарды сату барысында жалған құжаттарды қолдану және т.б.

Басқа тәсілдерге тоқталатын болсақ: 1) мемлекеттік және қоғамдық материалды құндылықты қоймалардан, базалардан және басқа да объектілерден жалған құжаттарды пайдалану арқылы алу; 2) жалған құжаттарды пайдалана отырып мемлекеттегі құжаттарды, мемлекеттік зейнетақыларды немесе әлеуметтік қамсыздандыру органдарынан басқа да төлемдерді заңсыз жолмен иелену; 3) мемлекеттік және коммерциялық банктерден әртүрлі жалған чектік құжаттарды қолдану жолымен көп мөлшердегі ақшалай сомаларды иелену; 4) мемлекеттік мүлікті жалған құжат арқылы несиеге алу немесе қалған соманы төлеуден жалтару арқылы иелену.

Алаяқтардың ақшалай қаражаттармен жасаған қылмыстық тәсілдері банктік есеп айырысуда толық құрылымды және күрделі болып келеді. Алаяқтар қылмыстық іске кіріспес бұрын, міндетті түрде дайындық жұмыстарын жүргізеді. Олар алдымен қатаң есептегі банк құжаттарын қолға түсіріп, ұрланған ақшаны аударатын ұйымдарды анықтайды және құжаттарды жеткізу (жіберу) әдістерін шешеді. Басқа да қажетті мәліметтер мен банк кодтарын, шифрларын және т.б. алдын ала анықтап біледі. Сонымен қатар, дайындық жұмысына қылмыскердің көздеген тиісті коммерциялық банктердің қызметкерлерімен алдын ала сөз байласып келісулері жатады. Ұрлық қылмыстары құжаттарды белгіленген жерге жіберіп, оның банкке өтуін қадағалау мен есеп бойынша аударылған ұйымнан түскен ақшаны алу жолымен жүзеге асады. Мұндай қылмыстық іс ақша айналымын құрайтын құжаттарды (жалған мәміле, шарт, келісімдер және т.б.) тексеру арқылы ашылады.

Азаматтардың жеке мүлкіне қол сұғушылық кезінде алаяқтар мынандай тәсілдерді қолданады: ақшаны жоғары пайызбен қарызға алу және оны қайтармау; сатылатын заттың өзін емес оған ұқсас затты беру; сауда жасағанда, ақшаны айырбастағанда, майдалағанда алдау; алтын бұйымдардың орнына мыстан жасалған бұйымдарды сату; ақшаның орнына жалған ақша беру; көмек көрсетемін деп ақша алу немесе белгілі бір қызмет көрсетуге тауарларды алу; бал ашу, тәуіпшілік, емшілік жасау арқылы жалған жолмен ақша алу; тауарларды және басқа да материалдық құндылықтарды алу мақсатында басқа адамның атын иеленіп жалған шарттар жасау нәтижесінде ақша алу; жалған мәмілелер жасау.

Алаяқтық қылмысын жасау тәсілдерінің кеңінен тараған түрлері: алаяқтар бір бума ақшаға ұқсас жалған ақшаларды жолға тастап, оны бөлген кезде жәбірленушінің шын ақшаларымен ауыстырып алу, сонымен қатар алаяқтардың бөтеннің мүлкін иелену мақсатымен некеге тұру; атакты әншілердің атынан концерттер қою, өнер туындыларын қолдан жасау және сату сияқты тәсілдері жиі кездеседі.

Жәбірленушілерді алдау, олардың тікелей байланысқа түсулері арқылы жүзеге асырылатындықтан, соңғылары барлық уақытта өздерінің қылмыстық іс-әрекетінің ізін жасыруды ойластырады. Осындай мақсатта картадан ұтылған жәбірленушіге ақшаның жартысын ұтып алуына, жалған құжат жасауына, жалған алиби құрастыруына, шетелге қашуына мүмкіндіктер беріп, сырт көзге заңды болып көрінетіндей барлық шараларды қолданады.

Алаяқтық қылмысы қолданылатын тәсілдері мен басқа да жағдайларға байланысты көшеде, жеке пәтерде, дүкен, фирма мемемелерінде жасалады. Алаяқтардың жеке басын зерттеу кезінде олардың жоғары кәсіби деңгейі, құқықтық білімдері, ой-өрісінің жеткіліктігі анықталады.

Алаяқтардың ішінде рецидивистер көп, соның 30 пайызын әйелдер құрайды.

Соңғы жылдары қылмыстың жекеленген түрлері бойынша мамандандырылып ұйымдасқан топтарды құру кеңінен таралуда. Бұл топтардың ішінде қылмыскерлер атқаратын рөлдерін өзара бөледі. Әдетте әртүрлі әуесқой ойындарды өткізген кезде біреулері азаматтарды ойынға тартады, ал басқалары ойын үстінде жәбірленушіге психологиялық әсер етеді, үшіншілері ойынды жүргізеді, төртіншілері операцияның қауіпсіздігін қамтамасыз етеді. Топтың мұндай түрі техникалық жабдықтылығымен, шапшандығымен, басқа топ қылмыскерлерімен тұрақты байланысымен ерекшеленеді. Олардың ішінде кейбіреулері нақты белгіленген, танымал ұлттық-аумақтық атаққа ие.

Жәбірленушілердің ішінде қасақана заңды бұзатын адамдар көп кездеседі. Оларды көбінде алаяқтар пайдаланады. Мұндай тұлғалар тәртіптен тыс визалар, шетелдік паспорттарды алуға, банктік несиелерді пайдалануға, шетелдік келісім шарт жасауға, шетел азаматтарынан келіп түскен жүктерді кеденнен өткізуге, өздерінің мүлік-заттарын валютаға сатуға тырысады.

Заңды мүлтіксіз орындайтын азаматтардың көбісі алаяқтардың алдауына ұшырап, қылмыс құрбаны болуда. Алаяқтар қылмыстық әрекеттерін көбінесе тұрғын үйі бар жалғыз басты қарттар, психикалық аурумен ауыратын адамдар, көп балалы жанұялар, кәмелетке жасы толмағандарға жасайды.

Алаяқтық қылмыстарын жасау тәсілдері туралы мәліметтерді олардың қалдырған іздері арқылы ала аламыз. Олардың қатарына: жәбірленушілер мен басқа да адамдардан алаяқ және оның әрекеті жайында мәліметтерді алу; жәбірленушіде қалған қылмыс құралдары (жасанды ақша, қолхат, жалған құжаттар мен бағалы қағаздар, жасанды зергерлік бұйымдар, заттар және т.б.); қылмыскерлердің алаяқтық әрекетіне дайындығын нақты көрсететін түпнұсқалық құжаттарды (телеграмма, келісім-шарттар) және т.б. жатқызуға болады.

2. Алғашқы тергеу кезіндегі типтік ситуациялар және тергеу болжауы мен жоспары

Тәжірибе көрсетіп отырғандай, алаяқтық әрекеті анықтама органдары жедел іздестіру шараларын жүргізген кезде анықталады немесе олар жайлы мәліметтер азаматтардың арыздары мен заңды тұлғалардың хабарлауы арқылы белгілі болады.

Алаяқтық қылмыстары азаматтық құқықтық мәмілелермен немесе қаржы-шаруашылық операциялармен бүркемеленіп жасалған жағдайларда анықтама органдары тергеуге дейінгі келесідей тексеру жұмыстарын жүргізеді: құжаттар мен нормативтік актілерді талап ету және тексеру, жәбірленушіден, күдіктіден жә-

не т.б. түсініктемелер алу, ревизия тағайындау, мамандармен кеңес жүргізу. Осы жұмыстармен қатар жедел-іздігі шараларын да жүргізеді.

Алаяқтық қылмыстарды тергеудің алғашқы мазмұны бастапқы тергеу ситуациясына байланысты құрылады. Қылмыскердің жеке басы туралы мәліметтерді негізге ала отырып, тергеу ситуациясын төрт категорияға бөліп қарастыруға болады:

1. Алаяқ белгілі, ол алаяқтық әрекет жасау үстінде немесе оны жасап біткен соң ұсталды. Мұндай жағдайларда тергеу әрекеті келесідей кезектілікпен жүргізілері: күдіктіге жеке тінту жүргізіледі және одан жауап алынады; тінту кезінде алынған заттай дәлелдемелерге қарау жүргізіледі; оқиға болған жерде қарау жүргізіледі; жәбірленуші мен куәлерден жауап алынады.

2. Алаяқ белгілі, бірақ ол тергеуден бой тасалап жүр. Бұл тергеу ситуациясындағы негізгі мәселелердің бірі алаяқтық іздестіру болып табылады. Жәбірленушіден, куәдан жауап алу, заттай дәлелдемелерді қарау тергеу әрекеттерінен басқа да келесідей әрекеттер жүргізіледі: ішкі істер органдары бөлімшелерінің күдіктіні іздестіруге байланысты бағыты анықталады; жедел-іздігі шаралары ұйымдастырылады; күдіктінің жеке басын және оның болуы мүмкін жерлерді анықтауға байланысты шаралар қолданылады.

Алаяқ белгілі, бірақ оның әрекеттері бүркемеленіп заңды мәмілелер ретінде көрсетілген. Мұндай ситуацияларда күдікті жүргізген операциялардың сипаты мен құқықтық негіздерін анықтай отырып, төмендегі зерттеу жұмыстары жүргізіледі: алаяқтық арқылы жасалған келісім туралы құжаттарды қарау және алу, осыған қатысты лауазымды адамдарды анықтау мен олардан жауап алу, бұл операцияларды реттейтін заңдарды қарастыру.

Алаяқтық әрекеттерін жасыру мақсатымен заңды тұлғалардың (акционерлік қоғамдар, жауапкершілігі шектелген серіктестіктер, жеке кәсіпорындар және т.б.) шаруашылық қызметін тексеру керек. Сонымен қатар, тексерілетін фирманың жарғылық және өзге де құжаттарын алу және зерттеу; инвентаризация мен ревизияны тағайындау; жұмыс орындарын қарау немесе тінту; салымшыларды анықтау және олардан жауап алу (жеке адамдардан инвестиция ретінде жиналған ақша қаражаттары орынсыз жұмсалса); фирманың мүлкін, қаражатын және құнды заттарын іздеу; банктік есептеріне тыйым салу.

Алаяқ белгісіз. Мұндай жағдайда тергеуші: жәбірленушіден, мүмкін куәлерден жауап алады; субъективті портрет құрастырады; криминалистикалық тіркеу арқылы ашылмаған алаяқтық қылмыстарын жасалу тәсілі бойынша және осыған ұқсас жолмен жасалған қылмыстарды жасаған қылмыскерлерді аты-жөні бойынша іздестіру шараларын жүргізеді; жедел-іздігі шараларын жүргізуді ұйымдастырады.

Тергеудің бастапқы кезеңінде келесідей жалпы типтік болжаулар ұсынылады:

- алаяқтың қылмысы арызданушының хабарлаған жағдайларындағыдай жасалған;
- алаяқтық қылмысы орын алмайды, қылмыстың басқа түрі (қорқытып талап ету, шабуыл жасап тонау және т.б.) жасалған;
- азаматтық-құқықтық мәміле заңды түрде жасалған (заем, айырбастау, сату-сатып алу).

Алғашқы үш ситуацияның ақпараттық негізін талдау нәтижесінде жалпы болжаулар құрып оны тексеру қажеттілігі туындайды, яғни алаяқтық қылмысы шынымен бастапқы алынған мәліметке байланысты жасалған ба, сондай-ақ алаяқтықты инсценировкалау әрекеті болуы мүмкіндігін анықтау. Жеке болжаулар

әдетте, міндетті түрде қылмыскердің жеке басын, оның жүрген жерін анықтау мен бұрынғы ашылмаған ұрлық қылмысын жасаулары мүмкіндігі жайлы мәліметтер алумен, мүлкі ұрланған мекемелердің қызметкерлері мен қылмыскерлердің байланысын, қылмыс жасаған жері мен оған келтірген зиянның мөлшерін анықтаумен байланысты құрылады.

Төртінші ситуация негізінен алаяқтың жеке басын анықтау мақсатында, оның бұрынғы қылмысқа қатыстылығы және оның осыған ұқсас жолмен жасалған ашылмаған қылмыстарына қатысының болу мүмкіндігі анықталады.

Аталған санаттағы қылмыстық істер бойынша дәлелденуге жататын мән-жайлар: 1) алаяқтық қылмысы жасалды ма (орын алған ба); 2) алаяқтықты жүзеге асыру орны, уақыты, жағдайы, тәсілі; 3) қылмыстық ниеттің болуы; 4) қылмыстық қол сұғылған зат (нені иеленіп алды), алаяқ қанша ақша сомасын заңсыз алды; 5) алаяқтық кімге қатысты жасалған (мемлекеттік немесе қоғамдық ұйымдарға, коммерциялық құрылымдарға, жеке тұлғаларға); 6) қылмыскерлердің жеке басы туралы мәліметтер (жұмыс орны, еңбек ету сипаттамасы, соттылығы, қылмыс жасау ниеті мен тәсілі, бұрын жасалған қылмыстағы, қылмыстық топтағы рөлі); 7) алаяқтық топ және басқа да қылмыстық әрекетке қатысушылар туралы мәліметтер (құрамы, саны, техникамен және қарумен қамсыздандыруы, сыбайлас жемқорлармен байланысы, мамандандырылуы); 8) жәбірленушінің жеке басы, алаяқпен байланысқа түсу жағдайы туралы мәліметтер; 9) алаяқтық жасауға себеп болған мән-жайлар.

Алаяқтық қылмысы заңды тұлғалардың инсценировкалауымен жасалған жағдайда келесі мән-жайлар анықтауға жатады: мұндай тұлғаның құқықтық мәртебесі және ұйымдасқан-құқықтық формасы, мәміле мен операцияны жүргізетін лицензиясының бар-жоқтығы; бағалы қағаздар шығару тәртібі мен валюталық, кедендік және басқа да заңдылықтардың сақталу тәртібі және т.б.

Алаяқтық жолымен мүлікті талан-таражға салу қылмыстарының бастапқы және кейінгі тергеу кезеңінің жоспарында біреудің мүлкін иелену және ысырап ету арқылы талан-таражға салу қылмыстарының негізгі мәселелері қарастырылуы қажет. Тек бірінші жағдайда тергеудің ұйымдық мәселелерінен гөрі тактика-әдістемелік мәселелеріне, ерекше көңіл бөлу керек. Сонымен қатар алаяқтық қылмыс жоспарының негізіне қылмыстық оқиға емес, іздестіру мәселелері кіреді (алаяқты, ұрланған мүлікті т.б.). Осындай жоспарда тергеуші мен жедел-іздестіру органдарының тығыз қарым-қатынасына аса көңіл бөлінуі тиіс.

Тергеудің кейінгі кезеңіндегі типтік тергеу ситуациясының мазмұны әдетте талан-таражға салу қылмыстарының ашылу дәрежесіне байланысты (алаяқ іздестіріліп ұсталды ма, оның барлық қылмыстық әрекеті анықталды ма, алаяқтық жасаған адамның кінәсі дәлелденді ме, күдіктінің, айыпкердің басқа қылмыстар жасағандығы жөнінде қосымша ақпараттар бар ма).

3. Алғашқы тергеу әрекеттерінің тактикасы

Жәбірленушіден жауап алу келесідей сұрақтар шеңберінде жүргізіледі: жәбірленуші алаяқпен қайда, қашан, кім арқылы, қандай жағдайда танысты, танысудың мақсаты неде; алаяқ жәбірленушіге қандай уәде берді, жәбірленушіден нені талап етті және одан нені алды, жәбірленушіге не сатты, кездесу қанша рет, қайда, қандай уақытта, қанша уақыт болды; алаяқ жалғыз болды ма, әлде топ құрылымы-

мен жасалынды ма, әрбір алаяқтық қылмысқа қатысушылардың рөлдері қандай; алаяқ өзін қалай таныстырды, қандай-да бір құжаттарды көрсетті ме, жәбірленушіге қандай материалдық зиян келтірілді; жәбірленушінің алаяққа берген заттарының немесе ақшаларының белгілері; алаяқтықтың мән-жайын кім дәлелдеп бере алады.

Қылмыскердің жеке басын анықтау барысында: қылмыскердің сыртқы бей-не белгілері мен ерекше белгілеріне, әдет-дағдысына, киім-кию, сөйлеу мәнеріне ерекше көңіл бөлінуі керек. Алаяқ автокөлік қолданған кезде оның маркасына, түріне, нөміріне, айрықша белгілеріне назар аударылады.

Жәбірленушіден жауап алу кезінде күдіктінің жеке басы, оның ерекше белгілері, оған берілген заттар немесе құндылықтардың тізімі, қылмыстық әрекетті көзімен көрушілердің бар-жоқтығы, алаяқтық қылмысын жасау әдісі және т.б. мәселелер анықталады.

Куәдан жауап алудың мақсаты: алаяқтықтың жағдайы; алаяқтың белгілері, оның жеке басы, немен шұғылданатындығы, өмір сүру жағдайы, жүріс-тұрысы; әрбір қылмыстық топ мүшелері; жәбірленушінің жеке басы; мәмілеге отырудың, алаяққа берілген мүліктің, заттың сипаты; алаяқтық қылмыстарды жасауға мүмкіндік туғызатын жағдайлар мен басқа да мән-жайлар туралы мәліметтерді анықтау болып табылады.

Жылжымайтын мүлікке алаяқтықпен жасалған мәміле немесе жеке инвесторлардың қаражаттарды иелену істері бойынша: менеджерлерден, бухгалтерлерден, хатшылардан, кассирлерден, фирма күзетшілерінен; нотариустар мен коммуналды тұрғын-жай шаруашылығының, көші-қон полициясы және басқа да категориядағы қызметкерлерінен куә ретінде жауап алынады.

Алаяқтық қылмыстарын тергеу кезінде *оқиға болған жерді қарау* тергеу әрекеті де жүргізіледі. Бұл категориядағы істер бойынша қарау жүргізудің өзіндік ерекшелігін ескеру қажет. Оқиға болған жерге көптеген жергілікті жерлер мен тұрғын жайлар кіреді: алаяқтың жәбірленушімен танысқан және сеніміне кірген жері, құнды заттарды алған және жасырған жері т.б. осы көрсетілген жерлердің қайсысына қарау әрекетін жүргізу қажеттігі іс жағдайларына байланысты шешіледі. Қарау кезінде тергеуші оқиға болған жерді зерттеп, іске маңызы бар мән-жайларды куәландыратын, сондай-ақ қылмыскерді идентификациялауға немесе оның жеке басы туралы мәліметтерді алуға болатын іздерді іздестіреді. Қылмыскердің қол іздері олардың ұстауы мүмкін заттар мен нәрселерден іздестіріледі. Кейбір жағдайларда алаяқтар қылмыс жасаған кезде кепілдік ретінде ақшалай қаражаттар мен заттарды, сонымен қатар, қолхаттарды қалдырады. Аталған объектілер мұқият қаралып, қылмыстық іске заттай дәлелдеме ретінде тіркеледі. Оқиға болған жерді қарауға жәбірленушіні қатыстырған жөн. Бұл қылмыстың жағдайын, алаяқтың қойған талаптарын қылмыстың болған жеріне байланысты арызданушының берген көрсетпелерінің растығын тексеруге, қылмыскермен қалдырылған жекеленген заттар мен іздерді оңай табуға; куә болатын адамдар шеңберін анықтауға мүмкіндік береді.

Коммерциялық құрылымдарда алаяқтық әрекеті арқылы қылмыс жасалған жағдайда, олардың кеңселері мен өндірістік мекемелерінде, кассалары мен бухгалтерлік құжаттарына қарау әрекеті жүргізіледі.

Алаяқтармен берілген немесе қалдырылған заттарға жедел түрде қарау жүргізіледі. Осындай жағдайда алынған мәліметтер алаяқтарды іздестіруге бағыт ретінде қолданылады.

Алаяқтық әрекеті жасалып біткен соң жәбірленушіде қалған заттар егжей-тегжейлі қаралады. Олар бағалы қағаздар және олардың суррогаттары, жеке меншік жөніндегі куәліктер, келісім-шарттар, мәліметтер, жеке қаржылық шоттар мен үй кітапшаларының көшірмелері, анықтамалар мен қолхаттар болуы мүмкін.

Құжаттарды (жалған жүкқұжаттарды, жолдама және несие қағаздарды, чектік құжаттарды, жүкқұжаттарды және т.б.) заттай және ақшалай «жалған» заттарды қарау кезінде оларды қолдан жасау әдісін анықтап қана қоймай, сонымен қатар, қатаң есептегі құжат бланктерін алу жолдарын, құжатты толтырған қолжазба мен қолтаңбаны, мәтін басылған машинка мен принтердің түрін, алаяқ қолының іздерін табу және анықтау қажет.

Оқиға болған жердегі қол іздерін, микробөлшектер мен құжаттардың жалғандық белгілерін табу және бекіту үшін тергеу қарауына криминалист-маман қатыстырылады. Сонымен қатар, қарауға зергерлер, тауартанушылар, бухгалтерлер сияқты басқа да мамандар шақырылады.

Алаяқтық қылмыстары бойынша күдіктіні қылмыс үстінде ұстаған тиімді. Бұны анықтама органдары жүргізген жедел-іздістіру шараларының негізінде қылмыстық іс қозғалғанда, алаяққа қатысты жәбірленушінің арызы мен көрсетпелері болған кезде, қылмыскер алаяқтық қылмысымен жүйелі түрде айналысқан жағдайда жүзеге асыруға мүмкіндік туады. Қылмыскерді ұстауға дайындық кезінде оған қатысушы топ құрамын, алаяқ пен оның көмекшілерінің әрекеттерін бейнетаспаға түсіру және кейінгі жүргізілетін тергеу әрекетінің кезектілігі мен тәртібі шешіледі. Жәбірленушінің мүлкі мен ақшалай қаражаттарын алаяқ иемденгеннен кейін бірден ұстау әрекетін жүргізген дұрыс.

Күдіктіден жауап алу кезінде тактикалық жағынан дұрыс позиция ұстап жүргізілген тергеу әрекеті нәтижесінің іс үшін маңызы ерекше.

Жауап алуға дайындық кезінде қылмыстың жасалу механизмі, қылмыскердің жеке басының ерекшелігі, оның қылмыстық әккілігі, жиналған дәлелдемелердің сипаты, қылмыстық топтағы өзара атқаратын рөлдері мен қызметтері анықталады.

Жауап алу барысында егер күдікті алаяқтық қылмысын мойындаса келесідей мәселелер анықталады: алаяқтық қылмысы қашан, қайда және қандай жағдайда жасалғандығы; қылмыскер жәбірленушінің жеке басы туралы қандай мәліметтерді білетіндігі және онымен қандай жағдайда танысқандығы; қылмысқа қандай дайындық жұмыстары жүргізіліп, алаяқтық қандай әдіспен жасалғандығы және қылмыстың ізін жасыруға қолданылған шаралары; қылмысқа қатысушыларды және олардың қылмыстық ойды жүзеге асырудағы рөлдері; жәбірленушіден қандай мүліктер мен бағалы заттардың алынғандығы; күдікті мен қылмыстық топтың басқа да жасаған қылмыстарының бар-жоқтығы анықталады.

Алаяқтар өз кінәсін мойындамаған жағдайда, оны жәбірленуші мен куәге тану үшін көрсету мен беттестіру әрекеттері жүргізіліп, сот сараптамасының қорытындылары қылмыскерге көрсетіледі. Тергеу барысында алаяқтық әрекеттерін жасауға қатысқан кәсіпорындарының шоттарына тоқтам (арест) салу қажеттігі туындауы мүмкін. Тергеуші мұндай жағдайда шаруашылық субъектісіне қатысты негізделінген қаулы шығарып, оны коммерциялық банкке жібереді. Банктік есеп шотына арест салынған кәсіпорынның ақшалай қаражаттарымен жүргізілетін барлық қаржылық операцияларды банк тоқтата тұруға міндетті.

4. Кейінгі тергеу әрекеттері

Алаяқтық қылмысын тергеудің кейінгі кезеңінде тергеуші қылмыстық іс бойынша жиналған материалдарды жүйелейді және оған талдау жасайды, жоспар құрып, қажетті схемалары мен кестелерін сызып, сот сараптамасын тағайындайды, айыпкерден қосымша жауап алады және олардың қатысуымен беттестіру жүргізеді, куәгерлердің санын көбейтуге шаралар қолданады, тану үшін көрсету әрекеттерін және тергеу эксперименттерін жүргізеді. Осы аталған кезеңде тергеуші: алаяқтың кінәлілігі туралы алынған мәліметтерді тексеру; жаңа дәлелдемелерді жинау; бұрын қылмысқа қатысқан белгісіз кейіпкерлер мен алаяқтарды анықтау; қашып жүрген қылмыскерді іздестіру; алаяқтық нәтижесінде алынған ақшалай қаражаттарды, сондай-ақ қылмыстық жолмен алынған мүліктер мен құндылықтарды іздестіру; айыпкердің жеке басын анықтау; алаяқтық қылмысын жасауға себеп болған жағдайларды анықтау әрекеттерін жүргізеді.

Тергеудің кейінгі кезеңіндегі тергеушінің жүргізетін тергеу және басқа да әрекеттерін нақтылап қарастырып өткен жөн.

Қарастырылып отырған қылмыстық істердің категориясы бойынша жүргізілетін сот сараптамасының шеңбері – алаяқтың қолданылған тәсілі мен анықталуға жататын жағдайларға байланысты өте кең.

Алаяқтарды әшкерелеу үшін, олардың қылмыс жасау кезінде қалдырған қол, аяқ іздеріне дактилоскопиялық, трасологиялық сараптама жүргізіледі. Бүтінді бөлшек бойынша анықтау қажеттігі туындаған жағдайда трасологиялық сараптама тағайындалады. Жасанды құнды бұйымдарды сатқан кезде гемологиялық сараптама жүргізеді. Қаржы-шаруашылық операциялармен бүркемеленіп жасалған алаяқтық әрекеті кезінде сот-бухгалтерлік сараптама жүргізілуі мүмкін.

Қолжазба сараптамасына қолжазуды және жекеленген жазбаларды, қосып жазуды, жалпы мәтінді жазған орындаушыны анықтау үшін құжаттар жіберіледі. Мұндай жағдайларда кәсіпорындардың құрылтай шарттарына (келісімге), мәмілеге, қолхаттарға қойылған қолдары, кіріс және шығыс құжаттарындағы қосып жазу жазбалары зерттеледі.

Машинкамен басылған, баспаналық және басқа да әдістермен басылған құжаттардың қолдан жасалғандығын анықтау үшін құжаттарды техника-криминалистік зерттеу сараптамасы тағайындалады.

Құжаттарды техника-криминалистік зерттеу сараптамасы құнды қағаздардың, лицензиялардың, сертификат сараптамасының, төлем карточкаларының, банктік және қаржылық-бухгалтерлік құжаттардың, паспорттар мен куәліктердің жалғандығын және оларды жинау әдістерін анықтайды. Жалған құжаттарды жасаған кезде немесе оны пайдаланған жағдайда техникалық құралдарда (ксерокстер, факс-модемдер, принтерлер) зерттеудің объектісі болуы мүмкін.

Өртүрлі ақпараттарды жинау, жүйелендіру үшін автоматтандырылған құралдарды, бухгалтерлік есепті басқару жүйесіне енгізіп ЭЕМ-ді (компьютерлік құралдарды) қолдану кеңінен таралып отыр. Заңды тұлға атынан жасалатын әрекеттерде ЭЕМ-ді (компьютерлік құралдарды) жиі қолданады, сондықтан да алаяқтық қылмысын тергеу үшін акционерлер мен салымшылардың компьютерге енгізген қаржы операциялары мен жиналған ақша қаражаттары жөніндегі мәліметтерді тексеру қажеттілігіне байланысты компьютерлік-криминалистік сараптама тағайындалады. Сараптаманың бұл түрі ЭЕМ (ЭВМ) қолданушысын және программистті анықтауға, ақпараттық өзгерісті қалпына келтіруге, рұқсат етілмеген әдісті

қолдана отырып компьютер жүйесіне кіру фактісі мен әдісін анықтауға мүмкіндік береді.

Айыпкерден қосымша жауап алу тергеудің алғашқы кезінде бұрын белгісіз болған көріністер бойынша берген түсініктемелерін нақтылау және анықтау мақсатында алғашқы ұсынған құжаттары туралы түсініктерді, сондай-ақ сот сарапта-маларының қорытындысы бойынша түсініктер алу үшін жүргізіледі.

Айыпкер мен алаяққа қатысқан басқа да қатысушылардың берген жауапта-рында қарама-қайшылық туындаған жағдайда беттестіру әрекеті, сонымен қатар басқа да тергеу әрекеттері жіргізіледі.

Тергеу эксперименті кезінде айыпкердің алаяқтық механизмі құрамына кіре-тін әрекеттерді және басқа да операцияларды жасау мүмкіндігі терсеріледі. Олар-ға: жалған құжаттар мен көмекші техникалық құралдарды дайындау; жәбірлену-шінің жеке мүлкін иеленуге байланысты жасалған айла әрекетті немесе басқа да әрекеттерді бақылау мүмкіндігі жатады.

Келтірілген материалдық шығынның орнын толтыру және мүлікті тәркілеуді қамтамасыз ету мақсатында тергеуші тінту жүргізіп, мүлікке және почта-теле-граф жөнелтілімдеріне тоқтам салады, мекемелер мен ұйымдарға сұраулар жібе-ріледі.

Айыпкердің иелігіне жататын тұрғын-жайларды іздестіруші қатарына, тұр-ғын-жайларды бөлегін және оларды тіркейтін бөлімдер, техникалық инвентари-зация бюросы, нотариалды кеңселер, жылжымайтын мүлікті, тұрғын-жайларды жекешелендіру қорының бөлімдері кіреді. Ауылдық жердегі жеке меншік үй, сая-жай, коттедж, жер учаскелері жергілікті атқару органдарымен анықталады. Кө-лік құралдарын сату, сатып алу, иелену, пайдалану жөніндегі мәліметтер халыққа қызмет көрсету орталығы арқылы анықталады. Ал транспорт құралдарын шетел-ден әкелу жайлы мәліметтерді кеден комитетінен анықтап білуге болады.

Акционерлік қоғамдар өздері шығаратын акциялар мен олардың сертификат-тарын, банктік-чектер мен жинақ кітапшаларын, депозиттік сертификаттар мен несиелік карточкаларды, вексельдерді есепке алады.

Салық инспекциясы арқылы айыпкердің жылдық табысы туралы деклара-цияны өткізгендігі және ол қандай мүлікке немесе көлік құралына байланысты салық төлегені жөніндегі мәліметтер анықталады.

Айыпкердің шетелде жылжымайтын мүліктері және шетелдік фирмалар мен банктерде салынған салымдары бар не жоқ екендігі туралы мәліметтерді тергеуші Қазақстан Республикасы ІІБ-нің Интерполының Ұлттық орталық бюросы арқылы анықтайды.

Айыпкерге тиесілі мүлік анықталған жағдайда сот шешімі шыққанға дейін, оның сақталуына шаралар қолданады.

Бағалы заттар мен ақшалар Ішкі істер органдарының қаржылық-бөлімше-леріне сақтауға беріледі, автокөліктер жол полициясының арнайы тұрақтарына қойылады. Тұрғын-жайларындағы жиһаздар мен өзге де заттар, мүлікке тоқтам салу туралы тізімге тіркеледі. Бағалы қағаздар, оларды шығарған эмиттерге мін-детті түрде айыпкердің есептік пластикалық карточкасы бойынша тоқтата тұруды хабарлай отырып алынуға тиіс.

Айыпкердің есептік карточкасы бойынша банктік және қаржылық ұйымдарға «стоп листі» арқылы төлемдерін тоқтатуын талап етуі мүмкін.

Банктік есебінде ақшалай немесе валюталай қаржысы болса, оларға тоқтам салу туралы қаулы жіберіледі.

Сонымен қатар, алаяқтық басқа да заңды және жеке тұлғаларға жалға бер-ген мүліктері мен кепілдікке берудің объектілеріне, яғни заттарға да тоқтам салынады.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Алаяқтық қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы
2. Тергеу болжаулары және тергеуді жоспарлау
3. Қылмыстық істі қозғау сатысындағы тергеушінің әрекеті
4. Алғашқы тергеу әрекеттері және тергеу ситуациясына байланысты орындалатын жедел іздестіру шаралары
5. Оқиға болған жерді қарау
6. Жәбірленушіден, куәдан жауап алу
7. Сот сараптама түрлерін анықтау және тағайындау
8. Күдікті адамнан жауап алу, оны куәландыру, үйіне тінту жүргізу
9. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері

7 ДӘРИС ҚОРҚЫТЫП АЛУШЫЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРЫН ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Қорқытып алушылық қылмыстарының криминалистикалық сипаттамасы

Қорқытып алушылық, яғни бөтен мүлікті немесе мүлікке құқықты беруді немесе күш қолданумен не бөтен мүлікті жоюмен немесе бүлдірумен қорқыту арқылы мүліктік сипаттағы басқа да іс-әрекеттерді жасауды талап ету, сол сияқты жәбірленушіні немесе оның жақындарын масқаралайтын мәліметтерді таратумен, не жәбірленушінің немесе оның жақындарының мүдделеріне елеулі зиян келтіруі мүмкін өзге де мәліметтерді жариялау. Қорқытып алу кезіндегі қылмыстық қол сұғушылықтың заты болып қолма-қол ақшалар, ал кей жағдайларда басқа да мүліктер немесе оған деген құқықтар жатады. Мемлекеттік мүлікті қорқытып алу жағдайлары тіпті кездеспейді. Көбінде қылмыскерлер азаматтардың жеке мүліктерін немесе коммерциялық құрылымдардың мүліктерін иеленуді көздейді.

Қорқытып алушылық қылмыстарының басты элементтерінің біріне қылмыс жасаудың тәсілдері жатады. Әдетте қорқытып алу қылмыстары – қылмысқа дайындалуға, қылмыстық ойды жүзеге асыруға және қылмыстың ізін жасыруға бағытталған іс-әрекеттер жиынтығынан тұрады. Қорқытып алуға дайындық кәсіпорынның қызметі (кооперативтік, арендалық және т.б.) және жоғары табыс табатын адамдар жөнінде мәліметтер алудан көрініс табады. Қорқытып алушыларды бұл тұлғалардың: табыс көлемі, тұрмыс-тіршіліктері, олардың қолма-қол ақшалары мен құнды мүліктері, жеке өмірінің жағдайлары және мінез-құлық ерекшеліктері қызықтырады.

Қылмыскерлер қорқытып алушылық қылмыстарына дайындық кезінде атыс және суық қару-жарақтарын иемденеді, қару макеттерін (үлгілерін) жасайды, көлік құралдарын қарастырады және т.б. Қорқытып алу кезіндегі бір нәрсені талап ету жолдары авторы көрсетілмеген хаттармен, байланыс жүйелерімен, тікелей қатынаспен, сондай-ақ үшінші жақтың (делдалдардың) қатысуымен жүзеге асырылады.

Қорқытушылар келесідей тәсілдер қолдана отырып талап ету хатын орындайды: қол жазуын өзгерту, өзіне тиесілі емес басу машинкасында жазу, керекті әріптер мен сөздерді газет, журналдардан қиып алып құрастыру арқылы. Телефон жүйесімен сөйлесу кезінде дауыс ырғақтарын, интонациясын өзгертіп, сондай-ақ басқа ұлттардың дауысына ұқсастыра акцент келтіру арқылы қорқытып талап етеді.

Көбінесе қылмыскерлер талап еткен затты алудың уақытын, жерін, әдісін өздері белгілейді.

Талап етілген зат қолдан-қолға берілу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Мұндай жағдайда қорқытып алушылар: адамдар аз жүретін жерді, қараңғы уақытты таңдай отырып, көлік құралдарын қолданады. Сонымен қатар, талап етілген затты делдалдардың көмегін қолдану арқылы да алады.

Кейде қылмыскерлер талап етілген заттарды тастап (жасырып) кететін нақты жерлерді көрсетеді. Бұл жерде жасырын бақылау жүргізе отырып, біраз уақыт өткен соң қалдырылған ақшалар мен құнды заттарды қорқытып алушылардың өздері немесе басқа біреулер арқылы алуға әрекет етеді. Қорқытып алу қылмысы жүйелі түрде, көп көріністегі сипаттамада жасалады. Қорқытып алушылық қылмысынан қалатын әртүрлі іздер мен заттай дәлелдемелер қылмыстың жасалу

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі сипатына, тәсіліне және басқа да жағдайларға байланысты. Қылмыстың материалдық іздеріне: қорқытып алушылардың жәбірленушіге өз атын жасырып жазған хаттары; дене жарақаты, қан дақтары, аяқ, қол, көлік құралдарының іздері; қылмыскерді ұстау кезінде лақтырып жіберілген заттар және т.б. жатады. Осы санаттағы қылмыстар бойынша өз көзімен көруші куәлердің болмауы себебінен бұл іздер мен заттай дәлелдемелер аса маңызды мәнге ие болады. Жәбірленушінің есінде қалған қорқытып алушылардың сөз саптаулары мен сөз мәнерлері арқылы қылмыскер жайында басты ақпарат аламыз.

Қорқытып алу кезінде қажетті іздер өте аз қалдырылатындықтан, қылмысты тергеу қиынға түседі. Қылмыскерді қылмыс үстінде қорқытып алу кезінде затымен ұсталудың тәжірибеде маңызы өте зор. Епті жүргізілген ұстау әрекеті көбінде тергеу нәтижелілігін алдын-ала қамтиды.

Қорқытып алушының жеке басы – сараңдық, өзімшілдік, қатыгездік, азғындық пен шектен шығушылық қасиеттерімен сипатталады. Басым көпшілік жағдайда қорқытып алу қылмыстары ер адамдармен жасалады. Ал, әйел адамдары тек топ құрамына кіру арқылы қылмыс жасауға қатысады. Әдетте қорқытып алу қылмысын көбінесе 16-35 жас аралығындағы бұрын сотталған қылмыскерлер жасайды.

Қорқытып алу қылмысын ұйымдасқан қылмыстық топ құру жолдары арқылы жасау жиілеп кетті. Мұндай құрылған топқа қылмыскерлердің өзара атқаратын қызметтері мен міндеттерін бөлу, қылмысқа барынша дайындалу, атыс қаруын, автокөліктерді қолдану және т.б. әрекеттер тән. Ұйымдасқан топ құрып қорқытып алу қылмысын жасау тәсіліне: қылмыскерлердің коммерциялық ұйым басшыларына олардың қауіпсіздігін қорғағаны үшін ақы төлеуін талап ету, кәсіпорын қызметіне қажет емес мүліктерді алу немесе басқа фирманың есеп шотына белгілі бір соммадағы ақшалай қаражаттарды аудару талаптарын нығайта түсуі жатады. Қойылған талаптардан бас тартқан жағдайда қылмыскерлер олардың мүліктерін бүлдіріп немесе жойып жібереміз деп қорқытады.

Қорқытып алу қылмыстарының жәбірленушілері көп жағдайда барынша қамтамасыз етілген; талап етушілердің ойынша, табыстары жоғары (мысалы, коммерсанттар, кәсіпорын басшылары); сондай-ақ заңсыз немесе жартылай заңды қызметпен айналысатын адамдар. Қорқытып талап етушілер жәбірленушінің жеке басының қорқақтық пен еріксіздік қасиеттерін ескере отырып қылмыс құрбандарын таңдайды.

Қылмыс жасау тәсілі мен ұйымдасқан топ құру дәрежесіне байланысты қорқытып алушыларды үш топқа бөліп көрсетуге болады.

1. Жәй қорқытып алу, қандай-да бір дайындықты қажет етпей жеке ересек адамдармен немесе жасөспірімдермен (жасөспірімдер тобымен) жүзеге асырылады. Қылмыскерлер көбінде кездейсоқ адамдардың мүлкін қорқытып алу үшін қолайлы жағдайды пайдалана отырып талап етеді. Бұл ситуациядағы қылмыстар қорқытудың негізгі түрі денеге жарақат салу мен зорлық-зомбылық жасау қауіпін төндіру арқылы жасалады. Егер қылмыс жасөспірімдердің тобымен жасалса, ұйымдасқан топтың белгілі бір элементтері болады.

2. Қорқытып алу, ұйымдасу деңгейі төмен немесе ұйымдасқан топ құру белгілері жоқ ересек адамдар тобымен жасалатын қылмыстар. Мұндай топтар бір немесе бірнеше қылмыс жасау үшін құрылып, қылмыс соңында тарқап кетеді. Бұл қорқытып талап ету тәсілі дайындық кезеңінен, яғни қол сұғу объектісімен қолайлы жағдайды таңдаудан тұрады. Мүлікті беруді талап ету кезінде көбінесе өлтіру немесе денеге ауыр жарақат салу қауіпін төндіру арқылы қорқытып жаса-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

лады. Тәжірибеде құрбанды қинау және азаптау жағдайлары кездеседі. Қорқытып алуда көбінесе көп көлемде ақша соммаларын немесе құнды заттарды, ал кей жағдайда белгілі бір ақша соммасын жүйелі түрде беруді талап етеді.

3. Қорқытып алу, бірігіп ұйымдасқан топпен жасалып, рәкет атауымен аталатын қылмыс. Бұл қорқытып алу қылмыстарының ішіндегі баю мақсатымен қылмыстық кәсіпшілікті көздейтін ең ауыр түрі. Мұндай топтарға қылмыстың жоғарғы дәрежеде ұйымдасуына: қатысушылардың, ұйымдастырушылардың (басшы), бақылаушылардың, барлаушылардың, орындаушылар мен көмекшілердің атқаратын қызметтерінің қатаң түрде бөлінуі; сондай-ақ топ мүшелерінің бағыныштылығы тән. Олар қылмыстық қызметін жасырын түрде жүзеге асырады. Көптеген мүшелері сырт көзге заңға бағынышты өмір сүріп сауда орындарында, кәсіпорындар мен мекемелерде т.б. жерлерде жұмыс жасайды, ал кейбіреулер мүгедектік туралы жалған анықтамаларды пайдаланады. Топ мүшелері жақсы автокөліктермен, қару-жарақтармен барынша қамтамасыз етіледі.

Бұл топтардың қылмыс жасауы барлық уақытта мұқият дайындық жұмыстарын жүргізумен сипатталады, яғни қорқытып талап ету құрбандарының жеке басы туралы мәліметтерді жинауы, топ құрамдарының атқаратын қызметтерін өзара бөліп алуы, көлік құралдарын дайындау мен кепілдікке алынатын адамдарды жасыру орындарын және т.б. алдын ала іздестіру. Мүлікті заңсыз беруді талап етудің кеңінен таралған түріне оны иеленушілер мен меншіктеушілерге ауыр дене жарақатын салу немесе өлтіру қаупін төндіру жатады. Рәкеттер меншік иелерінің еркін басу мақсатымен ұрып-соғу, қинау әрекеттерін де қолданады.

2. Типтік ситуациялар, тергеу болжауы және алғашқы кезеңі

Қорқытып талап ету қылмыстарын қозғауға көбінесе жәбірленушілердің арызы, керек жағдайларда құқық қорғау органдарының қылмыс белгілерін тікелей өздерінің анықтауы себеп болады. Қорқытып талап ету қылмыстары туралы жалған

арыздардың түсу мүмкіндігіне байланысты бұл мәліметтерді Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодекс баптарына сай тексеру керек.

Қорқытып талап ету қылмыстары бойынша түскен арыздарды тексеру кезінде жәбірленуші мен барлық болуы мүмкін куәлардан сұрау әрекеттері (отбасы мүшелері, қызметтестер және осы мән-жай туралы білуі мүмкін өзге де тұлғалардан), сонымен қатар, сәйкес жедел-іздестіру шаралары жүргізіледі.

Тексеру жұмыстарын тергеуге кедергі келтірмейтіндей және жәбірленуші мен куәларға қауіп тумамайтындай (қылмыскер білмейтіндей) жағдайда жүргізілуі тиіс. Тергеудің алғашқы кезеңінің типтік ситуациялары келесі жағдайлармен анықталады: қорқытып талап ету – бірақ рет жасалды ма, әлде жүйелі түрде бола ма; қылмыскер қорқытып талап еткен мүлкі берілді ме және жәбірленуші жаңа талап етушіні тани ма. Осыларды ескере отырып, мынандай екі типтік ситуацияны көрсете аламыз:

1. Құқық қорғау органына қорқытып талап етуге ұшыраған, бірақ талап етілген заттарды әлі бермеген жәбірленуші арызданады. Ең алдымен тексеру әрекеттерін жүргізіп, қылмыстық іс қозғау туралы шешім қабылдағаннан кейін: арызданушыдан егжей-тегжейлі жауап алу; қылмыскерді ұстағанға дейін берілетін қорқытып талап ету затына қарау жүргізу; телефонмен сөйлесулеріне тыңдау жүргізу және оны жазып алу; қорқытып талап етушіні қылмыс үстінде ұстау әре-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі кеттері жүргізіледі. Егер қылмыскер жәбірленушіге таныс болса, осы тұлғаның араласатын адамдарын анықтауға, оның қылмыстық ниетін және де қылмыс үстінде ұстауға бағытталған жедел-іздістіру шаралары жүргізіледі.

2. Талап етілген затты қылмыскерге бергеннен кейін жәбірленушінің арыздануы. Бұл ситуацияның үш нұсқасы болуы мүмкін. Бірінші нұсқа – қылмыскерді жәбірленуші таниды және қорқытып талап ету жүйелі сипатқа ие болған. Мұндай жағдайда жоғарыда көрсетілген ситуациядағыдай, қылмыскерді келесі қорқытып талап еткен кезде, қылмыс үстінде ұстауға шаралар қолданылады.

Екінші нұсқа – қылмыскерді жәбірленуші таниды, бірақ қорқытып талап ету қылмысы қайталанатын деген мәлімет жоқ. Мұндай жағдайларда қылмыстық іс қозғалып арызданушыдан жауап алынғаннан кейін, жедел-іздістіру шараларын жүргізу қажет. Олардың нәтижесіне байланысты телефонмен сөйлесуді тыңдау және жазып алу, қылмыскерді ұстау (басқа адамдардан қорқытып талап ету кезінде немесе басқа қылмыс үшін), одан жауап алу, күдіктінің тұрғылықты жері мен жұмыс орнында тінту жүргізу, жәбірленуші мен куәлармен беттестіру жүргізу туралы мәселелер шешіледі. Үшінші нұсқада – қылмыскерді жәбірленуші танымайды және оның қорқытып талап ету қылмысын тағы қайталауы мүмкін туралы мәліметтер жоқ. Мұндай жағдайда тергеуші тек қана жәбірленушіден жауап алумен шектеледі.

Қорқытып талап етуші ұсталғаннан кейін тергеудің бастапқы кезеңінде қылмыскерден жауап алынады, тінту, оқиға болған жерді қарау әрекеттері, әртүрлі сараптамалар жүргізіледі, соның ішінде фоноскопиялық сараптама.

Тергеудің бастапқы кезеңінде, жалпы ереже бойынша, екі жалпы типтік болжау қарастырылады:

– жәбірленушінің арызында көрсетілген жағдайларда қорқытып талап ету қылмысы жасалған;

– жалған мәлімет беріліп отыр.

Сонымен қатар, жеке болжаулар да қарастырылады. Ең алдымен қылмысқа қатысты тұлғалар туралы: қылмыс бір адаммен; қылмыс тобымен; жәбірлену

шінің табысы туралы хабардар тұлғамен; жәбірленушімен араздық қатынастағы адаммен жасалған деп және т.б. болжаулар жасалады.

Қорқытып алу қылмысы бойынша алғашқы тергеу әрекеті әдетте құқық қорғау органдарына келген арызданушылардан жауап алудан басталады. Жауап алу алдында тергеуші арызданушыға оның құқық қорғау органдарына жүгіну фактісі мен беретін көрсетпелері белгілі бір уақытқа дейін құпия түрде сақталатындығы жөнінде және өзі мен туыстарының қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кепілдік береді. Жауап алу кезінде талап ету жолдары қандай жағдайда және қалай талап етілгендігі: талап етуші қанша ақша соммасын немесе қандай құнды заттарды беруді талап еткендігі; арызданушыны немен қорқытқандығы; арызданушы қылмыскердің талабын орындады ма, орындаған жағдайда қанша көлемде ақша немесе құнды затты және оны қашан, қайда, қандай жағдайда бергендігі; жәбірленушінің талап етушіні білетіндігі, оның ерекше белгілерін атап беру мүмкіндігі; егер қылмыскермен байланыс телефон жүйесімен жүзеге асырылса, оның сөйлеу мен дауыс ерекшеліктері; бұрын арызданушыға байланысты қорқытып талап ету жағдайының болғандығы немесе басқа адамдарға байланысты талап ету фактісін білетіндігі; қорқытып талап етуде кімді күмәнға алатындығы анықталады.

Егер жәбірленуші талап етушімен таныс болған жағдайда, олардың танысуы қашан, қай жерде және қандай жағдайда, танысуға кімнің мүмкіндік жасағандығы; қылмыс жасағанға дейін қылмыскер мен жәбірленушінің қандай қарым-қаты-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

наста болғандығы қосымша түрде анықталады. Жәбірленушіден оның табыстары туралы, өмір сүру жағдайы туралы кім және қашан сұрастырғандығын, арызданушыда ақшалар мен құнды заттардың болуы қылмыскерге қайдан мәлім екендігін міндетті түрде жауап алушы анықтауы тиіс. Мақсатты түрде келесідей сұрақтар қойылуы тиіс: жәбірленуші қылмыскердің іс-әрекетін бекітуге қандай да бір әрекеттер жасауға тырысты (талаптанды) ма?

Сондай-ақ жауап алу кезінде жәбірленушінің қорқытып талап ету туралы кімге, қашан және қандай жағдайда хабарлағандығы, осы жағдайда не істеу керектігі жөнінде кіммен ақылдасқандығы, кімнен және қанша көлемде ақша алғандығы, қарыз алу жағдайының себептерін қалай түсіндіргендігі жөнінде де анықтау қажет.

Қорқытып алушының алғашқы тергеу кезеңіне тән әрекеттерінің біріне – телефон жүйелерімен сөйлесуді тыңдау және басып алу жатады. Бұл тергеу әрекетін қорқытып алушылар жәбірленушімен телефон арқылы байланыс жасауға әрекет ету жөнінде негіздер болған жағдайда міндетті түрде жүргізу керек. Тергеуші жәбірленушіге алдымен бұл тергеу әрекетінің мәні мен маңызын түсіндіріп, одан жұмыс орны немесе үйінің телефонымен қорқытып алушымен сөйлесуін тыңдауы және басып алуы жайында жазбаша түрде арызын алады және анықтама органдарына жеке тапсырма береді. Жеке тапсырма бойынша телефон жүйесімен сөйлесуді тыңдау мен басып алу үшін міндетті түрде маман (әдетте ішкі істер органдарының жедел-техникалық қызметкерлері) шақыртылады.

Тергеуші бұл тергеу әрекетін жүргізу барысында орындаушылардан процессуалдық тәртіптің және заңның қатаң түрде сақталуын талап етеді. Тергеуші телефон жүйесімен сөйлесуді тыңдау мен басып алуға қатысушыларға мәлім болған мәліметтерді жариялағаны үшін жауапқа тартылатындығы туралы ескертіп, хаттамаға қол қойғыздыруға міндетті.

Фонограмманы кассетасымен және тыңдау хаттамасын алғаннан кейін тергеуші куәгерлердің қатысуымен фонограммаларды қарай отырып, оның түп-нұсқалығын, жарамдылығын (бүтіндігін), дұрыс буып-түйілуі мен сақталуын тексереді. Фонограмманы кассетасымен тыңдап және қарау жүргізілгеннен кейін ол заттай дәлелдеме ретінде іске тіркеледі.

Тергеуші тергеу ситуациясына байланысты қорқытып алушыларды қылмыс үстінде ұстау туралы шешім қабылдайды және жәбірленушіден қылмыскер талап еткен затына алдын ала қарау жүргізеді. Талап етілген зат жалпы тәртіп бойынша қаралады (ақша купюраларының нөмірлері, әрбір купюралардың немесе берілетін заттардың жеке белгілері, олардың қалай буып-түйілетіндігі көрсетіледі және т.б.). Ақша немесе басқа да нәрселер арнайы химиялық заттармен өңделіп, ол жөнінде хаттамада көрсетіледі; егер талап етілген зат қағазға оралып берілетін болса, кейін сараптаманың көмегімен екі бөліктің бір бүтін екенін анықтау үшін ораған қағаздың бір бөлігін жыртып алады (бұл да хаттамада көрсетіледі).

Егер қорқытып талап ету жәбірленушіге күш қолдану арқылы жүргізілген жағдайда, міндетті түрде жәбірленушінің өзіне куәландыру, ал киімдеріне қарау жүргізу керек. Күш қолдану әрекеті үстінде жәбірленуші мен қылмыскердің киімдері бір-біріне үйкелсе, байланысқа түскен заттар алынып микрообъектілер сараптамасына жіберіледі.

Қорқытып талап етушілерді ұстау үшін алдын ала дайындық жұмыстарын жүргізу керек. Тергеуші ұстау әрекетіне дайындық кезінде жедел-ізвестіру қызметкерлерімен, бірігіп жоспар құрады. Операцияға басқа да орган қызметкерлердің қатыстырылуы мүмкін. Ұстау жоспары жағдайдың және қылмыскердің

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі жүріс-тұрысының өзгеруін ескере отырып құрылады. Қатысушыларды міндетті түрде жоспар бойынша белгіленген ұстау орнымен таныстырып, мүмкіндігінше жоспарланған операцияның жеке кезеңдері бойынша жаттығу жұмыстары (қорқытып алушыларды сескендірмеу үшін жаттығу жұмыстарын басқа жерде) жүргізіледі.

Сонымен қатар, ұстау әрекетіне қатысушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі алдын ала шешіледі.

Қылмыскерлер ұстауға қатысушыларға қарсы әрекет етіп, талап етілген заттың көзін тез арада жойып жібермес үшін ұстау әрекеті кенеттен, жылдам және шешімді түрде жүргізілуі шарт.

Қорқытып талап етушілердің тұрғын-жайын тінтудің мақсаты (кейде олардың жұмыс орны тінтіледі) талап етілетін заттарды: қару-жарақты, хаттарды, жазба кітапшаларды, фотосуреттер мен басқа да құжаттарды табу және олардың көмегімен күдіктінің кіммен араласатындығын анықтау.

Қорқытып талап ету қылмыстары бойынша оқиға болған жерде іздер мен басқа да заттай дәлелдемелердің табылуы мүмкін жағдайда оқиға болған жерге қарау әрекеті жүргізіледі. Көбінесе қорқытып талап ету күш қолдану, сондай-ақ, мүлікті зақымдау немесе жою әрекеттері арқылы жасалса, оқиға болған жерді қарау қажеттілігі туындайды. Қарау әрекетін жәбірленушінің қатысуымен жүргізген жөн. Ол қажетті түсініктемелер беріп, нақты оқиғалардың қай жерде болғандығы және іздердің (қолдың, аяқкіімнің және т.б.) қай жерде болуы мүмкін екендігі жөнінде анықтамалар бере алады. Қылмыскерлер ұстаған заттар микрообъектілердің қайнар көздері немесе олардың тасымалдаушылары бола алады.

3. Кейінгі жүргізілетін тергеу әрекеттері

Қорқытып алу қылмысын тергеудің кейінгі кезеңі күдікті мен айыпкерден жауап алу, тану үшін көрсету, беттестіру, сот сараптамасын тағайындау әрекеттерінен тұрады.

Қылмыскер қылмыс үстінде немесе талап етілген затты ала салысымен ұсталған жағдайда күдікті ден жауап алу жасалған қылмыс жайында оқиғаны басынан аяғына дейін рет-ретімен айтып беруден басталады. Қылмыстық қасақаналықтың туындауы туралы, қылмысқа дайындық әрекеттері, жәбірленушімен қарым-қатынасы, құрбан болған адамның табысы туралы мәліметтерді қайдан алғандығы және оның өмір сүру жағдайы мен тұрғылықты жері туралы сұрақтар қойылады. Ұсталған адамнан қару-жарақ табылса, оның шығу тегі мен кімдікі екендігі жөнінде сұрақтар қойылады. Егер қорқытып алушының денесінен немесе киімінен қандай да бір жарақат, зақым табылса, оның пайда болу механизмі, себебі және уақыты анықталады. Ұсталғанның алибиі болған жағдайда оның және ол нұсқаған куәларының көрсетпелері нақтылау жолымен тексеріледі. Кәмелетке толмаған қорқытып алушылардан жауап алу кезінде ересек адамдардың азғыру мүмкіндігі жөнінде мәселелер анықталады.

Қорқытып талап етуді тергеу барысында көбінде айыпкер (күдікті) мен жәбірленушінің көрсетпелерінде туындаған қарама-қайшылықтарды анықтау мақсатында беттестіру әрекетін жүргізу қажеттілігі туындайды. Қылмыс тобына қатысушылардың біреуі немесе олардың бірнешеуі шынайы көрсетпелер беріп, ал басқалары жалған көрсетпелер беруді жалғастырған жағдайда беттестіру әрекетін жүргізу жақсы нәтиже береді. Бұл кезде тергеушінің жәбірленуші мен кінәсін мойындаған қылмысқа қатысушылардың қорқып өз жауаптарын өзгертуіне күмәні болмауы тиіс. Ал егер күмәнданған жағдайда беттестіру әрекетін жүргізудің еш

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

қажеттігі жоқ. Қорқытып талап ету қылмыстарын тергеуге тән сот сараптамаларына: трасологиялық (сонымен қатар дактилоскопиялық), қолжазбалық, құжаттарды криминалистикалық зерттеу, қарутану, сондай-ақ микрообъектілерді зерттеу жатады.

Сот-фоноскопиялық сараптамасының маңызы ерекше. Оны тағайындау кезінде сарапшылар қарауына даулы фонограмма (телефон байланысын тыңдау және басып алу нәтижесінде алынған), сонымен бірге қажетті тұлғаның фонограммда бекітілген ауызша сөзінің еркін немесе эксперименталды үлгілері жіберіледі. Еркін үлгілер қатарына қылмыстық іске қатысы жоқ магнитті лентаға басылған ауызша сөздер ғана емес, сонымен қатар егер тергеу әрекетіне қатысушылар бұл фонограммалардың кейіннен фоноскопиялық сараптаманың зерттеу объектісі болатынын білмеген жағдайда жауап алу мен беттестіру әрекеті кезіндегі фонограммалар да жатады. Эксперименталды үлгілер – бұл арнайы сараптама жүргізу мақсатында Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексі баптары талаптарын сақтай отырып фонограммаға басылған ауызша сөз. Мұндай үлгілер зерттеу қажеттілігі туындаған жағдайларда фонограммаларда басылған белгілі бір сөздер, сөз тіркестері немесе екі фонограммадағы мәтіні бойынша сәйкес келетін жазбалар эксперименталды үлгілер ретінде қолданылады. Сараптамадағы даулы фонограммамен бірге осы фонограмманы жазу кезінде қолданылатын магнитофонды да жіберген жөн.

Сарапшыға фонограммада басылған дауыстың нақты бір адамға тиістілігі, сондай-ақ фонограммаға дыбыс жазу кезінде немесе одан кейін енгізілген өзгерістер мен монтаж жасау мүмкіндігі жөніндегі мәселелер қойылады.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Қорқытып алу қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы
2. Тергеу болжаулары және тергеуді жоспарлау
3. Қылмыстық істі тіркеу сатысындағы тергеушінің әрекеті
4. Алғашқы тергеу әрекеттері және тергеу ситуациясына байланысты орындалатын жедел іздестіру шаралары
5. Оқиға болған жерді қарау
6. Жәбірленушіден, куәдан жауап алу
7. Сот сараптама түрлерін анықтау және тағайындау
8. Күдікті адамнан жауап алу, оны куәландыру, үйіне тінту жүргізу
9. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері

7 -ДӘРІС .БӨТЕН МҮЛІКТІ ИЕЛЕНУ ЖӘНЕ ЫСЫРАП ЕТУ ҚЫЛМЫСТАРЫН ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Экономика саласында жасалатын қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы

Қазіргі кезде экономика саласындағы қылмыстар кеңінен тарап өсуде және біршама өзгеріп жаңа түрлері пайда болған. Мысалы, сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету, экономикалық контрабанда, жалған кәсіпкерлік, заңсыз банк қызметімен айналасу және т.б.

Қылмыстық-құқықтық көзқарастан алып қарастыратын болсақ экономика саласындағы қылмыстарға мыналар тән: бұл қылмыстың объектісі болып табылатын экономикалық маңыздағы қоғамдық қарым-қатынастар; экономикалық залалдың болуы және де оның ірі көлемде немесе аса ірі көлемде болуы; өндірісте жасалатын және айналадағы ортаға негативті әсер ететін қылмыстарды қоспағанда барлық уақытта ниеттің қылмыстық істен орын алуы.

Экономика саласына байланысты жасалатын қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы мынандай ерекшеліктерден тұрады:

Біріншіден, экономика саласында жасалатын қылмыстар – мүліктік қатынастарға бағытталған нақты бір материалдағы (өндірістерге, зауыт, фабрика, рудниктер, теле-радио коммуникациялары, акциялар мен ақшалай қаражаттарына, валюталарға, сондай-ақ жер және жер қойнауларына, мұнай мен газ өнімдеріне, астық және дайын өнімдерге) қол сұғушылық болып табылады;

Екінші ерекшелігі, экономика саласына байланысты белгілі бір жоғары білімі бар кез-келген экономикалық қылмыстарды жасаған субъектілер, бұл қылмыстарды көбінде осы салаға байланысты нақты бір лауазымды құзіреттілік берілген тұлғалар жасайды;

Үшінші ерекшелігі, экономикалық қылмыстарды жасау жағдайларына байланысты. Бұл қылмыстар міндетті түрде нақты бір шаруашылық ортасында, атап айтқанда: өнеркәсіптік немесе ауылшаруашылық, сонымен қатар сауда орындарында, кәсіпорын немесе офис, банк, фирмаларда және т.б. жасалады. Бұл жерде міндетті түрде мынандай нақты операциялар жүргізіледі – қаржылық және материалдық есеп-шоттар, мұнда міндетті түрде мамандар, қызметкерлер және сол сияқты басқа да тұлғалар болуы тиіс.

Төртіншіден, барлық шаруашылық және қаржылық операциялар тиісті құжаттармен рәсімделеді. Сондықтан да қылмыскердің экономикалық қылмыстардан көрініс табатын кез-келген әрекет немесе әрекетсіздіктері әрқашан да жазбаша ресми құжаттарда электрондық түрде немесе мәлімет беретін құжаттың алғашқы нұсқасында бекітіледі. Мұнда қылмысқа қатысты кез-келген құжаттар нақты дәлелдемелер болып табылады.

Бесіншіден, экономикалық қылмыстар негізінен жасырын (латенттік) сипатта жасалады. Қылмыскердің білімділігі – қылмыстың ізін жасыруға байланысты әртүрлі шараларды ойлап табуына, оларды қамтамасыз етуге алдын ала әртүрлі айла-әдістерді, әрекеттерді жасауына мүмкіндік береді. Сондықтан да қылмыстық істі қозғауға байланысты нақты әрі толық негіз алу үшін көп жағдайларда тергеу әрекеті жүргізілмес бұрын алдын ала тексеру жұмыстары жүргізілуі тиіс.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Экономикалық қылмыстарға тән ерекшеліктердің тағы бір түрі, яғни *алтыншы* ерекшелігі, қылмыскердің жасаған әрекеттері бірнеше қылмыс түрлерімен байланысты болуында. Мысалы: несиені заңсыз алу қылмыстары жалған кәсіпкерлік қылмыстарымен байланысты болуы мүмкін.

Ал өзіне сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу қылмыстары бухгалтерлік есеп ережелерін бұзу; жалған банкроттық қылмыстары аукциондарды өткізудің белгіленген тәртібін әдейі; пара алу қылмыстары қызметтік өкілеттігін теріс пайдалану және сол сияқты басқа да қылмыстармен байланысты болуы мүмкін. Экономикалық контрабанда қылмыстары көбінде қылмыскерлердің салық төлеуден (кеден төлемдері мен алымдарын төлеуден) бас тартуына байланысты жасалады.

Жетіншіден ерекшелігі, экономика саласындағы қылмыс сипаты көпшілігінде ұйымдасқан түрде жасалатындығында. Қылмыстық әрекетке қоғамдағы әртүрлі әлеуметтік топ, сонымен қатар мемлекеттік қызмет деңгейіндегі құқық қорғау қызметкерлері де қатысады. Кейде экономика саласындағы қылмыстарды ұйымдасқан топ болып жасауға жоғары қызметтегі шенеуніктер қатысады. Олар бұл қылмысты Қазақстан Республикасынан тыс жақын және алыс шетел азаматтарымен байланыста бола отырып ұйымдасып жасаулары мүмкін.

Экономикалық қылмыстарға тән соңғы ерекшеліктерге қылмыскердің көп көріністік және ұзақ уақыт аралығындағы әрекеттері жатады. Экономика саласына байланысты бір факт бойынша бір күн немесе апта ішінде жасалған қылмыс түрі тәжірибеде әлі кездескен жоқ.

Осы ерекшеліктер экономика саласындағы қылмыстарды тергеудің қиындығымен, тергеушінің өзге де қызметтермен тығыз байланысымен, тергеу процесінің материалдық-техникалық жағынан қамсыздануымен және тергеушінің кәсіби дайындығымен байланысты.

Экономикалық қылмыстарды тергеу әдістемесі құрылысы жағынан – ұрлық, адам өлтіру, жол-көлік оқиғасы қылмыстарын және басқа да қылмыстарды тергеу әдістемесінен айырмашылығы айтарлықтай көп емес. Басқа қылмыстардағыдай элементтер экономикалық қылмыстарынан да көрініс табады, яғни қылмыстық-

құқықтық, қылмыстық-процестік актілер ескеріледі, бір және сол схемабойынша ұсыныстар жасалады.

Барлық жеке әдістемелер алдымен экономикалық қылмыс түрінің нақты бір қылмыстық-құқықтық сипаттамасына сүйенеді. Қылмыстық-процесуалдық негіздер – тексеру әрекеті кезеңінен бастап қылмыстық істі қозғауға дейінгі және айыптау қорытындысын жасау кезеңін аяқтай отырып жеке әдістеменің барлық кезеңдерін өткізеді.

Экономикалық қылмыстардың әрбір түрінің типтік белгілері, қылмыстың нақты бір түрі мен тобына байланысты криминалистикалық маңызды ақпараттар жүйесі криминалистикалық сипаттама сияқты жеке әдістеме элементтерінде беріледі. Бұл ұғым қылмыстық әрекеттердің негізгі элементтерін қамтиды. Мұнда бұл қылмысты жасаған тұлғаға байланысты типтік мәліметтер, қылмысты жасау тәсілдері, қылмысты жасауға дайындық әрекеттері мен оның ізін жасыру әдіс-тәсілдері жалпы қорытылған түрде беріледі. Экономикалық қылмыстар бойынша қылмыскердің жеке басы және қылмысты жасау тәсілдерімен байланысты қылмыстың механизмі туралы мәліметтер криминалистикалық сипаттамалардан көрініс табады.

Қылмыс жасау тәсілі міндетті түрде қылмыскердің қызметтік және өндіріс-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
тік-шаруашылық қызметіне кіреді. Ол мемлекеттік кәсіпорындардың қаржы-шаруашылық құжаттарынан, мекеме, банктердің рәсімдеу, орындау құжаттарынан, цех, қойма, кеңселер мен көлік және компьютерлік-техниканы пайдалану туралы жазбаша құжаттардан көрініс алады.

Экономикалық қылмыс механизмінің ерекше белгілері қылмысты жасауға дайындалу, оны жасау мен ізін жасыру тәсілдері, мысалы: салық төлеуден бас тарту кезінде жасалған қаржылық есеп жасаумен байланысты болуы мүмкін.

Қылмыстың барлық түрінің механизмі қылмыскердің көптеген куәлерді – күзетшілер, хатшы, машинист, программист, жүргізуші, қоймашы, жұмысшы, технолог, бухгалтер, инженер, инспектор, аудитор, ревизор және басқа да тұлғаларды қылмыстық әрекеттерді (немесе көбінде әрекетсіздіктерді) жасауға итермелейтіндігімен сипатталады.

Экономикалық қылмыстардың барлық түрлері бойынша қылмыскердің жеке басының типологиялық қасиеттері, оның жоғарғы әлеуметтік жағдайынан, мамандығынан, іскерлігінен, қоғамдағы көптеген әлеуметтік топтармен тамыр-таныстық байланыста болуынан көрініс табады. Көбінде олар өздерін қылмыскер ретінде санамайды. Оларға тергеу процесіне қарсы әрекет етуге мүмкіндіктер беретіндей қаржы жағынан тиімді жағдайлар, еркіндік, суық қандылық тән.

Экономика саласына байланысты жасалатын қылмыстық әрекеттердің өзіне тән ерекшеліктері криминалистикалық сипаттамадағыдай жеке әдістеменің ұғымы мен элементінен көрініс табады. Барлық жеке әдістемелердің құрылысында тергеу әрекетінен басталуы мүмкін жағдайдың сипаты мен нұсқалары міндетті түрде айқындалады. Субъективтік факторлардың ықпал етуіне қарамастан, бұлар объективтік жағдай болып табылады.

Осы немесе басқа да экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде болуы мүмкін типтік ситуациялар жөнінде сөз қозғалып отыр. Шын мәнінде тергеушілер нақты бір қылмысты тергеу кезінде тәжірибеде айқындалатын әртүрлі ситуацияларға байланысты басқа да жағдайларға кезігуі мүмкін.

Типтендіру үшін барлық факторларды қамту мен олар бойынша ұсыныстар жасау мүмкін емес.

Экономика саласында жасалатын қылмыстық әрекеттің өзіндік қасиеті келесідей әрекеттерді жүргізуден тұрады – қылмыстық әрекеттің белгілерін қарастыру қиын болғандықтан алдын ала тексеру әрекеттерін жүргізу қажеттілігі туындайды, содан кейін ғана тергеудің алғашқы, кейінгі және қорытынды кезеңдері басталады. Барлық жеке әдістемелердегі ұсыныстар алғашқы шараларды жүргізу мен басқа да кезеңдері бойынша шектеледі.

Тергеудің бастапқы кезеңінде кейінге қалдыруға болмайтын және жедел әрекеттер жүргізіледі. Жорамалданған қылмыскерді анықтағанша тергеуші қызу түрде жұмыс жасайды. Кейінгі кезеңінде негізгі жұмыс оның кінәлі екендігін дәлелдеуге байланысты жүргізіледі. Қорытынды кезең айыптау қорытындысын жасауды ұйғарудан тұрады.

Экономика саласына байланысты жасалатын қылмыстарды тергеу барысында әртүрлі формадағы арнайы білімдерді пайдалануға тура келеді. Сондықтан да тергеу (құжаттарды қарау, компьютерлік техникаларды қарау, тінту, жауап алу және т.б.) әрекеттерін жүргізуге мамандарды қатыстыру; ревизия, аудит тағайындау; сот-сараптамасын тағайындау; мамандармен кеңес жасау талап етіледі.

Тәжірибеде көрсетіп отырғандай тергеушінің – жедел-ізвестіру қызметкерлерімен, экономикалық және сыбайлас жемқорлықпен күрес жүргізу бойынша өкілетті

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
органымен, кеден комитетімен, статистика жөнінде агенттігімен, Ішкі Істер Министрлігі, Бас прокуратура, ҚР Ішкі Істер Министрлігінің Интерпол Ұлттық орталық бюросымен және т.б. ақпараттық орталық қызметтерімен өзара қарым-қатынасын-сыз экономикалық қылмыстарды жылдам әрі толық ашу мүмкін емес.

Жеке әдістеменің құрылысы келесідей элементтерден тұрады:

- қылмыстық-құқықтық негіздерден;
- экономикалық қылмыстардың криминалистикалық сипаттамаларынан;
- типтік ситуациялардан және тергеудің алғашқы кезеңінен;
- тергеудің кейінгі кезеңінен;
- экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде арнайы білімдерді қолданудан;
- тергеушінің әртүрлі қызметтермен өзара қарым-қатынас жасауынан.

Экономикалық қылмыстар бойынша өңделген әрбір жеке әдістемелерден аталған барлық элементтер көрініс табады.

Бөтеннің мүлкін ысырап ету немесе талан-таражға салу қылмыстарын қарастырып өтейік.

§2. Сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету қылмыстарының криминалистикалық сипаттамасы

Сеніп тапсырылған бөтен мүлікті иеленіп алу немесе ысырап ету қылмыстарын өзіне мүлікті сеніп тапсырылған тұлғалар жасайды. Өздеріне берілген мүлікті иелену, пайдалану және оған билік ету жағдайларын теріс пайдалана отырып, олар заңсыз жолмен сол заттарға деген құқықтық меншікті өздері иеленеді немесе басқа тұлғаларға иелену құқығын береді. Мүлік әртүрлі формада болуы мүмкін, мемлекеттік немесе жеке меншік.

Қылмыстың субъектілері болып табылатын тұлғалар, олар заңда көрсетілген барлық белгілері бар – мемлекеттік қызметкерлер, кәсіпкерлер мен қарапайым азаматтар.

Бұл қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасын барлық элементтері үздіксіз тізбектелген ақпараттық мәліметтерді құрайды және қылмыстық қол сұғушылық затынан көрініс табады.

Иеленіп алу затына – ақшалай қаражаттар, бағалы қағаздар немесе материалды құндылықтар жатады.

Ақшалай қаражаттарына – мемлекеттік кәсіпорындармен бөлінетін қаржы қаражаттары, банкке салымшылардың (азаматтардың, заңды тұлғалардың) салған ақшалары; зейнеткерлік жинақ қорларының, сақтандыру компаниялары мен басқа да қорлардың, заңды тұлғалардың және т.б. ақшалай қаражаттары жатуы мүмкін.

Материалдық құндылықтардың шеңбері кең. Атап айтқанда, олар: жер учаскелері, өндірістік комплекстер, рудниктер, мұнай скважиналары, техникалық және компьютерлік жабдықтар, шикізаттар, материалдар, дайын өнімдер, сауда объектілері, ғимараттар, пәтерлер және т.б. жатады.

Жоғарыда аталған қылмыстық қол сұғушылық заттарының экономикалық және әлеуметтік аяда өз алдына ерекше орны бар. Олардың әрқайсысы белгілі бір қаржы-шаруашылық операциялармен және тиісті қоғам шеңберімен байланысты болып келеді.

Иелену затына не жататынын анықтап алдық, енді ұрлықты кім және қандай тәсілмен жасайтындығын анықтауға мүмкіндіктер бар.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Қоғамға ерекше қауіпті қылмыстардың біріне – бюджеттік қаржыны, зейнеткерлік жинақ қорларының ақшалай қаражаттарын, табиғи қорларды және т.б. ұрлау қылмыстары жатады.

Бүгінгі таңда сенімге кіру жолымен жасалған бөтеннің мүлкін иелену мен ысырап ету қылмыстары жалпы қоғамның – мемлекетке, үкіметке, құқық қорғау органдарына сенімсіздікпен қарау қаупін тудырады.

Қылмыс субъектілерінің жеке басының ерекшеліктері, яғни оларға тән қасиеттер – көбінде бұл білім деңгейі жоғары, жұмыс істеу тәртібін өте жақсы білетін, тәжірибесі мол, қызмет технологиясын білетін, басқару қызметін орындау күзiреттілігі берілген және экономика немесе технология, сондай-ақ қаржы саласымен басқа да салалардан білімі бар тұлғалар. Оларға өмір сүру және кәсіптік тәжірибелерінің болуы тән. Жас категориясы шамамен кемелденген деңгейі «30-50» жас аралығындағы адамдар. Жыныс жағынан көбінде ер адамдар. Психологиялық көзқарастан сипаттайтын болсақ, олар: отбасына берік, өнегелі, ұқыпты, қамқоршыл, ішімдік ішпейтін, есірткі заттарды пайдаланбайтын аса тәртіпті жандар. Сонымен қатар бұл тұлғалар – пайдакүнем, сараң, үнемшіл және өте сақ, ал интеллект жағынан жоғары білімді болғанымен де арсыз болып келеді.

Ысырап ету – бұл категориядағылардың психологиялық портреті, яғни ой-өріс, мінез-құлықтары мүлдем өзгеше, нақты айтқанда: олар жеңілтек, мен-меншілдігі басым, кәсіби қабілеті төмен немесе мүлдем жоқ, талдап-саралау дегенді білмейтін адамдар. Жас және жыныс жағынан – бұлар көбінде қызмет бабының өсуін, жоғарлауын таныс-тамыр арқылы жасаған тәжірибесі аз немесе жоқ, жасы әлі кемелдене қоймаған ер адамдар.

Иелену жолымен жасалатын бөтен мүлікті ұрлау қылмыстарын тәсілдері бойынша төмендегідей екі түрге бөліп қарастыруға болады:

- мүлікті ұрлауды қарапайым жолмен жасау;
- инсценировка жолымен жасау.

Өзіне сеніп тапсырылған бөтен мүлікті қарапайым жолмен ұрлау кезінде қылмыскер (ақшалай қаражаттарды, заттарды немесе басқа да нәрселерді) мүліктерді ешбір ысырап етуінсіз немесе бүркемелеулер жасамай-ақ ашық түрде иеленеді. Ол қылмысты жалғыз немесе екі-үш адаммен шағын ғана топ болып жасайды. Мұнда – қассирлердің ақша қаражаттарын иеленуі, қоймашылардың (зат сақтаушылардың) дайын немесе басқа да өнімдерді иеленіп алуы жөнінде сөз қозғалып отыр.

Бөтен мүлікті инсценировка жолымен ұрлау қылмыстары әртүрлі тәсілдермен жасалады. Солардың ішінде әмбебап тәсілдер – өндірістерде (банктік қызметтерде), сауда және әлеуметтік аяларда қолданылады. Олар: қайтыс болып кеткен тұлғаларды ведомостқа қосып жазу; орындалмаған жұмысқа ақшалай төлемдер беру; жалған құжаттар жасау арқылы ақша алу; құндылықтарды және т.б. иелену жолымен жасалады.

Көрсетілген қызмет салаларына байланысты, мысалы, өндірісте мынандай тәсілдер қолданылады:

- жалған банкроттық;
- өнімдерді дайындау технологиясын бұзу;
- кәсіпорынның аты мен оның ұйымдық-құқықтық жағдайын өзгерту жолдарымен қайта тіркеуге тұру;
- ақшаны шетелдік есеп-шотқа аудару;
- кәсіпорынның тұрақ-орнын, мекен-жайын өзгерту;
- бухгалтерлік есеп жүргізу ережелерін бұзу және т.б.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Көп көріністік, яғни ірі мөлшерде жасалатын ұрлау қылмыстары ұйымдас-қан топ құрамымен жасалады. Әдетте, бұлар – материалды жауапты тұлғалардың (бухгалтерлермен, кассирлермен) алдын ала келісулері арқылы жүзеге асырылады. Тергеу барысының барлық кезеңдерінде қылмыстық топ құрамының қатысушылары, сондай-ақ олардың туыстары және достары тарапынан қарсы әрекеттер жасалуы мүмкін.

Криминалистикалық сипаттаманың келесі элементіне ұрлау қылмысының жасалу жағдайлары жатады. Ол қылмыскердің немесе қылмыстық топтың ықпал ету шарттарынан, сондай-ақ қылмыстық қол сұғылатын заттардан тұрады. Олар: фирмалар, цехтар, зауыттар, мекемелер, олардың құрылтай құжаттары, акционерлердің және құрылтайшылардың жиылыс хаттамалары, басқа да қаржылы-шаруашылық операциялар (бастапқы құжаттар, есептік тіркеулер, басты кітапша, қаржылық есеп құжаттары) және басқа да объектілер. Бұлардың барлығы объективті жағдайлар ретінде ұзақ уақытта қолданылады және қылмыстың ізін сақтай отырып тергеу кезінде түгелдей жоғалып кетуі мүмкін емес.

3. Істі қозғау кезеңіндегі тексеру әрекеттері

Қылмыстық істі қозғау кезеңі көп жағдайларда тексеру әрекеттерінен басталады. Тексеру әрекеттерінің нәтижелері келесідей жағдайларда қылмыстық істі қозғауға негіз бола алады:

а) мемлекеттік мекемелерде құжаттамалық ревизия жүргізілген және олардың қорытындыларына байланысты материалдар құқық қорғау органдарына жіберілген жағдайларда;

ә) жекешелендіру объектілеріне немесе жыл сайын аудиторлық тексеріске жататын субъектілерге аудиторлық тексерулер жүргізілген және олардың қорытынды материалдары тиісті органдарға жіберілген жағдайларда;

б) экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмыстар бойынша күрес жүргізу бөлімшелері тексеру әрекеттерін жүргізген жағдайларда (тексеру әрекеттерінің нәтижелері қылмыстық істі қозғауға негіз бола алады).

Ревизиялық, аудиттік тексерістер көбінде жоспарлы түрде жүргізіледі, тексерудің құрама бөлігін экономикалық және коррупциялық қылмыстармен күрес жүргізу бөлімшелері жүзеге асырулары мүмкін. Кейбір жағдайларда тергеу барысында тергеушілердің тапсырмалары бойынша ревизиялық және аудиттік тексерістер жүргізіледі.

Тексерілетін әрекеттер қылмыстық істі қозғауға немесе оны қысқартуға сәйкес негіздер беруі қажет. Жоғарыда көрсетілген негіздер болған жағдайларда қылмыстық істі қозғауға жеткілікті негіздер алу үшін көбінде тергеу әрекеттері жүргізілмес бұрын, тергеуге дейінгі тексеру жұмыстары жүргізіледі. Бұл тексеру әрекеттері – ашық немесе жабық түрде жүргізілуі мүмкін.

Ашық тексеру жұмыстарын – экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмыстармен күрес жүргізу бойынша жедел-іздістіру қызметкерлермен бірлесе отырып мамандар, ревизорлар немесе аудиторлар жүргізеді. Оларға мынандай құзіреттіліктер берілген: меншік түріне қарамастан кез-келген ғимараттарға еш кедергісіз кіру; меншік иесінің және куәгерлердің қатысуымен өндірістік ғимараттарға (көлік құралдарына, цех, қойма және т.б.) қарау әрекеттерін жүргізу, куәгерлердің қатысуымен қаржы-несие операцияларына, тауарлы ақшалай операцияларға, технологиялық процедураларға қатысты қажетті құжаттарды алу;

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

ғимараттарды, кассаларды, қоймаларды, сақтау орындарын мөрлеп жауып кету; материалды жауапты адамдар мен лауазымды және басқа да тұлғалардан түсініктеме алу; инвентаризация, сондай-ақ ревизия немесе аудит жүргізу талаптарын қою құқықтары берілген.

Инвентаризация дегеніміз (латын тілінде «*inventarium*» – «мүлікті қаттау») – мүліктің, ақша қаражатының сақталуын, өзара есеп айырысудың дұрыстығын тексеру.

Инвентаризация – бұл бухгалтерлік есептің тәсілдерінің бірі болып табылады. Дегенімен де ол тергеу тәжірибесінде кеңінен қолданылады. Ұрлық және шабуыл жасап тонау қылмыстарын, сондай-ақ экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде міндетті түрде инвентаризация жүргізіледі. Инвентаризация ұрлық және шабуыл жасап тонау қылмыстарына байланысты оқиға болған жерді қарап біткеннен кейін, дереу түрде жүргізіледі. Ал экономикалық қылмыстар бойынша инвентаризация – тексеру әрекеттері кезеңінде, болмаса тергеудің бастапқы немесе кейінгі кезеңдерінде де жүргізілуі мүмкін. Инвентаризация жүргізу арқылы тауарлы – материалдық құндылықтардың жағдайы және олардың сапасы, ақшалай қаражаттар мен құнды қағаздардың бар немесе жоқ екендігі анықталады. Инвентаризация жүргізу үшін комиссия құрылады, олардың құрамына міндетті түрде материалды жауапты тұлғалар, әкімшілік өкілдері, бухгалтерлер кіреді, құрам қатарына, сонымен қатар жедел қызметкерлері де кіргізілуі мүмкін.

Инвентаризация тергеушінің талабы бойынша жүргізілген жағдайларда міндетті түрде оның қатысуымен жүргізіледі.

Инвентаризация жүргізбес бұрын келесідей дайындық жұмыстары жүргізіледі:

- инвентаризациялық тексеріске түсетін актілер, журналдар зерттеледі;
- кассалар, қойма және сақтау орындары мен ғимараттар пломбеленіп бекітіледі;
- материалды жауапты тұлғалардан түсініктеме алынады;
- қажетті өлшеуіш және басқа да техникалық құралдар іріктеліп алынады.

Инвентаризация жүргізген кезде міндетті түрде барлық тауарлы-материалды құндылықтарды және т.б. есептеп қарап, таразылап, өлшеп тексеру қажет және оларды инвентаризациялық есептеу актісін құрып сонда белгілеп көрсету керек.

Инвентаризация қорытындысы бойынша хаттама жазылады.

Тексеру кезінде жедел-қызметкерлері бухгалтерлік құжаттамалар мен шаруашылық қызметтерді мұқият тексеру қажет деп тапқан жағдайларда, ревизия немесе аудит жүргізу талаптары қойылады. Ревизия немесе аудит меншіктің түріне (формасына) байланысты жүргізіледі.

Ревизия дегеніміз (латын тілінде «*revisio*» – «қайта қарау») – қаржы – шаруашылық қызметті тексеру; халықаралық шартты тараптардың келісімімен қайта қарау.

Ревизия тек мемлекеттік меншіктерді тексеру кезінде ғана жүргізіледі, ал аудит қалған меншік формаларының барлық түрін тексеруді жүзеге асырады.

Ревизия немесе аудит жүргізу үшін дәлелді қаулы шығарылады және ол ревизия органдарының немесе аудиторлық компанияның басшысына жіберіледі.

Ревизия – ҚР-ның Қаржы министрлігінің Қаржылық бақылау комитетімен жүзеге асырылады. Олардың негізгі міндеттерінің біріне – экономикалық және сыбайлас жемқорлық қылмыстарымен күрес жүргізетін құқық қорғау органдарымен бірлесе отырып мемлекетке келтірілген шығындардың орнын толығымен толтыруды, сондай-ақ көзделген мақсатқа сәйкес емес пайдаланылған бюджеттік қаражаттарды қалпына келтіруді қамтамасыз ету.

Ревизия жүргізу және тексеру кезінде ревизорлар барлық ғимараттарға еш ке-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
дергісіз кірулеріне және оларға қарау жұмыстарын жүргізуге, кассалар мен ғимараттарды мөрлеп бекітуге, қаржы-шаруашылық құжаттарды қарап тексеруге, қажет болған жағдайда құжаттарды алуға құқықтары бар. Құжаттарды алу кезінде міндетті түрде құжатты алу туралы акт жасалады.

Сонымен қатар, ревизорға – ревизия және тексеру жүргізу барысында туындаған сұрақтар бойынша материалды жауапты тұлғалардың басшыларынан жазбаша түрде түсініктеме алу; қарсы тексеру жұмыстарын жүргізу; ревизиямен байланысты басқа мекемелердің құжаттарымен танысу құқықтары берілген. Ревизия және тексеру жұмыстарын жүргізу кезінде ревизорлардың инвентаризация жүргізулеріне құқықтары бар. Ревизия жүргізу барысында анықталған құқық бұзушылықтар прокурорға жіберуге міндетті актілерден көрініс табуы қажет. Құқық қорғау органдары мемлекеттік меншікті ұрлау қылмыстарына байланысты тиісті шаралар қолданбаған және прокурордың тарапынан әділетсіздіктер болған жағдайларда Қаржылық Бақылау органдары жоғары прокурорға жүгінеді.

Ревизорлар құқық қорғау органдарының бастамасы бойынша тексеру жұмыстарын жүргізген кезде құжаттар, инвентаризациялық актілер мен басқа да құжаттамалар қосымша тіркелетін тексеру қорытындысы туралы есеп (рапорт) жібереді.

Құқық қорғау органдарының талап етуі бойынша ревизор тексеріс қорытындысы жөніндегі инвентаризациялық актілер мен басқа да құжаттар тіркелген есепті (рапортты) жібереді.

Аудиттің ревизиялық тексеріспен ұқсастығы көп. Бірақ, аудит қаржылық есептілік пен тіркеуге байланысты тексеріс әрекетін субъектілермен шартқа түсу негізінде жүргізетін коммерциялық ұйым. Аудит бұл қызметті құқық қорғау органдарының экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде жүзеге асырады.

Аудит – міндетті және бастамашылық аудит болып екі түрге бөлінеді. Міндетті аудит қызметіне – зейнеткерлік қаржы қорларының, сақтандыру компанияларының, коммерциялық банктердің есептілігі мен басқа да қаржылық және шаруашылық тіркеулерді тексеру әрекеттері жатады. Құқық қорғау органдарының бастамасы бойынша жүргізілетін тексеріс міндетті аудит қатарына жатады.

Аудиторлардың қажетті құжаттаманы талап етуге және тексеруге; шартқа түсу негізінде мамандарды тексеріп отырған іске тартуға; аудит жүргізу әдістерін өз бетімен анықтап белгілеуге құқықтары бар.

Аудитор тексеріс нәтижелері бойынша жасаған қорытындыларын шартқа отырған субъектілерге немесе аудитті тағайындаған құқық қорғау органдарына жібереді.

Құқық қорғау органдарының бастамасы бойынша жүргізілетін ревизиялық және аудиторлық тексерістер қылмыстық істі қозғау, сондай-ақ тергеудің бастапқы және кейінгі кезеңдерінде де жүргізілуі мүмкін. Істі қозғау кезеңінде жүргізілетін ревизия және аудит қылмыстық істі қозғау немесе тоқтатуға байланысты нақты бір шешім қабылдаудың негізі болып табылады.

Тексеріс әрекеті кезеңінде және тергеудің бастапқы, кейінгі кезеңдерінде ревизия және аудиттің көмегімен алынған мәліметтер дәлелдеме ретінде қолданылады.

Құқық қорғау органдарының бастамасымен жүргізілетін ревизия, аудит – бастапқы, қайталама, қосымша болуы мүмкін.

Тергеудің барысында жүргізілетін бастапқы ревизияны тағайындаудың негізіне төмендегілер жатады:

– тергеліп отырған іс бойынша жоспарлы ревизияның жүргізілмегендігі туралы мәліметтердің болуы;

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

– айыпкердің негізді (дәлелді) өтініштерінің болуы;

– айыпкердің басқа ұйымдармен қылмыстық байланысының (ашылуы) мәлім болуы.

Қосымша ревизия және аудит бастапқыда анықталмай қалған сұрақтар бойынша жүргізіледі. Қосымша ревизия және аудиторлық тексеріс тағайындаудың негізіне келесілер жатады: бастапқы ревизия мен аудиторлық тексеріс қаулысындағы бір және сол объектілер бойынша қосымша сұрақтар қоюға немесе олардың туындауына байланысты қосымша объектілерді жіберу.

Жедел-іздігіру қызметкерлері ревизия, аудит тағайындау кезінде бухгалтерлік құжаттамалардың өзгертілуі туралы мәліметтерге аса көңіл бөле отырып қылмыс жөнінде негізгі болжаулар жасаулары тиіс.

Қайталама ревизия мен аудит жүргізу үшін қандай да нақты бір негіз болуы тиіс. Қайта жүргізу себептеріне – құзыреттілігі жоқ маманның қатыстырылуы, зерттеу жұмысының үстірт жүргізілуі, қорытындылардың тергеу және жедел тексерістер материалдарына сәйкес келмеуі және т.б жатады.

Жабық түрде жүргізілетін тексеріс әрекеттері заң талаптарына сәйкес жүргізілуі тиіс. Экономикалық қылмыстарды, соның ішінде, бөтеннің мүлкін иелену немесе ысырап ету қылмыстарын тергеу мен ашу үшін жедел сипаттағы әртүрлі, яғни, сұрау, психологиялық жағынан анықтамалар жүргізу, жасырын камералар арқылы бақылау жасау, телефон жүйелерін, пошта байланыстары мен факстік ақпараттарды, интернеттерді бақылап тыңдау әрекеттері қолданылуы мүмкін. Мұндай тексерістер жүргізу арқылы талан-тараждың жасалу әдістерін анықтауға мүмкіндіктер алуға болады.

Егер жүргізілген тексеріс әрекеттері нәтижесінде материалдық құндылықтардың жеткіліксіздігі немесе артықтығы туралы; тауарсыз келісім-шарттар жасау; қаражатты көзделген мақсаттан тыс жұмсау; еңбек ақыларын төлемеу; бухгалтерлік есептің бұзылуы; бухгалтерлік және басқа да құжаттардың жалғандығы жөнінде мәліметтер алынса, бұл жағдайлар қылмыстық істі қозғаудың негізі ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, азаматтардың табатын табыстары олардың өмір сүру жағдайына сәйкес келмеуі де қылмыстық істі қозғаудың негізі бола алады.

4. Типтік ситуациялар және тергеудің бастапқы кезеңі

Тексеріс әрекеттерінің материалдары (бұлар – рапорттар; азаматтардың арыздары; бейне-басылымдары мен дыбыс жазбаларының кассеталары және таспалары; ревизия актілері; аудиторлық қорытындылар; ревизия немесе аудит жүргізу барысында алынған құжаттар және т.б. болуы мүмкін) прокурорға немесе тергеу органдарына жіберіледі.

Бұл материалдар мұқият зерттеледі және белгіленген мәліметтер дәлелді болған жағдайларда қылмыстық іс қозғалады.

Бастапқы тергеу кезеңінде шамамен мынандай типтік болжаулар жасалады: құндылықтарды иелену әрекеттері жасалды ма, әлде жасалған жоқ па; бухгалтерлік есеп жүргізу ережелерінің бұзылуынан қылмыстық салақтылық көрініс табады ма, әлде жоқ па; лауазымдылық қызметін пайдалану әрекеттері жасалған қылмыстан орын алады ма, жоқ па және т.б.

Қылмыстық іс келесідей екі ситуацияда қозғалуы мүмкін: бірінші ситуацияда – жабық түрде жүргізілетін тексеріс әрекеттері туралы күдіктілердің ешқандай

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
хабарының болмауы. Екінші типтік ситуацияда – күдікті лердің жүргізілетін тексеріс жөнінде хабардар болуы.

Бірінші ситуацияда міндетті түрде тосыннан (күтпеген жерден) әрекет ету факторын қолдану қажет. Тергеудің кезеңінің мақсаты тек қылмыскерлерді ұстау ғана емес, сонымен қатар, олардың кінәлілігі жөніндегі дәлелдемелерді алу.

Тергеу келесідей тергеу әрекеттерін жүргізуден басталады: қылмыскерді қылмыс үстінде ұстау; оқиға болған жерді қарау; ұсталғандарды (күдіктілерді) тінту; оқиға болған жерден алынған объектілерге зерттеу жұмыстарын жүргізу; күдіктілер мен куәлардан жауап алу; мүліктерді пайдалануға тоқтам салу; құжаттарды тексеру ревизия немесе аудит тағайындау және т.б.

Екінші ситуацияда жүргізілетін тергеу әрекеті күдіктіге мәлім болғандықтан, бұл жерде тергеушінің мақсаты жеткіліксіз дәлелдемелерді алу болып табылады. Мұндай ситуацияда әрекет ету барысы мен кезектілігі мынандай түрде: күдіктілерге қатысты бұлтартпау шараларын қолдану; күдіктілерден жауап алу; беттестіру әрекеттерін; ғимараттарға, үй-жайларға тінту жүргізу; құжаттарды алу және қарау; қаржылық және шаруашылық есептерді, мүліктерді пайдалануға тоқтам салу; қосымша немесе қайтадан ревизия, аудит тағайындау, сараптама тағайындау арқылы жүзеге асырылуы тиіс.

Тергеудің бастапқы кезеңінде ғимараттардағы ситуацияға байланысты әртүрлі сала мамандарын тергеліп отырған іске қатыстыру қажеттілігіне; тұлғалардың іс бойынша келген азаматтардың жеке басын қорғауды қамтамасыз етуге; сондай-ақ, бұлтартпау және басқа да шараларды ұйымдастыру сипатындағы көптеген мәселелерге байланысты тергеу немесе жедел-тергеу топтарын құру қажеттілігі туындауы мүмкін.

Тергеушілер өзінің ішкі сезім нанымы негізіне сүйене отырып: қылмыстың жасалу механизмі мен жасалу тәсілі жөнінде, оның көлемі (қарқыны) және оған қатысушы тұлғалар туралы; олардың әрқайсысының атқарған рөлдері туралы; қаржыны, мүлікті иелену әрекеттері басқа қандай қылмыстармен ұштасатындығы немесе байланысатындығы жөнінде, сонымен қатар, тергелетін іске қарсылық әрекеттерін кім және қалай жасауы мүмкіндігі жайында байланысты болжаулар жасауы қажет.

5. Жеке тергеу әрекеттерінің тактикасы

Алу және тінту – бұл тергеу әрекеттері көп жағдайларда дәлелдемелік мәліметтері бар қаржы-шаруашылық құжаттарды іздестіру мақсатында жүргізіледі.

Қылмыстық істі тергеу кезінде табылған әртүрлі құжаттардың ерекше маңыздылығы бар. Барлық жағдайларда бұл қылмыс немесе басқа да қылмыстық әрекет, сондай-ақ қылмыстық әрекеттермен байланысты қылмыстар осы құжаттардан көрініс табатындығы сөзсіз. Сондықтан да тергеудің алғашқы кезеңінде нақты бір құжаттарды табу және алу үшін төтенше шаралар қолданылуы қажет.

Іздестірудегі құжаттар туралы негізді мәліметтер болған жағдайларда құжаттарды алу әрекеттері мекеме, ұйым, кәсіпорындарда жүргізіледі. Құжаттарды дер кезінде алу қылмыскерлердің қылмыстың ізін жасыруына кедергі жасайды. Іздестірудегі құжаттар хатшылардан, бухгалтерлерден, архивтерден, басшылардан және т.б. алынады. Есептік операция құжаттары есептік көрсеткішке байланысты тиісті банктерден және басқа да қаржылық-несие мекемелерінен алынады. Кейбір

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

құжат түрлері контрагенттерден (шарттардан, тексеру актілерінен), басты мекемеден, көлік агенттігінен, аудиторлық фирмалардан және т.б. алынуы мүмкін.

Бухгалтерлік құжаттарды мақсатқа сәйкес және толықтай алу өте күрделі әрекет болып табылады. Мұнда тергеуші тек қандай құжаттар алынуы қажет екендігін ғана шамамен анықтай алады. Ол құжаттар тізімі төмендегідей болуы мүмкін:

- мекемелердің тіркемелік құжаттары (құрылтай шарттары);
- жалпы жиналыс хаттамасы, тіркеу туралы куәлік, жарғы;
- бухгалтерлік есеп және есептілік құжаттары (бухгалтерлік басты кітап, регистрлер, көрсеткіштер, есептер мен баланстар);
- бұйрықтар, ұйғарымдар, қызметтік жазбалар, шарттар, арнайы есептік кітапшалар);
- есептік көрсеткіш бойынша есептік операция құжаттары (төлем талаптары мен тапсырыстар, тұлғалардың қолы қойылған карточка үлгілері және т.б.);
- кассалық бастапқы құжаттар (кассалық ордер, кассалық кітап);
- көліктік және қабылдау мен өткізу құжаттары (тауарлы-көліктік, накладнойлар, фактуралық-есептер); қоймалық есеп құжаттары.

Сонымен қатар, тергеу кезінде – кеңселік, қоймалық, тауарлық, бухгалтерлік есеп және есептілік туралы іс жүргізу бағдарламасындағы компьютерлік файлдардың үлгілері алынады. Компьютерде сақталынған мәліметтерден мекемелердің қаржы-шаруашылық әрекеттері жасалған шарттар, сату және сатып алу бағалары, бухгалтерлік есеп мәліметтері, қаржылық қорытындылар туралы ақпараттар алынуы мүмкін. Компьютерлерде – шарт мәтіндері, іс жазбалары, бұйрықтар, тапсырыстар, жарлықтар мен оқиғаға қатысты басқа да құжаттар сақталуы ықтимал.

Тергеуші қарау әрекеті барысындағы кестелік және компьютерлік ақпараттарды зерттеу үшін мамандардың көмегін пайдаланады.

Барлық уақытта қажетті құжаттар толық алына бермейтіндігін міндетті түрде ескеру керек. Себебі, күдікті тұлғалар тексерілетін акт құжаттамаларының мазмұнын білетін болғандықтан құжаттарды жасыруға немесе олардың көзін түпкілікті жоюға байланысты әртүрлі шаралар қолданып тергеуге қарсы әрекеттер жасайды.

Алу әрекеті кейбір ситуациялық жағдайларға байланысты тінту әрекетіне ұласып кетуі мүмкін. Мұндай жағдайларда тергеуші іздестіру жұмыстарын объектінің өзінде емес, күдіктінің серіктестеріне, мекемелерге, тасымалдаушыларға, сатып алушыларға (келісім-шарт, кіріс және шығыс құжаттарына); банктерге (заңды және жеке тұлғаларға қызмет көрсететін), күдіктінің жеке сейфі болуы мүмкін жерлерге, мемлекеттік мекемелерге – салық комитеттеріне, кеден, әкімшілік, қонақ үйлерге және т.б. (қаржылық есептілік, құрылтай құжаттарына) жүргізуі қажет.

Тергеудің бастапқы сатысында ресми құжаттарды, алғашқы жазбаларды, сондай-ақ күдіктінің қызметімен байланысты: әртүрлі жазбаларды, телефон нөмірлерін, азаматтардың аты-жөндері мен басқа да құжаттарды табу және алу үшін тінту әрекеті жүргізіледі. Алынған мұндай мәлімет қорытындылары барлық жағдайларда нәтижелі бола бермейді. Сондықтан да тінту әрекеттері қажетті құжаттардың нақты табылуы және алынуы мүмкін жерлерге ғана жүргізілуі тиіс.

Тінту орны алу әрекеті жүргізілген ғимарат болуы мүмкін. Тәжірибеде көрсеткендей көбіне тінту әрекетін күдіктінің (басшының, бухгалтердің) гараждарына, сая-жайлары мен қосымша ғимараттарына, автокөліктеріне және басқа да тұрғылықты жерлері бойынша жүргізген тиімдірек болып табылады.

Тінту барысында – бастапқы жазылған жазбалар, ресми емес есептік құжат-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
тамалар, мазмұны түсініксіз, өзгертілген, химиялық өңдеулер арқылы өшіріліп,
қырылған, қосып жазылған құжаттар алынады.

Көбінде алынған мұндай мәліметтер, яғни ресми емес есептік құжаттар осы немесе басқа да қаржылық-шаруашылық операциялардың нақты мағынасы мен көлемін анықтауға мүмкіндіктер береді. Бұл құжаттар ресми емес есеп мәліметтерін нақты бухгалтерлік есептілік мәліметтермен салыстыруға мүмкіндік жасайды.

Тінтуді жоспарлау және оны жүргізу кезінде ресми емес есеп құжаттарын ескеру қажет. Себебі, ол есептілік материалды – жауапты тұлғаның өз бастамасы бойынша бақылау және өзін-өзі тексеру мақсатында жүргізетін барлық құбылыс әрекеттері болып табылады. Ресми емес құжаттарға дәптердегі, парақтар мен қағаздардағы, жазба кітапшаларындағы, үстелдік күнтізбелердегі және т.б. жазбалар жатады.

Бухгалтерлік ресми құжаттардан табылмаған: қызмет көрсету, қоймаға түсірілген тауар, тауарды сату және т.б. туралы мәліметтер ресми емес есеп құжаттарынан көрініс табуы мүмкін.

Белгілі бір уақыт кезеңіндегі қаржылық-шаруашылық операциялар көрініс тбатын ресми емес есептік жүйелендірілген және алынған құжаттар арқылы мекеменің қаржылық-шаруашылық әрекеттері жөнінде (ресми құжаттар жоғалып немесе бухгалтерлік есеп мүлдем жүргізілмеген жағдайдың өзінде) дәлелді көрсетпелер алынуы мүмкін. Тергеуші ресми емес құжаттармен жұмыс жасау барысында алдымен, олардың іске тиістілігі мен қатыстылығын анықтап алуы тиіс.

Ресми емес құжаттарда ешқандай реквизит болмайды, олар еш жерде тіркелмейді, құжатта оны толтырған тұлғаның қолы қойылмайды және т.с.с.

Тінту тек мекеме орындарына ғана жүргізілмейді, сонымен қатар, жеке меншік жер учаскілеріне де, тұрғын-жайларға (соның ішінде – саяжай, саябақ, монша, көлік құралдарына және т.б.) жүргізіледі. Тінту жүргізудің мақсаты тек құжаттарды, дискет, диск, компьютерлерді іздестіру ғана емес, сондай-ақ алғашқы жазылған әртүрлі жазбаларды тауып алу.

Құнды мүліктерге тоқтам (арест) салудың маңызы ерекше.

Келтірілген шығындардың орнын толтыру тергеу тәжірибесіндегі негізгі мәселелердің бірі болып табылады.

Қылмыстық әрекеттермен жасалған материалдық шығындардың орны көбінде толықтырылмайды.

Жауап алу – әрекеттері заң бойынша барлық жағдайларда жүргізіледі. Тергеуші қылмыстың экономикалық маңызын міндетті түрде ескере отырып бухгалтерлік есепті психологиялық процесс тұрғысынан қарастыруы керек.

Қылмыстық істі тергеу кезінде құқық бұзу әрекеттері анықталған сәттен бастап мекемеге тексеріс жүргізген тұлғалардан жауап алынады. Бұл тұлғалар ревизорлар мен аудиторлар болуы мүмкін. Олардан жауап алу арқылы қылмыстың жағдайы мен құқық бұзушылықтың мәнін анықтауға болады. Көрсетілген тұлғалардан жауап алу айтарлықтай қиыншылықтарға әкеп соқтырмайды. Олар қылмысқы мүдделі емес болғандықтан дұрыс көрсетпелер береді. Жауап алынатын тұлғалардың кәсіби даярлығын ескере отырып, тергеуші жіберілген құқық бұзушылықтарды анықтау мақсатында барынша олармен жақсы қарым-қатынаста болуға тырысуы қажет.

Жоғарыда аталған тұлғалармен қатар бухгалтерлік қызметпен байланысты тікелей шаруашылық есеп және есептілік қызметін атқаратын (кассир, қоймашы, экспедиторлардан, дүкеншілерден, әртүрлі алғашқы құжаттарды толтырушылар-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
дан және сол сияқты басқа да) тұлғалардан жауап алынады.

Жауап алынбас бұрын мекеменің бухгалтерлік есеп жүргізудегі есеп беру; тауарлы-материалды құндылықтарды қабылдау, сақтау және өткізу; кассаға түсетін ақшалай түсімдердің орындалу тәртіптері; сондай-ақ ресми емес құжаттардың болуы мүмкін делінген жерлер (орындар) анықталады.

Көбінде бұл куәлардың басым көпшілігі іске мүдделі болмағандықтан дұрыс әрі әділ жауап береді. Бірақ олардың арасындағы кейбір тұлғалар іске мүдделі адамның ықпал етуіне, иландыруына байланысты немесе онымен өзара келісім жасап жеке бір қажетті фактілерді бұрмалаулары мүмкін.

Қажетті мәліметтерді – мекемеде жұмыс істейтін тікелей шаруашылық (өндірістік) қызмет атқаратын немесе оған қатысты басқа да тұлғалардан алуға болады. Олар: хатшылар, жүргізушілер, жүк түсірушілер, күзетші, өндірісшілер мен басқа да тұлғалар. Аталған тұлғалардың көмегімен шаруашылық операция жүргізу жағдайының жалғандығы (өткізілген тауар саны, оны тиеу және түсіру, тасымалдау жағдайы) анықталады; мекемедегі шын мәнінде жүргізіліп жатқан операциялар (тізімге кіргізілмеген тауарлар, шикізаттар өндірістер және т.б. мекеменің қоймасында сақталуы мүмкін) әшкерленеді.

Бұл категориядағы куәларға мүдделі тұлға жағынан қысым көрсетілуі ықтимал. Сондықтан да олардан жауап алу әрекеті тергеудің бастапқы сатысында жүргізілуі тиіс.

Аса қажетті көрсетпелер басқа да куәлардан, нақты айтқанда басқа мекеме, ұйым өкілдерінен немесе шарт жасасушы серіктестіктерден алынуы мүмкін.

Бұл куәлар өзара шартқа отыру, сатып алу, сату туралы, тасымалдау, есеп айырысу және сол сияқты мәліметтер жөнінде басқа да ақпараттар береді. Коммерциямен шұғылданушы басшылар (директор, президент және т.б.), экспедиторлар және басқа да тұлғалар іске куә ретінде қатыса алады.

Көрсетілген категориядағы кез-келген куәдан жауап алу барысында оларға құжаттарын көрсетуін талап ету сияқты тактикалық тәсілдерді де қолдануға болады.

Ұзақ мерзім өтіп кетуіне байланысты куәлардың көпшілігі қаржылық-шаруашылық операция ісі бойынша мәліметтерді толықтай естерінде сақтап қалмайды және де жауап алу кезінде тергеушінің қарастырып отырған мәселелерін түпкілікті түсінбейді. Олар тек жүргізілген операция жағдайын ғана айтып берулері мүмкін. Кейбір жағдайларда керісінше тергеушінің өзінің «ұмытшақтық» қасиеті жауап алудың нәтижелі жүргізілмеуіне себеп болады.

Құжаттарды көрсетіп, таныстыру арқылы куәлардың еске түсіру мүмкіншіліктерін арттыруға болады. Сонымен қатар, олардан жүргізілген шаруашылық операциялар мен оған қатысты басқа да оқиғалар жайында ақпараттар алынуы мүмкін.

Жауап алу барысында мұндай тәсілдерді күдікті (айыпкер) тұлғаларға да (мекеме басшылары мен орынбасарларына, бас бухгалтерлерге) қолданылған тиімді.

Бұл тұлғалардан жауап алу әрекеттері ревизия қорытындылары, аудиторлық тексерістер жүргізілгеннен және куәлардан жауап алынғаннан кейін ғана жүргізілуі тиіс.

Күдіктілер (айыпкерлер) – жоғары деңгейде білімі бар (экономика, заң, техника салалары бойынша), әлеуметтік мәртебесі биік және оларға көрсетілген дәлелдемені дұрыс дәлелдеп бағалауға қабілетті тұлғалар болып табылады.

Аталған тұлғалардан жауап алу үшін міндетті түрде келесідей дайындық жұмыстары жүргізілуі тиіс: іс материалдарымен танысып қана қоймай, ондағы заң-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

дылықтарды да қарастыру керек; дәлелдемелер алу мақсатында қажетті фактілерді анықтау қажет; қойылатын сұрақтар шеңбері мен кезектілігі анықталуы тиіс; жауап алу кезінде дәлелдемені көрсетудің тактикасын ойластыру керек.

Тергеуші күдіктіден жауап алар алдында өзінің білімі, тәжірибесі жағынан кемшіліктердің болуы мүмкіндіктерін сезген жағдайларда мамандармен алдын ала кеңесуі немесе оларды жауап алу әрекетін жүргізуге шақыру қажет.

Тергеушілер көбінде дәлелдемені жауап алу алдында көрсетіп, одан кейін басты мәселеге көшу сияқты кемшіліктер жібереді. Іске қатысты құжаттар – жауап алынатын тұлғаларға олар істің барлық мән-жайы туралы жауап бергеннен соң ғана көрсетілуі тиіс.

Беттестіру. Беттестіру әрекетін жүргізу барысында аса мұқияттылық қажет. Бұрын жауап алынған тұлғалардың берген жауаптарының қарама-қарсы болуы әдетте олардың ұмытшақтық қасиеттеріне байланысты болмайды. Бұл жерде жауап беріп отырған тұлғаның біреуі екіншісіне кінә тағу мақсатында саналы түрде жалған жауап беруге тырысады. Мұндай жағдайлар мекеме басшысы мен бас бухгалтердің, басшылар мен оған бағынышты тұлғалардың, мекеме басшылары мен шартқа отырған басқа мекеме өкілдерінің арасында болады.

Жауап алынған куәлардың біреуінің берген жауабы жалған екендігі ескеріле отырып, дәлелді дәлелдемелер алу мақсатында беттестіру әрекетін жүргізу арқылы іске қатысты мәселелер шешіледі.

Тергеуші *құжаттарды қарау* әрекетін міндетті түрде жүргізуі тиіс. Өйткені, кез-келген экономикалық қылмыстар түрін құжаттарды қолданбай жасау мүмкін

емес. Тергеуші құжаттарды, оның түрін, мазмұнын, визаларын, қойылған қолдарын, күндерін және т.б. зерттеу арқылы қылмыстың жасалу механизмін жете түсіне алады. Құжаттарды қарауға мамандарды – бухгалтерді, технологты, тауартанушы шақыру қажет. Бұл қарау процесін жеңілдетеді, әрі жеделдетеді. Құжаттарды қарау кезінде екі жағдай пайда болуы мүмкін:

– бұдан бұрын анықтаушы орган тексеру жұмыстарын немесе ревизия; аудит жүргізіп кеткен;

– құпия тексеруден кейінгі іс қозғалған.

Бірінші жағдайда тергеушінің қолында тексеріген құжаттар болады. Екінші жағдайда құжаттар жоқ: оларды табу үшін алу, тінту, қарау әрекеттері жүргізіледі. Қандай нақты құжаттар қаралу керектігі қылмыстың тәсіліне байланысты болады. Сол себептен, қараудың алдында тергеуші қандай құжаттар керек екендігін анықтап, белгілеп алуы тиіс.

Құжаттарды қарап шығудың алдында дайындық шаралары жүргізіледі; құжаттарға қол қоюға құқығы бар тұлғалар тізімі, бухгалтерлік есеп шоттың күнделікті есептеу жұмыс жоспары бекітілген бе, ішкі бухгалтерлік есеп беру құжаттарының түрлері бекітілген бе, бухгалтерияға түсіп жатқан алғашқы (бастапқы) құжаттардың барлығы компьютерге енгізілінген бе, мүліктер мен міндетемелердің бағалау, бақылау тәсілдері қандай деген жағдайларды анықтап алуы қажет.

Жеке құжатты қарағанда: құжаттың жалпы түрін, көлемін, оның аталуы, кімнен шыққаны, кімге арналғаны, күні, тіркелген нөмірі, мазмұнын толтыру тәсілі, оның толығымен орналасқаны, мөрі, штампы бар болса, олардың түрлері, мазмұны, әріптердің конфигурациясы, қолжазбаның кімнің атынан, қалай қойылғандығын тексеру керек. Қарау кезінде мыналарға көңіл аудару қажет: құжаттардың толтырылуы бекітілген тиісті түріне және бланкісіне сай келе ме, реквизиттер толық тіркелген бе, құжаттағы қателер дұрыс түзелген бе, бос жолдар сызылған ба,

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі өзгерістердің белгілері бар ма, жоқ па.

Қарау кезінде құжаттардың жалған жасалғандығын анықтау үшін қарама-қарсы тексеру, бір тізім құжаттардың бұратала қарау, арифметикалық есептеу шараларын қолданған өте тиімді болады.

Құжаттарды қарау өте маңызды әрекет, ол мынандай жағдайларды анықтауға болады: құжаттарды толтыру ережесінің бұзылғандығын, құжаттардың даналарындағы мәліметтердің бір-біріне сәйкес келмеуі. Сонымен қатар, қандай әрекеттер жасау керектігін, қай қызметкерлерінен жауап алуды, келесі қандай құжаттарды алу, кімнің үйінде тінту жүргізу, қандай сараптама тағайындау керектігін және т.б. анықтау.

Компьютерді қарау. Қараудың ерекшеліктері бар – міндетті түрде мамандарды қатыстыру, бөгде адамдарға компьютерге тиісуге тыйым салу, электржүйесіне қосуға рұқсат бермеу және т.б.

Сараптама тағайындау – төмендегідей сараптама түрлері тағайындалуы мүмкін. Сараптаманың қандай түрі тағайындалатындығы экономикалық қылмыстың түріне; оның жасалу тәсіліне және басқа да криминалистикалық сипаттағы элементтеріне байланысты.

Сот қолжазбатану сараптамасы тәжірибеде барлық экономикалық қылмыс түрлеріне байланысты сараптама жүргізіледі. Соның ішінде көбінде бөтеннің мүлкін иелену мен ысырап ету қылмыстарын тергеу барысында сараптама тағайындау қажеттілігі жиі туындайды.

Қолжазбатану сараптамасы міндетті сараптама түрлерінің қатарына жатады. Себебі, қарастырылатын бірде-бір іс жағдайлары бұл сараптама көмегісіз шешілуі мүмкін емес. Егер сараптама жүргізілмесе бұл факт істі қайта тергеуге қайтаруға негізі болып табылады. Сот қолжазбатану сараптамасы арқылы лауазымды тұлғалардың; материалды жауапты адамдардың; мекеме басшылары мен бухгалтерлердің және т.б. қолтаңбаларының ауыстырылғандығы (олардікі емес екендігі) анықталады.

Кейбір кездерде басқа да қолмен жазылған жазбаларды; қойылған қолтаңбаларды зерттеу қажеттілігі сияқты жағдайлар кездеседі. Мысалы, орындаушы ауырып тұрған кезінде; мас күйінде немесе басқа да қолайсыз жағдайларда жазған өзінің қолжазбасын іздестіру мақсатында сараптама көмегіне жүгінуі мүмкін. Сараптама жүргізудің нәтижелілігі көбінде қолжазбатану сараптамасына жіберілетін материалдардың дұрыс әрі толық рәсімделуіне байланысты. Салыстырмалы материалдардың жеткіліксіз болуы сараптама жүргізбестен кері қайтаруға әкеп соқтырады.

Құжаттарды техникалық зерттеудің ерекшелігі қолжазбатану сараптамасына қарағанда сирек жүргізілетіндігінде. Ол төмендегідей сұрақтарды анықтау мақсатында тағайындалады: ұсынылып отырған құжатта, оның мәтінінде мерзім белгілеуінде және қолтаңбасында қандай да бір өзгерістер бар ма; құжаттағы барлық фрагменттер (реквизиттер) бір уақытта орындалған ба; құжаттағы мөртаңбалар осы мекеменің мөртаңбасымен орындалған ба; құжаттағы барлық даналары бір принтермен басылып шығарылған ба және т.б.

Сот-бухгалтерлік сараптама. Сот-бухгалтерлік сараптама өте кең тараған сараптама. Экономикалық қылмыстарды тергеу кезінде, әсіресе бөтеннің мүлкін ұрлау, лауазымды тұлғалардың құзіреттілігін пайдалану қылмыстарын тергеу барысында бұл сараптама басты орын алады. Сот-бухгалтерлік сараптаманы тек бухгалтерлік есеп жүргізу құзіретіне қатысты барлық мәселелерді жақсы білетін

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
мамандар жүзеге асырады.

Сот-бухгалтерлік сараптаманың пәні – бухгалтерлік есептен көрініс табатын және тергеу мен сот қарауының объектісі болып табылатын шаруашылық-қызмет операцияларының экономикалық мәні жөніндегі мәліметтер болып табылады.

Осындай мәліметтерді материалдық тасымалдаушы ретінде бухгалтерлік құжаттар қызмет етеді, бұлар зерттеудің тікелей объектісі ретінде де көрініс табады.

Сараптамалық зерттеу объектісі болып табылатын барлық құжаттарды келесідей топтарға бөліп көрсетуге болады:

– материалды жауапты тұлғалардың барлық бастапқы құжаттары (ведомствалық накладнойлар, ведомствалық төлемдер, инвентаризациялық тізім және т.б.) мен (кассалық, аванстық, тауарлық, тауарлы-ақшалай) есептері;

– зерттелетін операциялардан көрініс табатын ведомостар (қойма есептерінің кітаптары мен карточкалары, журналдар, ордерлер, басты кітап, кестелер, кітапшалар), бухгалтерлік есеп регистрлары.

– есептік құжаттар (бухгалтерлік баланс, салық декларациялары, статистикалық есеп);

Сот-бухгалтерлік сараптаманың объектілерін зерттей отырып, зерттеу кезінде басқа да қылмыстық іс материалдары қосымша маңызды рөл атқаратынын ескеру қажет. Оларға жататындар: ревизия актілері, тергеу және сот әрекеттерінің хаттамалары, әртүрлі білім саласындағы сарапшылардың қорытындылары, ресми емес құжаттамалар. Бұл құжаттар бухгалтерлік есептің жүйелік нысандары болып табылмағанымен де, істің нақты мән-жайларын көрсетеді. Олардың көмегімен зерттеліп отырған операцияларды тереңірек анықтауға және сараптама жүргізудің дұрыс әдісін тандап алуға болады.

Кез-келген сот-сараптамасының түрлері мен сот-бухгалтерлік сараптаманы жүргізудің тәртібі сияқты, қылмыстық-іс жүргізу және азаматтық-іс жүргізу заңдарының нормаларымен реттеледі. Заң сот-бухгалтерлік сараптаманы міндетті сараптамалардың қатарына жатқызбайды, сондықтан да оны тағайындау туралы мәселені істің мән-жайына байланысты тергеуші немесе сот шешеді. Мұндай мән-жайлар мынандай жағдайларда туындайды:

– материалды жауапты және басқа да тұлғалармен берілген ақтау құжаттары аудитормен есептелмесе;

– аудитормен қолданылған тексеру әдістері күмән тудыратындай жағдайда;

– айыпталушының (сотталушының) сот-бухгалтерлік сараптама тағайындауы туралы негізді өтініші болған немесе аудитордың қорытындысына қарсы дәлелді қарсылықтары болса;

– басқа саладағы сарапшының қорытындылары нәтижесінде бухгалтерлік сараптама тағайындау қажеттілігі туындайтын болса.

Тергеушінің немесе соттың бастапқы сот-бухгалтерлік сараптамадан басқа да, қосымша немесе қайталама сараптама тағайындау құқығы бар.

Қосымша бухгалтерлік сараптама мынандай жағдайларда тағайындалуы мүмкін:

– бухгалтерлік сараптама актісін алғаннан кейін сот немесе тергеу органдарында іске қатысты сұрақтар туындаса;

– сарапшының берген қорытындысы толық емес деп танылса;

Сарапшының қорытындысы негізделмеген жағдайда қайталама сот-бухгалтерлік сараптама тағайындалады, оған төмендегілер себеп болуы мүмкін:

– іс жүргізу нормаларының елеулі бұзылуы;

– зерттеу әдістемелерінің қате болуы;

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

– іс үшін аса маңызы бар сұрақтарды шешу барысында сарапшылардың арасында өзара келіспеушіліктердің туындауы;

– тергеушінің қойған сұрақтарына сарапшы жауап бере алмауы;

– зерттеу барысы жеткіліксіз баяндалса және сараптама актісінің қорытынды негізін дұрыс түсіну мүмкін емес жағдайда;

– тергеуші сарапшының кәсіби құзыреттілігіне күмәнді болу жағдайлары.

Сұрақтарды қою сот-бухгалтерлік сараптаманы тағайындаудың маңызды элементі болып табылады. Тергеушінің немесе соттың сұрақтары сараптамалық зерттеу шегін көрсетеді және олар сұрақтарды дұрыс қоюға, сондай-ақ бухгалтерлік сараптаманы жүргізу уақыты мен сапасына, зерттеу жүргізудің толықтығына байланысты болып келеді. Тергеліп отырған істің ерекшелігі мен фактілік айырмашылықтарына байланысты сарапшы-бухгалтердің қорытындысы мен қойылатын сұрақтардың сипаты әрбір нақты іс бойынша әртүрлі болып келеді. Сол себептен де сот-бухгалтерлік сараптаманың жаңа мүмкіндіктері мен сарапшылар шеңберінде шешілетін сұрақтардың шарттарымен тергеуші немесе сот толық танысқан кезде ғана сұрақтар дұрыс қойылады. Сұрақтарды қою тәртібі төмендегідей болып келеді:

– сұрақтар сарапшы-бухгалтердің құзіреті шегінде қойылуы тиіс. Олар дәлелдемелерді бағалауға және лауазымды тұлғаларды заңи тұрғыда саралауға қатысты болмауы керек;

– тапсырманың шегін дұрыс түсіну үшін сарапшыға қойылған сұрақ нақты болуы тиіс. Оларда тексеруге жататын кәсіпорынның атауы, лауазымды немесе материалды жауапты тұлғаның аты-жөні және тексеру кезеңіндегі әрекеттерін көрсететін нұсқаулықтар беріледі;

– сұрақтарды күрделендірудің қажеті жоқ. Олар тергеліп отырған істің мән-жайларынан туындауы қажет және оны шешу үшін маңызды мәнге ие болуы керек;

– сұрақтар логикалық кезектілікпен баяндалуы тиіс.

Қарастырып отырған іс мәселелерінің сипатына байланысты сарапшының алдына қойылатын сұрақтарды төмендегідей үш топқа бөлуге болады:

Бірінші топқа, есептік және тіркеу жазбалары мен бастапқы құжаттағы мәліметтердің сәйкес еместігін анықтау мәселелері жатады. Осыған байланысты сарапшының шешуіне қойылатын сұрақтар:

– есептік және тіркеудегі жазбалар бастапқы құжаттамалардағы мәліметтермен сәйкес келе ме, егер сәйкес болмаса жіберілген ауытқулықтар келтірілген шығын сомасының жоғарлауына (немесе төмендеуіне) қалай әсер етті;

– синтетикалық есептің деректері бастапқы құжаттар мен аналитикалық есепке сәйкес келе ме, егер сәйкес келмесе есептік көрсеткіштерін бұрмалау қандай сомада жасалған;

– өнімді шығаруға байланысты қорытынды көрсеткіштер құжаттамалық деректерге сәйкес келе ме, сәйкес келмесе қандай бұрмалаушылықтар жасалған;

– шаруашылық есепте жіберілген ауытқулықтар (төмендету немесе жоғарлату) қандай шаруашылық операцияларымен байланысты;

– қандай шаруашылық операциялар бойынша аналитикалық есептің көрсеткіштері синтетикалық есептің көрсеткіштеріне сәйкес келмейді;

– есептік деректердегі сәйкессіздіктер қандай уақыт кезеңдерінде болған және т.б.

Екінші топқа, сот-бухгалтерлік сараптама жүргізу арқылы шешілетін келесідей мәселелерді, яғни бухгалтерлік құжаттар бойынша ақша қаражаттары мен тауарлы-материалдық құндылықтарды қабылдау, сақтау, өткізу және есептен шы-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

ғаруды анықтау мәселелері жатады. Мұнда келесідей сұрақтар қойылуы мүмкін:

– бухгалтерлік есептегі материалдарды есептеп шығару тиісті нысанда ресімделген бе;

– есептік тіркеудегі қандай жазбалар бастапқы құжаттармен негізделмеген;

– құндылықтарды мақсатсыз ысырап ету немесе қабылдау қандай операциялар бойынша жүзеге асырылған;

– қандай мерзімде және қандай сомада құндылықтар ешқандай құжатсыз есептен шығарылған;

– дұрыс емес жасалған құжат бойынша қанша сома берілген және т.б.

Үшінші топ мәселелері – бухгалтерлік есептің дұрыс жүргізілу жағдайларын және тауарлы-материалдық құндылықтар мен ақша қаражаттарының жеткіліксіздігін немесе артықшылықтардың болуын анықтауды арнайы қиындататын жағдайларды анықтаумен байланысты.

Сарапшының шешуіне төмендегідей сұрақтарды қоюға болады:

– нақты шаруашылық операция бойынша бастапқы және жиынтық құжаттар дұрыс ресімделген бе;

– құндылықтарды қабылдау және өткізу кезінде есептіліктің қандай талаптары орындалмаған;

– бухгалтерлік құжаттарды толтыру кезінде қандай ауытқулықтар жіберілген;

– аналитикалық есептілік жүргізу кезінде қандай ережелер сақталынбаған;

– калькуляция жүргізу кезінде қандай ережелер сақталынбаған?

– нақты шаруашылық операция бойынша бухгалтерлік есепті жүргізу әдістемесі сақталынған ба?

– заңсыз операцияларды анықтауды қиындату үшін жасалған кедергілер бухгалтерлік есеп жүргізу тәртібінен қандай орын алады?

– ревизия немесе аудит қорытындылары дұрыс па?

– ревизия және аудиттің материалдары жеткілікті ме?

– бухгалтерлік есеп жүргізудің және мекеменің қойған қандай талаптары сақталмаған және т.б.

Жоғарыда берілген сұрақтар тәжірибеде кеңінен таралған. Белгілі бір іс жағдайына және ситуациясына байланысты басқа да сұрақтар қойылуы мүмкін. Сұрақтар нақты әрі анық болуы және олар сарапшы-бухгалтердің құзіретіне қатысты болуы керек. Кейбір кездерде сарапшы-бухгалтердің құзіреті шеңберіне кірмейтін сұрақтар қойылады. Мысалы, мекемеге келтірілген залалдар мен шығындарға материалды жауапты тұлға кінәлі ме, сондай-ақ материалды жауапты немесе лауазымды адамдар жағынан ықпал етушілік орын алды ма? – деген сұрақтар қойылады. Мұндай жалпы сұрақтарды шешу сарапшы-бухгалтердің құзіретіне кірмейді. Бұл сұрақтарды шешу тергеушілердің құзіреттілігіне жатады. Сарапшы бухгалтерлер есеп мәліметтерін зерттеу жолымен тек нақты жауапты адамның есебіндегі өнімнің қаншасы артық және қаншасы жетіспейтіндігін, сондай-ақ материалдық шығындардың көлемін ғана анықтап бере алады.

Сот-бухгалтерлік сараптама тағайындау кезінде оларға жіберілетін материалдарды дайындау. Жоғарыда көрсетілген сұрақтармен қатар, тергеуші сарапшы-бухгалтерлерге іске қажетті барлық материалдарды жіберуге міндетті.

Сарапшы-бухгалтерлерге төмендегідей материалдар жіберілуі тиіс:

– бухгалтерлік есептің бастапқы құжаттары (оған накладнойлар жатады);

– есептік регистрлер, ордерлер, журналдар, басты кітап;

– бухгалтерлік есептегі баланс, есептілік.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Сонымен қатар, кейде сарапшыларға бұл құжаттардан басқада Қазақстан Республикасының Қылмыстық–процестік кодексінің және тактика талаптары сақтала отырып алынатын материалдар, яғни электронды тасымалдаушы дискілер, дискеттер қажет болады.

Қажетті материалдар қатарына сондай-ақ жедел-есептеу материалдары, статистикалық есеп, қалдық журналдары, инвентаризация актілері, толық материалды жауаптылыққа байланысты жасалған шарт, еңбектік және басқа да шарт материалдары жатады.

Ревизия актілерінің, ревизияның аралық актілерінің, материалды жауапты лауазымды адамдардың, жұмысшылар мен қызметкерлердің және басқа да тұлғалардың түсініктемелерінің, жауап алу хаттамаларының өз алдына ерекше маңызы бар. Сондықтан аталған бұл материалдарда қажетті материалдар құрамына кіреді. Әрбір іс бойынша сарапшыға қажетті материалдар нақты іс жағдайына байланысты жіберіледі. Барлық жағдайда қажетті материалдар тізімін тергеушілер немесе соттар өздері анықтайды. Материалдарды дайындау кезінде олардың толықтығын қамтамасыз ету үшін тергеліп отырған іске маман-бухгалтерді қатыстыру қажет. Қарау, тінту, алу әрекеттерін жүргізу барысында, олар қандай құжаттарды, материалдарды алу қажеттігін көрсетіп көмектеседі. Ол шаруашылық-операциялар қандай құжаттардан көрініс табатындығын, қандай құжаттар өзара байланысты екендігін және тағы басқа да жағдайларды анықтай алады.

Мамандар құжаттарды табуға, тергеушіге қажетті фактілері бар құжаттарды алуға және олардағы кемшіліктерді анықтауға көмектеседі.

Егер тергеуші сарапшыға қажетті материалдарды жібермеген жағдайларда, сарапшы өндірісті тоқтатып қажетті материалдарды тергеушіден талап ете алады.

Сот сараптама орталығының тәжірибесі көрсететіндей тағайындалған экономикалық сараптаманың басым көпшілігі, яғни 100%-ға жуығы қосымша материалдарды талап етуге мәжбүр болатындықтарын көрсетеді.

Қаржы-экономикалық сот сараптамасы. Бұл сараптаманың пәні болып – кәсіпорын, мекеме, ұйымдардың экономикалық және қаржылық мүлкін көрсететін жағдайлар табылады. Оны тағайындау қажеттілігі жалған банкроттыққа ұшырау, салық төлемеуге, несиені қайтармауға, заңсыз жекешелендіруге; бөтеннің мүлкін ұрлауға байланысты қылмыстарды тергеу кезінде туындайды. Қаржы-экономикалық сараптама келесідей екі түрге бөлінеді: 1) қаржы-несиелік зерттеу; 2) қаржы-өндірістік зерттеу.

Қаржы-несиелік сараптамалар ақша қорлары мен несиелерді қалыптастыру, бөлу және жұмсау негізділігін зерттеу үшін қажет. Мұндай жағдайларда мынандай сұрақтар қойылады:

- банктен алынған несие негізді ме?
- банктен несие алу үшін қандай жалған мәліметтер берілген?
- несие қаржылары орынды жұмсалған ба?
- несие ресурстары мен ақша қорларын құру және пайдалану негізді ме?
- несиеге байланысты пайыздар дұрыс есептелінген бе?
- несиені дер кезінде өтемеуге байланысты келтірілген залалдардың %-дық соммасы қанша?
- кәсіпорын алған несиесіне төлемді дұрыс төледі ме?
- қаржы-несиелік жоспарлар дұрыс рәсімделген бе, дұрыс рәсімделмесе, ол неден көрініс табады және қалай сипатталған?

Сараптаманың екінші түрі мекеменің қаржылық жағдайын анықтау мақса-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
тында жүргізіледі.

Қаржы-экономикалық сараптама тағайындауға байланысты төмендегідей сұрақтар қойылуы тиіс:

- экономикалық көрсеткіштер дұрыс жасалынған ба?
- смета (болашақта кететін шығындар мен табысқа түсетін қаржылардың есебі) дұрыс жасалған ба?
- жұмысшыларға берілетін еңбек ақы мен сыйақылары дұрыс бөлінген бе?
- жұмсалған қаражат бағасы норма көрсеткіштеріне сәйкес келе ме?
- қаржы жоспары негізді ме, мысалы, тасымалдауға байланысты?
- шикі заттар мен материалдардың бағасы дұрыс есептелген бе?
- өнім бірлігінің өзіндік құны дұрыс қойылған ба?
- өндірістегі үздіксіз шығындардың есебі дұрыс жүргізілген бе?
- өзіндік құнына калькуляция дұрыс жасалынған ба?
- салық дұрыс аударылған ба?

Сот-бухгалтерлік сараптамаға қарағанда бұл сараптама түріне материалдарды дайындау ауқымы кең. Зерттеу материалдарына келесілер жатады: бухгалтерлік операцияларды жүзеге асыратын кәсіпорын, мекеме, ұйымдардың барлық шаруашылық операциялары; аталған кәсіпорын мекеме, ұйымдардың құжаттамалары, яғни бухгалтерлік есеп құжаттарымен қатар экономикалық мазмұндағы құжаттамалар.

Сот-технологиялық сараптама. Кейбір кезде бөтеннің мүлкін ұрлау қылмысын тергегенде сот-технологиялық сараптама тағайындалады.

Технологиялық сараптама бухгалтерлік немесе қаржылық сараптамалар тағайындалмай тұрып, сондай-ақ олармен бір уақытта да тағайындалуы мүмкін. Технологиялық сараптама қорытындылары бухгалтерлік және қаржылық сараптамалар жүргізуге негіз болуы мүмкін. Өз кезегінде тауартану сараптама қорытындылары технологиялық сараптама жүргізу үшін өте қажет.

Технологиялық сараптама жүргізу арқылы төмендегілер анықталады:

- шығындар бекітілген нормамен сәйкес келетіндігі, болмаса келмейтіндігі;
- ұсынылып отырған өнімді дайындау кезінде қандай технологиялық өндірістердің бұзылуына жол берілгендігі;
- технологиялық құрал-жабдықтардың жарамдылығы немесе жарамсыздығы, егер жарамсыз болса өндіріліп отырған өнімнің сапасына әсер ететіндігі, болмаса әсер етпейтіндігі;
- өлшеуіш құралдарының жарамдылығы;
- өнімді сақтау жағдайларының қамтамасыз етілгендігі немесе қамтамасыз етілмегендігі және олардың бұзылуына сеп болғандығы;
- ұсынылып отырған өнім толық өңдеу циклынан өткен, өтпегендігі, егер толық өтпесе өндіріс циклының қай кезеңінде технологиялық үдеріс тоқтатылғандығы және т.б.

Материалдарды дайындау кезінде міндетті түрде келесілер берілуі тиіс:

өнім немесе оның үлгісі; жартылай фабрикаттың құжаттары (өнімдердің техникалық жағдайлары туралы); цех жұмыс процесінің көрінісін көрсететін журнал, лабораториялық талдау мәліметтері; технологиялық жабдықтарды қарау туралы хаттамалар; жұмысшылардан жауап алу хаттамалары; сарапшылардың қорытындылары.

Сот-құрылыс сараптама. Бұл сараптаманың пәніне – құрылыс объектілерімен байланысты жағдайлар жатады, нақтылап айтқанда жобалау процесінен бас-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

тап құрылысты пайдалану және оларға жөндеу жұмыстарын жүргізу жағдайлары.

Сот-құрылыс сараптамасын мынандай үш түрге бөліп көрсетуге болады:

- 1) құрылыс-экономикалық;
- 2) құрылыс-тауартанулық;
- 3) құрылыс-техникалық.

Бірінші жағдайда – сараптаманың заты құрылыстың: бағасын, есебін, ондағы есептік құжаттамаларды дұрыс жүргізу жағдайларын анықтаумен байланысты болады.

Бұл келесідей жағдайларда сәйкес қойылатын сұрақтар:

– сметалық құжаттамалар дұрыс әрі негізді жасалынған ба және олар мемлекеттік стандартқа сәйкес келе ме?

– қабылдау актілері мен смета құру кезіндегі бағалау дұрыс па, негізді ме?

– құрылыс-монтаждық, құрылыс-жөндеу жұмыстарын жасаудағы шарттық баға негізделген бе?

– фактілік бағасы қандай?

– базар бағасы қандай?

– орындалған жұмыстың көлемі және бағасы қандай?

– құрылыс материалдарының бағасы қандай?

– қауіпсіздік ережелері мен еңбек шарттары сақталған ба?

– құрылыс материалдары жобаға, нормаға сәйкес пе және т.б.

Екінші және үшінші жағдайларда сараптама жүргізу барысында анықтауға жататын жағдайлар: нақты орындалған құрылыс-монтаждық немесе құрылыс-жөндеу жұмыстарының көлемі қандай?

– құрылыс-монтаждық жұмыс немесе құрылыс-жөндеу жұмыс сапасы қандай?

– орындалған құрылыс-монтаждық жұмыс нормаға сәйкес келе ме?

– пайданылған құрылыс материалдарының сапасы қандай және олар жоба нормаларына сәйкес келе ме?

– құрылыс-монтаждық жұмыстар жобаға сәйкес келе ме, егер сәйкес келмесе қандай сәйкессіздік сипатына ие?

– жобадағы сәйкессіздіктердің зардабы қандай болуы мүмкін?

– жобада қарастырылмаған пайдаланылатын құрылыс материалдары қандай зардап әкелуі мүмкін?

– құрылыста қандай техникалық қателіктер жіберілген?

– олар немен негізделген: жобамен бе, әлде құрылыс-монтаждық жұмыстармен бе?

– құрылыстың бұзылып қирауы мен техникалық жобаның арасында себепті байланыс бар ма?

– бұзылып қирау құрылыс-монтаж жұмыстарымен байланысты ма?

– құрылыс-монтаждық немесе құрылыс-жөндеу жұмыстары кезінде еңбек қауіпсіздік ережелері сақталған ба?

– құрылыс материалдарын пайдалану кезінде олардың сапасының өзгеруі мүмкін бе?

– жер учаскесінің шекарасы құжаттар мен нормаларға сәйкес келе ме және т.б.

Материалды дайындау. Құрылыс сараптама тағайындау кезінде: жобаланған-сметалық құжаттама; қабылдау және бағалау актісі; құрылыс-монтаждық және құрылыс жөндеу жұмыстарының бақылау өлшемін тексеру актілері; құрылыс-монтаждық және құрылыс жөндеу жұмыстары бойынша материалды-техникалық есебі; құрылыс объектілерінің, бұзылып қираған ғимараттардың үлгісін; инженерлі-техникалық зерттеу қортындылары; жерді мұрагерлікке қалдыру (алу) акті-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
сі және оның техникалық паспорты; апатқа, бақытсыздық жағдайға ұшырау акті-
лері және басқа да қылмыстық іс материалдары (оқиға болған жерді қарау, жауап
алу хаттамаларын) жіберіледі.

Биологиялық және басқа да сараптамалар. Кейде экономикалық, әсіресе эко-
логиялық сипаттағы қылмыстарды тергеу барысында өндірісте биологиялық са-
раптаманың әртүрлі түрлерін жүргізу қажеттілігі туындайды.

Бұл сараптама түрінің объектісіне тірі ағзалар, өсімдіктер мен жануарлар жа-
тады. Мысалы, агротехникалық сараптама жүргізу арқылы тұқымды егуге дайын-
дау, оны өсіру, сақтау, астықты тасымалдау тәртіптерінің сақталуын, сонымен
қатар астықтың сапасыздану себептерін анықтауға болады. Агробиологиялық са-
раптама көмегімен астықтың түрі, сорт ерекшеліктері немесе басқа да дақылдар
мен олардың өзгеріске ұшырау себептері анықталады. Зоотехникалық сараптама
арқылы малдың қырылуының, өлімінің себептерін және малды асырап-күту мен
карантиндік тәртіптерді сақтамау жағдайларын анықтауға болады. Ал ветеринар-
лық сараптама жүргізу жолымен малдың ауруы немен байланысты екендігі, мал-
дың еті пайдалануға жарамдылығы немесе жарамсыздығы және т.б. анықталады.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Экономика саласында жасалатын қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы
2. Тергеу болжаулары және тергеуді жоспарлау
3. Алғашқы тергеу әрекеттері және тергеу ситуациясына байланысты орындалатын жедел іздестіру шаралары
4. Күдікті адамнан, куәдан жауап алу
5. Ревизияның, аудиттің маңызы
6. Сот сараптама түрлерін анықтау және тағайындау
7. Күдікті адамның үйіне, (кеңсесіне) тінту жүргізу
8. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері

8-ДӘРІС КӨЛІКТЕГІ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Көліктегі қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы

Көлік құралдарының шамадан тыс көбейіп кетуіне, жүргізушілердің жүргізушілік қабілеттерінің төмендігіне, яғни жүргізу тәжірибелерінің аздығына (немесе тіпті жоқтығына), жолдың дұрыс жөнделмеуіне, жүргізушілер мен жаяу адамдардың жол ережелерін сақтамауларына (ішімдік пен есірткі заттарын пайдалануларына) байланысты өкінішке қарай күннен-күнге жол-көлік оқиғаларының саны артуда.

Жол-көлік оқиғалары дегеніміз, көлік құралдары мен жүктерді бұзып қиратуға, материалдық залалдар келтіруге, сондай-ақ адам өлімі мен дене жарақаттарын салуға әкеп соқтыратындай жағдайларда көлік құралдарын жүргізуші адамдардың жол қозғалысы және көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзуы болып табылады. Сонымен, бұл қылмыстың қылмыстық-құқықтық құрылымы келесідей элементтерден тұрады: а) жол қозғалысы ережелерін бұзудан; ә) заңда көзделген зардаптардың болуынан; б) жүргізушінің әрекеті (әрекетсіздігі) мен болған оқиғаның нәтижесінің арасында себепті байланыстың болуынан.

Жол-көлік оқиғалары ережелеріне сәйкес жол-көлік оқиғаларын мынандай түрлерге бөліп көрсетуге болады: көлік құралдарының соқтығысуы; велосипедшіні, көлік арба құралын, жануарларды, кедергіні, жаяу адамды басып кету; көлік құралдарының аударылып-төңкерілуі; жолаушылардың автокөліктен құлауы (ұшып кетуі) және т.б.

Автокөлік қылмыстарына – жол қауіпсіздік ережелерін қасақана бұзып ескермей немесе көлік құралдарын пайдалану қауіпсіздігіне немқұрайлықпен қарау ситуациялары тән. Бұл қылмыстың қоғамда кең өріс алуы мен ерекше қауіптілігі жүргізушілердің криминалдық ситуацияларынан көрініс табады. Яғни, олардың әрекеттерінен, нақты айтқанда көлік құралдарын мас күйінде жүргізулерінен.

Көрсетілген ситуациялардың нәтижесінде адамдарды, велосипедшілерді басып кетуіне; көлік құралдарын соғу мен аударып-төңкерілуіне; жолаушылардың көлік құралдарынан ұшып кетуіне әкеп соқтыратындай жағдайлар болады.

Жол-көлік қауіпсіздік ережелерін бұзу қылмыстарына дайындалу, оны жасау мен ізін жасыру тәсілдері сияқты криминалистік сипаттағы мұндай элементтерді қарау кезінде, бұл қылмыс түрі (ҚР-ның ҚК-нің 346-347 баптарында қарастырылған қылмыстарды қоспағанда) абайсыздық категорияларына жататындығын ескеру қажет.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Жол-көлік қозғалысы ережелерін қылмыстық бұзуға – көлік құралдарын сапасыз жөндеу және оларды техникалық ақауларымен пайдалануға шығару, көліктің қауіпсіз жұмыс істеуін қамтамасыз ететін ережелерді бұзу, көлік құралдарын немесе қатынас жолдарын қасақана жарамсыздыққа келтіру, мас күйіндегі адамды көлік құралын жүргізуге жіберу және т.б. әрекеттер жатады.

Сонымен қатар жол-көлік қауіпсіздік ережелерін бұзу, әдетте жүргізушілердің құқыққа қарсы мынандай мінез-құлық, жүріс-тұрыс әрекеттерінен көрініс табады: жылдамдықты шамасынан артық күшейтуден, озып өту, қатар жүру мен жылдамдық ережелерін бұзудан; қарама-қарсы жолға шығып кетуден; қиылысқан жолдардан өту тәртіптерін бұзудан; фар жарығымен жолды көрсетпеуден; теміржолдан өту қозғалысы бойынша ережелерді бұзудан; жол қозғалысына қауіп төндіретіндей ақаулықтағы көлікті жүргізуден.

Тұлғалардың көлік құралдарын мас күйінде жүргізуі өте қауіптілікке әкеп соқтырады. Арнайы медикопсихологиялық және психофизиологиялық зерттеулер адам организміндегі елеусіз алкогольдік ішімдіктердің болуының өзі, оның автокөлік, мотоцикл, трактор және басқа да механикалық көлік құралдарын жүргізу қабілеттілігін төмендететіндігін дәлелді нақтылайды.

Техникалық жағынан сапасыз құралдарды пайдалануға шығарумен байланысты құқыққа қарсы әрекеттер (әрекетсіздіктер) көліктік мекемелердегі өкілетті тұлғалардың көлікті жүргізуге рұқсат беруінен көрініс табады.

Көлік құралдарын пайдалану ережелерін өрескел бұзудың басқа да түрлеріне келесілер жатады: көлік жүргізушілерін мас күйінде жұмысқа шығару; жүргізу куәлігі жоқ немесе жүргізуші ретінде жарамсыз деп танылған дәрігерлік көрсеткіш қағаздары бар адамдарды жұмысқа шығару және т.б.

Қылмыскерлер көбінде қылмыс болған орыннан кетіп қалуға, сондай-ақ қылмыстың ізін жасыруға тырысады. Мысалы, жаяу адамды басып кету нәтижесінде өлімге әкелген жағдайларда, оны елсіз жерлерге апарып көміп жасыруға, жолдағы іздердің көзін жоюға, көлік құралдарындағы және басқа да объектілердегі зақымдану іздерін жоюға тырысады.

Жол-көлік оқиғасына көптеген іздердің болуы мен материалдық жағдайдағы өзгерістердің болуы тән. Бұларға – жолдағы қозғалыс, сырғанау іздері, көлік құралдарындағы, жердегі құрылыстардағы зақымдану іздері, жүргізушілердің, жануарлардың, жаяу жүрген адамдардың зақымдану, жарақат алу іздері жатады.

Жол-көлік оқиғасының салдарынан көлік құралдары мен құрылыстардың, объектілердің бұзылуымен, болмаса жойылып-құруымен байланысты материалдық шығындардың болатындығы сөзсіз.

Зардаптың өте ауыр түріне – адам өлімі, ауыр дене жарақаттары мен психикалық зақымдар жатады. Жол-көлік оқиғасы нәтижесінде қоршаған ортаға зиянды әрекеттер де келтірілуі (жарылғыш, қауіпті уытты және радиоактивті заттарды тасымалдаушы көлік құралдарының апатқа ұшырауы) мүмкін.

Жол-көлік қозғалысы ережелерін бұзу қылмыстарының криминалистік сипаттамасында тұлғалардың жеке басының ерекшеліктері маңызды мәнге ие болады. Бұл санаттағы құқық бұзушыларға келесідей қасиеттер тән: өзіне аса сенушілік, өзімшілдік, менмендік, арсыздық; қауіпсіздік ережелеріне немқұрайлықпен қарау; кәсіби даярлықтың жеткіліксіздігі; қажетті тәжірибенің, ептіліктің болмауы; көлік құралдарын пайдалану мен жол қозғалысы қауіпсіздігін сақтау талаптарын өкілетті тұлғалардың өздері орындамауы, болмаса қарамағындағы тұлғаларға ережелерді сақтауға байланысты талаптардың толық қойылмауы және т.б.

Автокөлік қозғалысы қауіпсіздік ережелерін қасақана бұзудың әдеттегі ниет-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
теріне төмендегілер жатады:

– жеке басының мақсатына жетуге байланысты өзіншілдік сезімнің тууы. Мысалы, белгілі бір жерге тезірек жетуге ынталану немесе өз ісінің дұрыстығын бекіту нәтижесінде жол қозғалысы ережелерін өрескел бұзуға әкеп соқтыратын әрекеттер;

– өндірістік мүдделермен байланысты жалған түсініктегі ниеттер (жүргізушілердің көп мөлшердегі заттарды жылдам-жылдам тасып бітіруге тырысу нәтижесінде ережелерді бұзуы).

Нақты жағдайда субъект нормативтік талаптарды елемейді, себебі оларды формальды түрде орындаудың қажеті жоқ, тіпті нақты ситуацияда ол талаптарды орындау артығырақ деп санай келе, бұл жерде қауіпсіздік ережелері бұзылса нәтижесі ешқандай ауыр зардаптарға әкеп соқтырмайды деп ойлайды.

Қауіпсіздік ережелерін қасақана сақтамау әрекеттері (әрекетсіздіктері) келтірілетін зардаптарға байланысты қылмыстық өзіне сенушілікпен ұлғасуы мүмкін. Кінәлі тұлға болатын жағдайды алдын ала біле тұра жеңіл ойлылықпен немесе өзінің жүргізушілік тәжірибесіне, әккілігіне және т.б. сенуімен ереже тәртіптерді қасақана бұзады. Мұнда жол-көлік қозғалысы ережелерін қасақана бұзу ниеттері, бұл қылмыстардың келтірілетін зардабына қатысты субъектінің абайсызда жасағандығын куәландырады.

Сонымен қатар, қауіпсіздік ережелерін қылмыстық бұзу кезіндегі жағдайлар, яғни орны, уақыты және басқа да жағдайлар криминалистік мәнге ие болады.

Жол жағдайы объективті және субъективті жағдайлардан тұратын күрделі динамикалық жиынтық түрінде жүргізушімен көлік құралын жүргізу кезінде ескерілуі керек. Мысалы: түнгі уақытта жарықтандырудың және жолды жөндеу жағдайларының дұрыс болмауы, жаяу жүрушілер мен жүргізушілердің мінез-құлық, жүріс-тұрыс және жылдамдық жағдайлары және т.б.

Жолдың жағдайы күрделі болған сайын ол жерде автокөлік апаттарының болу ықтималдығы өседі. Мысалы, белгілі бір уақыт аралығында автокөліктердің үзіліссіз шамадан тыс көп жүруі кезінде, сондай-ақ ауа райы нашар болған күндері (жаңбырлы, қарлы, боранды және т.б.), түнгі уақыт аралығында жол-көлік оқиғаларының орын алуы байқалады.

Апатқа түскен автокөліктің техникалық күйінің де криминалистік мәні бар. Сот-тергеу тәжірибесінде көлік құралдарын сапасыз жөндеу оларды техникалық жөндеу орталықтарында (ТЖО) жөндеу кезінде көлік құралдарының орнына стандарттан тыс қолдан жасалған, болмаса сапасыз деталь бөлшектерін, тез жанып кетуге бейім материалдарды пайдалану туралы куәландыратын фактілер жиі кездеседі. Техникалық ақаулықтағы автокөлікті жүргізу кезінде көбінде ауыр зардаптарға әкелетіндей апаттар болып жатады.

Жол-көлік оқиғасы – себептер мен салдардың жиынтығын құрайтын көптеген жағдайлардың нәтижесінде болады. Қауіпсіздік ережелерін бұзудың ақиқатты себептерін анықтау тек қылмысты ашуға қажетті мән-жайларға байланысты жағдайларды анықтау ғана емес, сонымен қатар автокөлікті пайдалану мен қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз етудің ажырамас бөлігі болып табылады. Әдетте автокөлік қылмыстарына себеп болатын жағдайларға жалпы мыналар жатады: көлік құралы мен жолаушылардың қозғалысын ұйымдастырудағы кемшіліктер, көлік құралдарының, жол мен көшелердің техникалық жағдайына бақылауды дұрыс жүргізбеу; жол полициясы жағынан тиісті қозғалысты бақылаудың нашарлығы немесе жоқтығы; жүргізушілерді (кәсіптенген және авто-әуесқой) дайындаудағы

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
кемшіліктер, жол қозғалысына қатысушыларға қауіпсіздік ережелерді насихаттау
жұмысының өз деңгейінде жүргізілмеуі және т.б.

§2. Типтік ситуациялар мен болжаулар және тергеудің алғашқы кезеңі

Жол-көлік оқиғасының тергеу тәжірибесін талдап жалпылау оның типтік тергеу ситуацияларын толық қалыптастыруға, сондай-ақ солардың негізінде жол-көлік оқиғасының тергеу жоспарын ұтымды түрде пайдалану үшін қажетті жедел-ізвестіру шараларын және алғашқы тергеу әрекеттерінің жиынтығы мен типтік тергеу болжауларын құруға мүмкіндіктер береді.

Берілген санаттағы іс бойынша типтік тергеу ситуациялары мен болжаулар қатарына келесілер жатады:

1) жол-көлік оқиғасын қалыптастыратын динамикалық өзгерістердің тоқтау сәтіндегі жағдай өзгеріссіз оқиға болған жердегі барлық тиісті заттармен бекітілген. Бұл ерекше ситуациялық жағдайлардағы тергеу болжауларына: а) оқиғаның болу себебі – жүргізушінің жол қозғалысы қауіпсіздік ережелерін қылмыстық бұзу салдарынан; ә) бұл оқиға жол қозғалысы ережелерін жәбірленуші тұлғалардың (жаяу жүрген адамдардың немесе жолаушылардың) бұзуы нәтижесінде пайда болған; б) оқиғаның болуы өкілетті тұлғалардың көлік құралдарын жолға заңсыз түрде шығаруынан немесе көлік құралдарының күтпеген жерден техникалық ақаулықтарға ұшырауынан;

2) оқиғаға қатысушылармен жол-көлік оқиғасының нәтижесін нақты сипаттайтын жағдайлардың өзгертілуі. Мұндай ситуацияларда жоғарыда көрсетілген болжаулармен қатар, осы немесе басқа да оқиғаларға қатысты тұлғалардың кінәсін әшкерелеп көрсететіндей жекеленген іздердің көзін жою мақсатында жол қозғалысына, болмаса қозғалыс қауіпсіздігіне өзгерістер енгізілуі мүмкін деген болжаулар құрылуы қажет. Сонымен қатар міндетті түрде бұл іздерді жою ниеті туралы болжаулар құрылуы тиіс;

3) жол-көлік оқиғасының барлық фактілік белгілері сақталған, бірақ көлік жүргізуші оқиға болған орыннан қашып кеткен ситуация. Мұндай ситуацияларда тергеуші алдымен болған оқиғаға нақты қандай көлік құралдарының қатысқандығын және оны кім жүргізгендігі жөнінде болжаулар құруы керек. Сонымен қатар міндетті түрде жоғарыда көрсетілген бірінші ситуациядағыдай болжаулар құрылуы қажет;

4) жол қозғалысы аймағынан қылмыстық фактілер көрініс табатын жағдайлар (мысалы, көшенің немесе жолдың бойынан, болмаса жиегінен, шетінен мәйіт табылған, бірақ жол-көлік оқиғасы болғандығын нақтылайтын белгілердің болмауы). Мұндай ситуацияларда келесідей болжаулар құрылуы тиіс: а) басқа қылмыстың ізін жасыру үшін жол-көлік оқиғасы болды деп инсценировка жасау; ә) нақты оқиға болған жерді жасыру, бұл ситуацияларда жалпы тергеу болжауларымен қатар жол-көлік оқиғасының болған жері, оның сипаты мен нақты жағдайы, оны жасау орны мен жолдың бойы, жиегі, шеті және т.б. жерлерде мәйіттің пайда болу жағдайы туралы жеке болжаулар жасалуы тиіс;

5) жол қозғалыс ағымы шекарасынан тыс жерлерден (орманнан, бақтардан, сай-жыралардан) мәйіт табылған, бірақ оның денесі мен киімдеріндегі жарақат, зақымдардың көлік құралдарынан болғандығын сипаттайтын белгілер (дөңгелек протекторларының іздері; фар шыныларының, болмаса автокөліктің терезесінің ұсақ үгінділері; мәйітті сүйрету іздері) болған жағдайлар. Мұндай ситуацияларда

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі
тергеуші жол-көлік оқиғасына қатысты емес болжауларды жасаумен қатар жол-көлік оқиғасында қандай жағдайлар болғандығы туралы жалпы болжаулар құрып алып, содан кейін басқа қылмыс болғандығы жөнінде инсценировка жасалғандығы туралы болжаулар құрады.

Жол-көлік оқиғасын тергеуді дер кезінде жоспарлау бұл қылмыс түрінің объективті әрі нәтижелі тергелуіне белгілі бір дәрежеде маңызды әсер етеді. Ол алғашқы алынған фактілік мәліметтерге сәйкес жүзеге асырылады. Жол-көлік оқиғасының жоспарын құру кезінде тергеуші ситуацияға байланысты және құрылған болжаулар бойынша тергеу әрекеттерін жүргізудің тиімді кезектілігін, сондай-ақ қажет болған жағдайларда жол-көлік оқиғасы болған орыннан кетіп қалған көлік құралдары мен жүргізушілерді іздеп табуға бағытталған жедел-іздік шараларын жүргізуді анықтауы тиіс.

Жоспарда бірінші орынға оқиғаны көзімен көрушілерді анықтау мәселелері қойылады, содан кейін куәлерден, жәбірленушілерден жол-көлік оқиғасының болуына кінәлі көлік құралының жүргізушісінен жауап алу; сот медициналық сараптама тағайындау; жол-көлік оқиғасына кінәлі жүргізушілер оқиға болған кезде алкогольдік мас күйінде болған немесе болмағандығын тексеру мақсатында куәландыру әрекеттерін жүргізу мәселелері қарастырылады. Жол-көлік оқиғасын тергеу жоспарында әсіресе автотехникалық-сараптама тағайындау мен жүргізу маңызды орын алады. Автотехникалық-сарапшының қорытындысы көп жағдайларда қылмыстық істің кейінгі тағдырын анықтайды. Жол-көлік оқиғасының жоспарында, сонымен қатар белгіленген шараларды жүзеге асыру мерзімі мен олардың нақты орындаушылары қарастырылады.

Сонымен, тергеушінің құрған жоспарында төменгідей мәселелер қарастырылуы тиіс:

- оқиғаны көзімен көруші-куәлерден, жәбірленушілерден, көлік құралын жүргізушіден жауап алу;

- оқиға болған орыннан кетіп қалған (жасырынудағы) жүргізушілерді іздестіру мен ұстауға байланысты жедел-іздік қызметкерлеріне тапсырмалар беру; оқиғаны көзімен көрушілер мен жолаушыларды анықтау;

- сот-медициналық сараптамасын тағайындау, жүргізушінің мас күйінде болғандығын (немесе болмағандығын) тексеру мақсатында куәландыру әрекетін жүргізу;

- күдіктіден жауап алу.

Тергеудің кейінгі кезеңінің жоспарында келесі мәселелер қарастырылады:

- әртүрлі сараптама түрлерін тағайындау мен жүргізу (автотехникалық, криминалистикалық, химиялық, психиатриялық, психологиялық және т.б.);

- айыпталушыдан және т.б. жауап алу;

- қажет болған жағдайларда тергеу экспериментін жүргізу;

- оқиғаның болуына мүмкіндік туғызған себептер мен жағдайларды анықтау.

3. Тергеу әрекетінің тактикасы

Берілген категориядағы іс бойынша оқиға болған жерді қарау әрекеті көлік апаты жайында хабар келіп түскеннен кейін дереу түрде жүргізілуі тиіс. Келіп түскен мәліметтерді қабылдағаннан кейін тергеуші оқиға болған жерге жылдамдатып жетуі қажет, ол оқиға болған жерге шықпай тұрып, мүмкіндігінше, оқиға қашан, қай жерде болғандығы туралы және кімдер зардап шеккендігі, нақты осы

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

сәтте оқиға болған жерде не болып жатқандығы жөніндегі мәліметтерді барынша нақты анықтап алғаны жөн. Бұл мәліметтер оқиға болған жерге шақырылатын қатысушы тұлғалардың қатарын анықтау мен қарау кезінде қолданылатын техникалық құралдар мен жабдықтарды іріктеп алуға біршама көмегін тигізеді.

Оқиға болған жерді қарауға міндетті түрде: автотехник, криминалист, сот-медицина маманы, куәгерлер, қажет болған жағдайларда қылмыстық іздестіру қызметкерлері қатыстырылады. Мүмкіндігінше жол-көлік оқиғасына қатысты жүргізушілерді де оқиғаны қарау әрекетіне қатыстырған дұрыс.

Оқиға болған жерге келгеннен кейін тергеуші төмендегідей әрекеттерді жүргізуі қажет:

а) жол-көлік апатының зардаптарын жоюға байланысты барлық қажетті шаралар қолданғандығына көз жеткізуі (жәбірленушіге қажетті көмек көрсету, жәрдем жасау, өрт сөндіру т.б.) және қажетті әрекеттерді ұйымдастыруы немесе жеке өзі жүргізуі тиіс;

ә) оқиға болған жердің шекарасын анықтауы және ол жерден артық адамдардың кетуін талап етуі, сондай-ақ оқиға болған жерге күзет қою шараларын жүргізуі керек;

б) апатты көзімен көрушілер мен оқиғаға қатысты көлік құралының жүргізушісін анықтау, олардың құжаттарын (жүргізу куәлігін, көліктің техникалық паспортын, жолдама қағазын, жүк тасуға байланысты берілетін жүкқұжаттарды) алуы қажет;

в) мас күйінде болған-болмағандығын анықтау мақсатында жүргізушіні медициналық куәландыруға жіберуі тиіс;

г) егер көлік жүргізушісі оқиға болған орыннан жасырынып кетіп қалған жағдайларда, оны іздестіру мен ұстау шараларын қолданылуы қажет;

д) тергеуші оқиға болған жерге келгенше оқиғаның жағдайына қандай да бір өзгерістер енгізілгендігін немесе енгізілмегендігін анықтауы керек. Жағдайдың жай-күйін өзгеріссіз сақтап қалу мүмкіндігі болмаған жағдайларда көлік құралдарының тұрған орны бекітіледі, жәбірленушінің орналасу жағдайы, қан іздері, жанар-жағармай материалдары, көлік құралының бөлшектері мен бөлініп қалған бөлшектері, жүктер және т.б. белгіленеді.

Қарау әртүрлі тәртіпте жүргізілуі мүмкін. Мақсатты түрде алдымен жол учаскелері қаралып, содан кейін оқиға болған жер тексерілуі қажет. Себебі, жол бойындағы немесе т.б. жерлердегі іске қажетті іздер мен басқа да заттай дәлелдемелер жаяу жүрген адамдармен, болмаса көлік құралдарымен жойылып кетуі ықтимал. Содан кейін шыны үгінділерінің, шашыраған балшықтар, жүктен қалған бөлшектер, жол бетіндегі іздердің орналасуы және т.б. бойынша апат болған жердің орталығы анықталады.

Жоғарыда аталған барлық объектілер олардың орналасқан жері мен көлемдері көрсетіле отырып бекітілуі тиіс. Оларды белгілі бір қозғалмайтын объектілерге (мысалы, жолдың жағасына, жиегіне, электр бағаналарына және т.б. объектілерге) қатысты бекітеміз.

Әсіресе тежеу іздерін анықтау мен оларды өлшеудің маңызы ерекше. Тежеуішті жедел басқан кезде жолда май жағылған сияқты протектордың таңбасы қалады. Ол бойынша көлік құралының жүру жылдамдығы мен қозғалыс бағытын анықтауға болады.

Көлік құралы тайған немесе ол аударылып-төңкеріліп қалған жағдайларда оның бұрылу радиусын, жол учаскесінің айналмасының радиусын анықтау керек. Бұл үшін арнайы мамандар қатыстырылады.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Жолдың, болмаса көшенің түйіскен жерінде соқтығысу болған жағдайларда, түйіскен жердің өзі қарауға жатады, оған келу мен одан кету, бағдаршамдар, жол белгілері (егер болса), жолды кесіп өтетін белгілер және т.б. қаралып тексеріледі.

Басып озу кезінде соқтығысқан жағдайда жол қозғалысы болған учаскелеріне қарау әрекеттері жүргізіледі. Жолдың тегістік жағдайына, жол белгілерінің көрініп тұруына аса назар аударылуы қажет.

Барлық жағдайларда көлік құралының қозғалыс бағытын анықтап, оқиға болған сәттегі қозғалысқа қатысты жолдың (көшенің) жүретін бөлігін екі жақ бағытынан енін бекіту керек.

Мәйітті қарау әрекеті криминалистикамен қалыптастырылған жалпы ережелер бойынша жүргізіледі. Бірақ, жол-көлік оқиғасы ерекшіліктеріне байланысты қараудың бұл түріне кейбір ерекшіліктер тән. Мәйіт пен оның киімдерін қараудың нәтижелері оқиғаның механизм, оның болу себептерін анықтауға, ал кейбір жағдайларда жол-көлік оқиға болды деп инсценировкаланған кездерде қылмыстың болған орны осы жер деп қорытындылар жасауға мүмкіндіктер туғызады, сонымен қатар жәбірленушінің киімінен табылған бөлшек іздері бойынша көлік құралдарын идентификациялауға болады.

Қарау барысында іздеп табу мен бекітуге келесілер жатады: жолдың жүретін бөлігіне, қозғалмайтын объектілерге, көлік құралына қатысты мәйіттің орналасуын; қан іздерінің орналасқан жерін және оның формасы мен өлшемін; киімдері мен аяқкиімдерінің, жарақаттарының жағдайына, көлік құралы бөлшектері іздерінің бар-жоғына, топырақ, бояуы, майлайтын материалдар, шыны үгіндері, металдағы шаңдар мен басқа да ластану іздерін, олардың формасы мен өлшемін; мәйіттегі жарақаттар, жаралар, қанның ұйып қалуы, олардың мәйіт денесіне жайылып таралуын, формасы мен өлшемін; маңындағы жылжымайтын объектіден арақашықтығын; мәйіттің денесіндегі, киімдегі протектордың ізін, радиатор торының және көлік құралының басқа да бөлшектерінің бейленеліп түскен іздерін. Мәйітті сүйрету кезінде денесі мен киімінде қалған іздерді анықтау қажет.

Сонымен қатар көлік, құралдарын қараудың да маңызы ерекше. Оның мақсаты көлік құралының түрі мен оның техникалық жағдайын анықтау, сондай-ақ көлік құралдарынан әртүрлі (жәбірленушінің қаны, мыйы, шашы, киімінің бөлшектері, бөгде бояулар, шынылар және т.б.) заттай дәлелдемелерді іздеп табу.

Анықтау, қарау және бекітуге, сонымен қатар, соқтығысу нәтижесінде пайда болған көлік құралдарындағы іздер жатады. Егер көлік құралы апат болған жерде болса, оны қарау оқиға болған жерді қараудың бір бөлігі болып табылады. Ал

апат болған орыннан машинаны алып кеткен жағдайларда, оларды қарау жеке жүргізіледі.

Жол-көлік оқиғасына қатысты жүргізуші көлігімен оқиға болған орыннан кетіп қалған (жасырынған) кездерде көлік құралдарының моделін, түрін анықтауға мүмкіндіктер беретіндей іздерге аса назар аудару қажет. Мұндай мақсатта табу мен бекітуге келесідей іздер жатады: дөңгелектен қалған (колеясының ені, протектордың ені, протектордың өрнегі, көлік құралының базасы, дөңгелектің бір айналым ізінің ұзындығы және т.б.) іздер; жәбірленушілерде, айналадағы объектілерде қалған іздер (олардың формасы, өлшемі, таралуы), жеке бөлініп қалған бөлшектер, жанар-жағармай, бояу, жүк бөлшектері және т.б. іздері.

Көрсетілген объектілерді алдын ала зерттеу көлік құралдары бойынша іздестіру жұмыстарын жүргізуге мүмкіндіктер беретіндей бағдарламалық мәліметтер алуға көмегін тигізеді.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Оқиға болған жер мен көлік құралдарын қарау барысында микробөлшектерді алу, бекіту және зерттеулер жүргізуге аса көңіл бөлінеді. Адамды (жануарларды) қағып кету кезінде киімдердің, адам терісінің, шаштарының, қандарының, мый құрамының микробөлшектері автокөліктің адамға соққы берген бөлігінен, ал басып өткен жағдайларда жүріп өткен бөліктерінен табылады. Басып өту механизмі жөнінде қандай да бір мәліметтер болған жағдайларда ең алдымен көлік құралы жәбірленушімен байланыс жасады-ау деген бөлшектерін қарау керек. Қарау барысында қажет болған жағдайларда күшейтілген жарықтандыру қолданылады. Микробөлшектерді іздеу кезінде ұстағышы бар лупаларды қолданған тиімді. Басып кету механизмі белгісіз болған жағдайларда лак, бояу қабаттарының, ағаштардың, металл, шыны, резеңкелердің микробөлшектері көлік құралдарының сырғанау іздерінен және оның басқа да зақымданған бөлшектері (бағана, ғимарат, шарбақ, табиғи кедергілер мен және т.б.) байланыс жасаған бөгеттерден табылуы мүмкін.

Оқиғаға қатысы бар микробөлшектер жойылып кетпес үшін апаттан кейін көлік құралын мүмкіндігінше тезірек, дереу таза әрі құрғақ гаражға әкеліп қою қажет. Сонымен қатар, көлікті жууға, тазалауға, жөндеу жұмыстарын жүргізуге болмайды. Мұндай ұсыныс талаптарын сақтау, сыртқы микробөлшектердің сақталып қалуының қажетті кепілі болып табылады.

Оқиға болған жерді қараумен қатар хаттамада міндетті түрде сот-жедел фотографиясының тәртіп ережелері бойынша фотосуреттер жасалуы тиіс.

Оқиға болған жерді тез арада қарау келтірілген зардаптардың көзін дереу жоюға жағдайлар туғызады (көлік құралдарынан жарақат алған жәбірленушілерді, мәйітті шығаруға; жолды автокөліктің бөлшектерінен, жүктерден және т.б. тазалауға).

Жауап алу. Жауап алынушы тұлғаның нақты жол-көлік оқиғасына қаншалықты қатыстылығы мен болған оқиғаның жағдайын қабылдауына байланысты оларды келесідей топқа бөліп қарастыруға болады:

- а) апатқа түскен көлік құралының ішінде болған жүргізушілер, жолаушылар;
- ә) көлік құралдарының техникалық жағдайы мен көлік құралдарын пайдалануға шығарған жауапты тұлғалар (гараждың меңгерушісі, механик, диспетчер және т.б.) немесе ТЖКО-да жөндеу жұмыстарын жүзеге асыратын тұлғалар;
- б) оқиға болған жердің маңында кездейсоқ кетіп бара жатқан немесе жүрген тұлғалар, оны тікелей бақылаған сол жердің тұрғындары, жол, күзет полиция қызметкерлері;

в) оқиғаны тікелей көрмеген, бірақ ол жайындағы мәліметтерді басқа қайнар көздер арқылы алған тұлғалар (медицина, көлік мекемелерінің қызметкерлері және т.б.).

Жауап алу әрекетін шартты түрде мынандай екі кезеңге бөліп жүргізуге болады: 1) кейінге қалдырмай, яғни жүргізуші, жолаушы, жәбірленуші, оқиғаны көзімен көруші тұлғалардан дереу жауап алу; 2) кейінгі тергеу барысында куәлардан, күдіктілерден, айыпкерлерден жауап алу.

Жауап алу барысында жүргізуші тұлғаларға шамамен қойылатын сұрақтар: қозғалыс жылдамдығы қандай болды; көлік құралы қалай қозғалды (тіке, ауытқып); оқиға болғанға дейін көлік құралы жарамды болды ма; көлік құралында жүргізушінің өзінен басқа адамдар мен жүк немесе басқа да заттар болды ма, жүргізуші жолдан өтіп бара жатқан адамды, болмаса кедергіні, бөгетті аңғарды ма; оларды басып, қағып кетпес үшін алдын ала қандай да бір шаралар қолданды ма; жолдың жүретін бөлігінің көріну мүмкіндігі мен ауа райы жағдайы қандай бол-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

ды; жол-көлік оқиғасы процесі қалай өтті, жол жағдайын ол қалай қабылдады, оқиғаға дейінгі және оқиғадан кейінгі оның және басқа да тұлғалардың тікелей әрекеттері қандай болды.

Тергеушінің қолында бар мәліметтерге байланысты куә, күдікті немесе айыпкер ретінде тұлғалардан жауап алынады. Жүргізушінің берген жауаптары сыни түрде бағалануы керек. Келтірілген зардаптардың ауырлығына байланысты олар болған оқиғаны дұрыс қабылдамауы, бағаламауы, болмаса әділетті түрде шатасулары немесе қасақана жалған жауаптар берулері мүмкін. Мұнда тактикалық тәсілдерді, ұйымдық-техникалық құралдар мен жабдықтарды, әдістерді пайдалана отырып жауап алуға тиянақты түрде дайындалу қажет.

Жауап алу кезінде кейде көлік оқиғасының механизмі мен жеке кезеңдерінің бейнесін көз алдына келтіріп елестету қажеттілігі туындайды. Мұндай жағдайларда көлік құралдарының магниттік модельдері мен протативті металдық планшет (экран арқылы) көмегімен модельдеу тәсілдері қолданылады. Модельдеу тәсілінің қарау кезіндегі тек объектілердің жағдайларын ғана бекітетін фотосуреттерден, схема, жоспар, сызбалардан ерекшелігі планшеттің көмегімен оқиғаның жеке кезеңдеріндегі қозғалысты көз алдына келтіріп еске түсіруге, сондай-ақ оқиғаның механизмін қайта қалыптастыруға мүмкіндіктер туғызатындығында.

Модельдеу тәсілі, әсіресе жедел-тактикалық мақсатта оқиғаның механизмі мен жағдайына талдаулар жасау (жауап алу әрекеттерін жүргізу, болжаулар құру, сараптамаға материалдарды дайындау мен жіберу және жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу бағыттарын анықтау) үшін өте қажет.

Жәбірленушіге шамамен қойылатын сұрақтар: ол оқиғаны қабылдауға қиындықтар туғызатындай физикалық жетіспеушілік зардабын шеккен жоқ па; оқиға болған сәтте оның қайда болғандығы; қайдан келе жатқандығы және қандай бағытқа қарай қозғалғандығы; оның қозғалыс жылдамдығы мен жүргізушінің әрекеті қандай болғандығы туралы; көлік құралы (оның моделі, түсі, нөмірі және т.б.) оның есінде ме; көлік құралының жүру жылдамдығы қандай болды, рөлде кім отырды, басқа да жолаушылар болды ма деген сұрақтар қойылады. Жолаушылардың арасындағы жәбірленушілерден жауап алу кезінде мынадай сұрақтарды анықтап алу қажет: көлік жүргізу кезінде жүргізушінің көңілі әңгімеге бөленіп кеткен жоқ па; ол шаршап, болмаса ауырып, жағдайының болмай тұрғандығы жөнінде айтқан жоқ па; көлік құралының техникалық жарамсыздығы туралы сөз қозғаған жоқ па; желікпелік, ұшқалақтық танытқан жоқ па; оқиғаның алдында жүргізушінің әрекеті қандай болды және т.б.

Оқиғаны көзімен көруші куәлардан жауап алу барысында келесідей сұрақтар анықталуы тиіс: оқиғаны көзімен-көруші тікелей өзі нені көрді немесе байқады; байқаған сәтінде ол қай жерде болды; қараған бағыты қай жақ; жарықтану мен байқау жағдайы қандай болды; оқиға қалай болды (оның жеке көріністері); көлік құралының және оны жүргізушінің, сондай-ақ жанындағы басқа да тұлғалардың қандай белгілері болды, оның көру жағдайы қандай болды және т.б.

Көліктік мекемелер мен ТЖКО қызметкерлеріне – жөндеу сапасына, техникалық қызмет көрсетуге, көлік құралдарын жол бойына шығару тәртібіне және жүргізушінің жеке басы мен өндірістері тәртібіне және т.б. байланысты жауап алынады.

Медициналық емдеу мекемелері мен жедел-жәрдем көрсету қызметкерлерінен жәбірленушінің өлмей тұрып оқиғаның мән-жайы жөнінде айтқан мәліметтерін алуға байланысты жауап алынады.

Берілген категориядағы іс бойынша барынша кең тағайындалатын сараптама түрлеріне: сот-медициналық, автотехникалық, криминалистік сараптама түрлері жатады.

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

Мәйітке байланысты тағайындалатын сот-медициналық сараптама келесідей сұрақтарды шешеді: а) мәйіттен табылған жарақаттар көлік құралдарынан түскен жоқ па, егер көлік құралдарынан түссе, қандай көлік құралы түрінен және оның қандай бөлшегі арқылы түсті; ә) өлімнің болу себебі неден; б) жарақаттың сипаты мен таралып жайылуы қандай; в) жарақаттың пайда болу мерзімі қандай (тірі кезіндегі, өлгеннен кейінгі); г) соғып кету немесе денесін толығымен дөңгелекпен басып өту қозғалысы болды ма; д) жарақаттардың пайда болу механизмі қандай (бұл сұрақ көзделген мақсатқа сәйкес сот-медицина мен сарапшы-трасологтың қатысумен кешенді сараптама арқылы шешіледі); е) мәйіттегі жарақаттар жүріп бара жатқан көлік құралдарынан жәбірленушінің құлауы салдарынан болған жоқ па; ж) мәйіттің денесі мен киімдерінде сүйретілу іздері жоқ па; з) келтірілген жарақаттардың зардабы қандай?

Тірі адамдарға сот-медициналық сараптама жүргізу барысында келтірілген дене жарақаттарының себептері мен оның ауырлық дәрежелерінің сипатына байланысты сұрақтар анықталады.

Автотехникалық сараптама шешіміне төмендегідей сұрақтар қойылады:

- оқиғаның болуының тікелей себебі неде?
- оқиғаның болу себебі көлік құралының белгілі бір бөлшегінің жарамсыздығынан болған жоқ па?
- оқиға үшін оның мәні қандай болды?
- жылдамдықты жоғарлатудың мәнісі қандай болды?
- көлік құралының техникалық жағдайы қандай?
- тежеу алдындағы жылдамдық қандай болды?
- нақты жағдайда қозғалыс қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін техникалық жағынан жәбірленуші қандай әрекеттер жасауы қажет еді?
- нақты жағдайда оқиғаның алдын алуға болатындай мүмкіндіктер болды ма, егер болса ол мүмкіндіктер қандай?
- нақты жол жағдайына байланысты жүргізуші (жолдан өтуші жаяу тұлға) қандай қозғалыс қауіпсіздік ережелерін басшылыққа алуы қажет еді?

Автотехникалық сараптаманың ерекшелігі заттай дәлелдемелердің тергеу әрекеті барысында оқиғаның мән-жайлары бойынша жиналған бастапқы (тежеуіш іздерін өлшеу қорытындылары, фотосурет және бейнежазба, апат болған жердің, сондай-ақ көлік құралдарының орналасқан жерінің кестелік жоспарлары) материалдарымен тығыз байланыстылығында. Бұл мәліметтерге зерттеу жұмыстарын сарапшы жүргізген кезде, оны сыни көзқараспен қарастыра отырып тек тергеушінің өзі ғана бағалауы тиіс. Сарапшының құзіреттілігіне тек ешқандай күмәнсіз фактілік мәліметтерді беру ғана жатады. Автотехникалық сараптаманы тағайындауға байланысты нақты бір ситуацияларда сұрақтарды қалыптастыру үшін тергеуші міндетті түрде мамандармен кеңесуі қажет.

Криминалистикалық сараптамалар көлік құралдарындағы, жәбірленушілердің киімдеріндегі, сондай-ақ басқа да іздердің пайда болу механизмін анықтау мақсатында тағайындалады. Сараптама тағайындамас бұрын келесілер анықталады: іздердің пайда болу кезектілігі; олардың пайда болу кезіндегі салмақтың қай жаққа (бағытқа) қарай түсуінің бағыты; соқтығысу кезіндегі объектілердің өзара орналасуы; көлік құралының қозғалыс бағыты; детальдардың бұзылу және ескіру себептері; көлік құралдарының протектор қалыптары; оқиға болған жерде қалған лак-бояу заттарының бөлшектері мен детальдары және т.б.

Белгілі бір жағдайларда кешенді, яғни криминалистік сараптамалар, көліктік-трасологиялық сараптамалар тағайындалуы мүмкін. Мысалы, соқтығысу кезінде-

VIII тарау. Қорқытып алушылық қылмыстарын тергеу әдістемесі

гі көлік құралдарының өзара орналасуы мен оқиға болған жердегі іздерді анықтау үшін; нақты бір көлік құралының іздері және фар сынықтары мен дөңгелек іздері бойынша басып кеткен көлік құралының типін (түрін, маркасын) анықтау мақсатында.

Жол-көлік оқиғасына байланысты автотехникалық және криминалистикалық сараптамаларды Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігі Сот-сараптама орталығында немесе сәйкес мамандандырылған органдар жүргізеді.

Жоғарыда аталған сараптама түрлері бойынша ғана барлық сот-сараптама зерттеулерін жүргізу мүмкін емес. Қажет болған жағдайларда: сот-психиатриялық, сот-психологиялық, психо-физиологиялық және басқа да сараптамалар тағайындалады.

Өзге де тергеу әрекеттері: белгілі бір жағдайларға байланысты тергеу эксперименті мен көрсетпені оқиға болған жерде тексеру әрекеттерін жүргізу қажеттілігі туындайды. Олар – белгілі бір жағдайларда нақты бір әрекеттерді қолдану мүмкіндіктерін, белгілі бір ситуацияда осы және басқа да іздердің пайда болу мүмкіндігін, жол ситуациясындағы осы немесе басқа жағдайларды – тұлғалардан жүргізушінің, жәбірленушілердің, куәлардың қабылдау мүмкіндіктерін тексеру үшін тағайындалады.

Бірақ тергеу экспериментін жүргізу барысында зардаптар мен залалдарға әкеп соқтыратындай әрекеттерді жасауға тиым салынатындығын тергеуші естен шығармауы тиіс.

Тергеліп отырған қылмыстық іс материалдары бойынша тергеуші Қылмыстық-процесстік заң талаптарына сәйкес жол-көлік оқиғасын жасауға мүмкіндіктер туғызған себептер мен анықталған жағдайларды алдын алу үшін міндетті түрде шаралар қолдануы қажет. Мұндай шаралардың қатарына: сәйкес кәсіпорын, ұйым және мекемеге тергеушінің ұсыныстар жасау, баспа, радио және телеарналары арқылы хабарландыру, өкілетті тұлғалар мен жетекшілерімен жеке әңгіме-кеңес жүргізу шаралары жатады және т.б.

Тергеушінің әрекеті нақты бір қылмыстық іс материалдары бойынша ғана қылмысты алдын алу шараларын жүргізумен шектелмейді, сонымен қатар, түпкілікті қылмыстылықпен күрес жүргізу жоспарында жалпы профилактикалық шаралар жүргізіледі. Олардың арасынан бөліп көрсертуге болады: елді мекен-

де болған жол-көлік оқиғасына талдау жасау; жол-көлік оқиғасының себебі мен жағдайлары туралы материалдарды жалпылау; сәйкес органдардың тергеушінің берген ұсыныстарына жауаптары және табылған қателіктерді жоюға бағытталған шаралар.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Көліктегі қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы
2. Алғашқы тергеу әрекеттері және тергеу ситуациясына байланысты орындалатын жедел-іздігі шаралары
3. Тергеу болжаулары және тергеуді жоспарлау
4. Оқиға болған жерді қарау
5. Жәбірленушіден, куәдан жауап алу
6. Сот сараптама түрлерін анықтау және тағайындау
7. Күдікті адамнан жауап алу, оны куәландыру
8. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері

9 ДӘРІС. ӨРТ ЖӘНЕ ӨРТ ҚАУІПСІЗДІГІ ЕРЕЖЕЛЕРІН ҚЫЛМЫСТЫҚ БҰЗУДЫ ТЕРГЕУДІҢ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Өрт және өрт қауіпсіздігі ережелерін қылмыстық бұзудың криминалистикалық сипаттамасы

Өрт – бұл адам өмірі мен денсаулығына қауіп төндіріп, материалдық залал келтіріп, физика-химиялық құбылыстармен байланысатын, белгілі бір себептерден туындайтын жану үдерісі.

Өрт пайда болу себептеріне байланысты төрт топқа бөлінеді:

- 1) антропогендік – адамзат факторымен тікелей байланысты;
- 2) техногендік – машиналардың, техниканың, құрал-жабдықтардың құрылымдарының технологиялық жағдайына байланысты өзінен-өзі өртенуі;
- 3) табиғи құбылыстардың әсерінен, мысалы: найзағайдың түсуінен;
- 4) криминалдық – адамдардың отқа қылмыстық немқұрайлықпен қарауынан немесе қасақана әрекеттерінің салдарынан және адамзат қызметінің кезкелген жерінде, әртүрлі мақсаттары мен себептерінен туындауы мүмкін. Қылмыстық-құқықтық, әсіресе криминалистикалық көзқарас тұрғысынан өртке әкеліп соғатын адамдардың қылмыстық әрекетіндегі әдістерінің ерекшеліктері- не байланысты өрт қылмыстарын екі түрге бөліп қарастыруға болады: қасақана әрекеттен пайда болатын өрттер; екіншісі тұрмыста және өндіріс процесі барысында өртке қарсы қауіпсіздік ережелерін қылмыстық бұзудың салдарынан пайда болатын өрттер. Осыған сәйкес, яғни аталған қылмыстарға байланысты қылмыстық жауаптылық ҚР Қылмыстық кодексінің әртүрлі баптары бойынша туындайды және сараланады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі өрттің қылмыстық әрекет нәтижесінде пайда болуына байланысты қылмыстық жазаланатын әрекеттердің қатарын қарастырады: бөтен адамның мүлкін қасақана немесе абайсызда жою немесе бүлдіру; өрт қауіпсіздік ережелерін бұзу; атом энергетикасы объектілерінде

қауіпсіздік ережелерін бұзу; тау-кен немесе құрылыс жұмыстарын жүргізу кезінде қауіпсіздік бұзу; жарылыс қауіпі бар объектілерде қауіпсіздік ережелерін бұзу.

Өртке қатысты қауіпті заттар мен материалдарды өндіріс ағымына енгізу жағдайындағы өртті алдын алу және тергеу мәселелері өте өзекті, әрі көп аспектілі болып табылады. Бірақ бұл қылмыстар көбінде ашыла бермейді. Тергеудің үстірт жүргізілуі салдарынан өрттің болу себептері анықталмай қалады, кінәлі тұлғалар әшкерленбейді, өрттің нәтижесінде келтірілген материалдық залалдардың орнын толтыруға байланысты қажетті шаралар қолданылмайды.

Қылмыстық-процестік заңының нормаларына сәйкес әрбір болған өртке байланысты оның пайда болу мән-жайларын анықтау мақсатында тексеру жүргізіледі. Қылмыс құрамының белгілері толық болған жағдайларда қылмыстық іс қозғалады.

Төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімі өрт жөніндегі анықтау органдары болып табылады. Оларға келесідей міндеттер жүктеледі: өрттің пайда болу себептері мен жедел-іздігі шараларын жүргізу; кінәлі тұлғаларды анықтау; өртті ескерту және оны алдын алуға байланысты қажетті жұмыстарды жүзеге асыру.

Өртке байланысты істер бойынша алдын ала тергеу өндірісін жүргізу қажет. Анықтама органы қылмыстық істі қозғайды және қылмыстық жазалайтын әрекеттің іздерін анықтау мен бекіту үшін қажетті тергеу әрекеттерін жүргізеді. Қылмыс ашылғандығы және ол бойынша анықтау әрекеті басталғандығы жөнінде прокурорға дереу хабарланады. Кейінге қалдырылмайтын тергеу әрекеттерін орындау кезінде анықтама органы тергеушіге істі беруге міндетті. Өртке байланысты істер бойынша алдын ала тергеу жұмыстарын ішкі істер органдарының тергеушілері жүргізеді.

Қылмыстық істер мынандай жағдайларда қозғалады: а) өртеу белгілері болған; ә) адам өлімі болған; б) өрт үлкен апатқа айналған; в) ірі мөлшерде материалдық залалдар келтірілген; г) басқа қылмыс белгілері болған; д) өрттің болу себептері анықталмаған жағдайларда.

Талқыланып отырған қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасы қылмыстық қол сұғушылықтың пәнін сипаттайтын мәліметтерден, яғни оларды жасау жағдайлары мен механизмінен, әдістерінен, қылмыскердің жеке басының ерекшеліктерінен, кейбір жағдайларда өрт сөндірушілердің өрт сөндіру кезіндегі әрекеттерінен көрініс табады.

Белгіленген істер бойынша қылмыстық қол сұғушылық пәнінің жоғарыда көрсетілген ерекшеліктері, өрт кезінде жойылған немесе зақымдалған мүліктің сипатын (мемлекеттік немесе жеке, оның түрі, құны және т.б.), өрттің туындау себептерін, бұзылған өрт қауіпсіздік ережелерінің түрін анықтау үшін қажет. Аталған ерекшеліктер туралы мәліметтер қылмыстың жасалу әдісін, жағдайы мен механизмін, құқыққа қайшы әрекеттің ниетін, құқық бұзушылардың жеке басын анықтауда маңызды.

Аталған қылмыстардың жасалу тәсілдері де әртүрлі. Көбінде қасақана жасалған өртеу қылмыстарына мынандай сипаттамалар тән: дайындық кезеңінің болуы (қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі туралы мәліметтер жинауды қоса алғанда); оны зерттеу; өртейтін объектіге бару; қылмыстық ниетті ойластыру; өртеу үшін қажетті техникалық құрал-жабдықтарды таңдап алу; болатын жағдайға немесе осы жағдайдың өзгеруіне өзін бейімдеу; өрттің ізін жасыру үшін шаралар

қолдану. Сонымен қатар өрттің жасалу тәсілдеріне байланысты мынандай бірнеше типтік түрлерге бөлінеді: тез жанатын және тез тұтанатын материалдарды өртейтін жерлерде болған өрт; жандыруға арнап жасалған материалдар көмегімен өртеу; жылдам немесе жоспарланған уақытта оттың сыртқы көзінен туындауына есептеліп жасалған жағдайлардың немесе арнайы дайындалған техникалық құралдардың көмегімен өртеу; қандай да болмасын заттар мен материалдардың өзінен-өзі жануына қолайлы жағдайлар жасау жолымен жасалатын өрт.

Өз кезегінде өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзуға дайындық кезеңі тән емес, дегенімен де жасалатын әрекеттердің жауаптылығынан бас тарту мақсатында оқиганың мәнін жасыруға байланысты қылмыстық әрекетті бүркемелеуі мүмкін. Аталған құқық бұзушылықтар, олардың жасалу тәсіліне байланысты бірнеше түрлерге бөлінеді: тұрмыстық және өндірістік-жарықтандыру, жылыту, газ және химиялық құрылғыларды пайдалану мен сақтау кезінде өрт қауіпсіздігіне қарсы ережелерді сақтамау; электрөткізгіш және жарықтандыру құрылғыларын тұтыну мен жасауға байланысты өрт қауіпсіздік ережелерін бұзу; отпен байланысты жұмыстардың, алау жағу және т.б. дұрыс жүргізілмеуі; жоғары өрт қауіптілік көздеріне (автокөлікке, жарылғыш заттарға т.б.) немқұрайлықпен қарау.

Осы қылмыстардың механизмінің бастапқы кезеңінде өрт жасырын түрде болуы мүмкін, ал шарықтану және соңғы кезеңдерінде ашық және айқын түрде болады. Бұл механизмдер бір жағынан түтіннің пайда болу ерекшелігі мен кезектілігінен, өрттің көрінісінен, оның жою күшінен, сонымен қатар пайда болған жағдайлардан өртеуге байланысты қолданылатын тәсілдерден немесе өрт және басқа да қауіптілік көздерін дұрыс пайдаланбаудан, ал екінші жағынан оттың өрттік және энергетикалық күшінен айқын түрде көрініс табады. Осы істер бойынша себепті-тергеулік мәліметтерді алу үшін өрт механизмінің барлық кезеңдерінің көрінісін елестете білу тиіс.

Жағдайды анықтау үшін оқиғаға тікелей және жанама қатысқан тұлғалардың жүріс-тұрыс сипаты жөніндегі, сондай-ақ келтірілген зардаптардың ауырлығы мен ерекшелігі туралы мәліметтер өте маңызды болып табылады. Осылардың бәрін анықтау істің мән-жайы туралы көптеген маңызды мәліметтерді және қылмыстың болған жерін, жасалу тәсілі мен механизмін, күдікті тұлғалардың шеңберін анықтау үшін қажет. Оқиға болған жерді мұқият қарау мен әртүрлі мамандарды орынды пайдалану бұл мәселені шешуді қамтамасыз етеді.

Өрт сөндіру жағдайы мен өрт сөндіру тактикасының криминалистикалық маңызы бар. Өрт сөндіруші тұлғалардың өртті сөндіру бағытына, таңдап алған әрекеттері мен тәсілдеріне байланысты өртеу кезіндегі ситуация анықталады, бұл жағдайларда өртті ешқандай адам өлімінсіз, елеусіз көлемде залал келтіріп сөндіруге, болмаса керісінше ауыр зардап, залал тудыруға әкеп соқтыруы мүмкін.

Мұндай сипаттағы қылмыскерлердің типологиялық ерекшеліктері де әртүрлі. Өрт жағушы тұлғалардың тұрғылықты жерлері мен жұмыс орындарында олардың жеке басы жөнінде теріс (жағымсыз) мінездеме берілетіндігі сөзсіз. Олардың көпшілігі бұрын сотталған, ішімдікке, бұзақылық әрекеттерге бейім тұлғалар болып келеді. Мысалы, азаматтардың жеке мүлкін өртеу істері бойынша өртеушілердің басым көпшілігі бұрын әртүрлі қылмыстары үшін сотталған тұлғалар. Көп жағдайларда өртеу әрекетін жалғыз адам жүзеге асырады. Дегенімен де, қазіргі кезде ұйымдасқан қылмыстардың пайда болуына байланысты өрт қоюшылар ұйымдасқан қылмыстық топ мүшелерінен тұруы мүмкін. Мысалы, бәсекелестерінен өш, кек алу, есеп айыру және т.б. мақсатта. Өрт қауіпсіздік ережелерін қылмыстық

бұзған тұлғалар еңбекті қорғау мен техникалық қауіпсіздік ережелерін қылмыстық бұзған тұлғаларға тән белгілермен сипатталады. Жеке мүлікті өртеу кезінде мұндай қылмыстың криминалистикалық сипаттамасының қажетті элементі болып криминалистикалық маңызы бар жәбірленуші туралы мәліметтер табылады (оның жеке бас, өмір сүру бейнесі, шұғылданатын кәсібі мен істейтін жұмысы, араласатын адамдары және т.б. жөніндегі мәліметтер). Бұл мәліметтер өрт қою жағдайларын ескере отырып дереу түрде іздестіруге қажетті қылмыскерлер шеңберін анықтауға мүмкіндіктер береді.

2. Тергеудің типтік ситуациялары, болжаулар және жоспарлау

Қарастырылып отырған қылмыстардың алғашқы мәліметтері үшін криминалистикалық тұрғыдан келесідей деректердің болуы тиіс:

- өрттің фактісі туралы (орны, уақыты, салдары);
- әдетте өрттен қалған материалдық дәлелдемелер (күйіп кету, күлі, балку, деформация, материалдардың түсінің өзгеруі т.б.) және кінәлі адамдардың қылмыстық әрекеттерінің іздері туралы;
- болжамды өрт себептерінің сипаты туралы деректердің.

Әдетте аталған мәліметтер сәйкес (Төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімі) органдарға келіп түседі, олар тергеушілерді қылмыстық сипаттағы өрттер, сондай-ақ елеулі келтірілген материалдық залал немесе адам өліміне байланысты (ұштасатын) барлық өрт оқиғалары туралы ақпараттармен қамтамасыз етіп тұруға міндетті. Кейбір жағдайларда осындай мәліметтердің қайнар көзі ретінде өрт болып жатқанын ең алғаш көрген азаматтар, өрттен зардап шеккен жәбірленушілер және лауазымды тұлғалар танылады.

Өрт фактілері туралы алғашқы ақпараттардың түсу уақыты мен қайнар көздерінің өзіндік сипаты, өрт болған жерді қараудың нәтижесі (қорытындысы), басқа да фактілік деректердің ерекшеліктері алғашқы типтік ситуациялардың қатарын анықтауға көмегін тигізеді. Олардың ішіндегі келесі бастапқы ситуациялар барынша негізгі болып табылады:

– Өртеу немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу туралы іс, сол күні өрт фактілері туралы хабарлаған жеке азаматтар мен лауазымды тұлғалардан, Төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімінен алынған ауызша ақпараттары мен оқиға болған жерді қарау мәліметтері бойынша қозғалады. Өрт жанған объектілердің елеулі бұзылуына немесе адамдардың өліміне әкеп соқтырады. Оқиға болған жерді қарау жанған объект (өрескел) қатты бұзылғандықтан немесе өртті сөндіру ұзақ уақытқа созылуына байланысты толық емес көлемде (жартылай) жүргізіледі. Бірақ өрттің пайда болуының орны туралы кейбір мәліметтер жиналады. Мұндай жағдайларда алынған алғашқы ақпараттарда өрттің пайда болу себептері, оның мән-жайы және кінәлі тұлғалар жөнінде жеткілікті деректер болмайды. Бұл алғашқы тергеу кезеңін қиындатады. Ситуация жалпы қарастырылып отырған іске тиісті мамандардың қатысуын және оған мұқият талдау жүргізіп, бағалауды қажет етеді;

– Өртеу немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу туралы қылмыстық іс осы қылмыс белгілерін және оның мән-жайы жөніндегі мәліметтерді құрайтын анық-

тама қызметінің материалдары бойынша тіркелді. Материал тергеу бөліміне өрт болған күннен кейін бірнеше күн өткен соң келіп түсті. Жоғарыда айтылған бірінші жағдайға қарағанда өрттен болған зардап айтарлықтай ауыр емес. Төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімі материалдары белгілі бір жағдайда оқиғаның мән-жайлары мен пайда болу себептерін және оған кінәлі адамдардың шеңберін анықтауға көмегін тигізеді. Тергеудің кеш басталу салдарына байланысты тергеу барысында жекеленген мәселелерді анықтау үшін бірқатар қиыншылықтар кездеседі.

Өз кезегінде осы ситуациялардың әрқайсысы туындаған зардаптың ауырлығына, тергеу қарауының нәтижелігіне және т.б. себептерге байланысты түрлерге бөлінуі мүмкін.

Жоғарыда көрсетілген екі ситуацияға қатысты ең негізгі және маңызды тергеу болжаулары өрттің шығу себептеріне қатысты құрылады. Оның біріне өртеу туралы болжау жатады. Оқиғаның мәнін анықтау тәсілдері (тергеу бағыты мен анықталуға тиісті сұрақтар шеңбері туралы, сондай-ақ өрттің болуына кінәлі тұлғалар жөніндегі мүмкін деген болжаулардың сипаты) олардың тексерілуі мен себептерін анықтауға байланысты.

Өрттің болу себептерін анықтау үшін тергеу жоспарында объектінің өрт-техникалық сипаттамасы туралы, ондағы өндірістік және басқа да әрекеттер жөнінде, өрттің шығу көзі мен болу механизмі туралы және өрт сөндірудің салдарынан болған бұзылу нәтижелерін ескере отырып, өрттен болған залалдардың дәрежесін анықтау туралы ақпарат жинау мәселелері қарастырылуы тиіс.

Тергеу жоспарына кіретін және тергеу процесінде анықтауға жататын сұрақтар шеңбері, әдетте өртенген немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзған адамдарды, кінәнің түрін, қылмыстық іс-әрекеттің ниеті мен мақсатын, олардың арасындағы себепті байланысты, қылмыскердің жеке басы жөніндегі мәліметтерді, өрттің болу нәтижесінде келтірілген залалдардың мөлшері мен сипатын және өрттің болуына ықпал еткен жағдайларды анықтаумен байланысты.

Өрт туралы кез-келген істі тергеу әдістемесі өртеу фактісін анықтағанға дейін (өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу кезінде тергеу біткенше) еңбек қауіпсіздігі ережелерін қылмыстық бұзу туралы істерді тергеу әдістемесімен ұқсас болып келеді. Өртенген кездегі өрт қоюшылар мен өртеу мақсатын міндетті түрде анықтау қажеттілігіне байланысты ары қарай тергеу жүргізу әдістемесінің өзіндік ерекшеліктері бар.

Бірінші тергеу ситуациялары бойынша өртеу істері келесідей алғашқы тергеу және т.б. әрекеттер жиынтығымен сипатталады: а) өрт оқиғасы болған жерді қарау; ә) көзімен көрушілерден (куәларден), жәбірленушілерден, материалды жауапты және өртті сөндіруге қатысқан басқа да тұлғалардан жауап алу; б) төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімі материалдарымен танысу; в) күдіктіні іздестіру; г) тінту және куәландыру; д) күдіктіден жауап алу; е) сот-медициналық және өрт-техникалық сараптама тағайындау.

Өрт істері бойынша екінші тергеу ситуациясына келесідей әрекеттер жиынтығы тән: а) Төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімі материалдарымен танысу; ә) арызданушыдан жауап алу; б) өрт оқиғасы болған жерді қарау; б) өртті

сөндіруге қатысқан тұлғалардан жауап алу; в) өрт-техникалық сараптама тағайындау; г) күдіктіні іздестіру; д) тінту жүргізу; е) күдіктіден жауап алу.

Осындай типтік ситуациялардағы өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу туралы істерді тергеу кезінде алғашқы тергеу әрекеттерінің өзіне тән мынандай жиынтық кешені қалыптасады: өрт оқиғасы болған жерді қарау; жәбірленушілерден, куәлардан, материалды жауапты және өртті сөндіруге қатысқан тұлғалардан жауап алу; Төтенше жағдай министрлігінің төтенше жағдай аясындағы мемлекеттік бақылау және қадағалау басқармасының анықтама бөлімі материалдарымен танысу; техникалық және басқа да құжаттарды алу және қарау.

Өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу жағдайларында екінші тергеу ситуацияларына тән жиынтық кешені: оқиғасы болған жерді қарау; жәбірленушілерден, куәлардан, материалды жауапты тұлғалардан өртті сөндіруге қатысушылардан жауап алу; өртке қарсы қауіпсіздік ережелерін, өрт қауіпсіздік шаралары жөніндегі бұйрықтар мен басқа да техникалық құжаттарды алу және зерттеу; өрт-техникалық сараптама тағайындау.

3. Тергеу әрекеттерінің тактикасы

Берілген сипаттағы істер бойынша оқиға болған жерді қарау күрделі әрі кейінге қалдырылмайтын, сондай-ақ тергеудің жағдайларын анықтауға мүмкіндік беретін тергеу әрекеті болып табылады. Бұл тергеу әрекетінің міндеттері: өрт болған жердің жай-күйін бекіту және зерттеу; өрттің жаққан орнын (ошағын) табу; өртеу немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін қылмыстық бұзуды, кінәлі тұлғаны көрсететін белгілерді іздеу және бекіту; инсценировкаланған қылмыст екенін көрсететін іздерді табу және болжаулар құру үшін мәліметтерді жинау, алу.

Қылмыс іздерінің өртпен жойылуына қарамастан, өртті мұқият қарау кезінде өрт апатының туындау себептерін түсіндіретін дәлелдемелерді табуға болады. Оқиға болған жерде мына мәселелер анықталады: а) қай жерлер жанды; ә) өрт бір жерден жанды ма, әлде бірнеше жерден шығып жанды ма; б) өрт қалай таралды; өрт қандай тікелей себептерден туындады; өрттің таралуына қандай да бір нәрселер әсер етпеді ме; в) жандыру белгісі болған кезде, оны алдын алу үшін қандай әдістер қолданылды; г) табылған іздер мен басқа да заттай дәлелдемелер кімнің кінәлі екендігін және оның өзіндік қасиеттерін көрсетеді; д) өрттің зардабы қандай; е) өртке қарсы пайдаланатын құралдар қандай жағдайда болады, өрт қауіпсіздік ережелері қалай сақталды.

Оқиға болған жерді нәтижелі қарау мына мән-жайларға тікелей байланысты: оқиға болған жерді қарауға тергеушінің дайындығы, яғни өрт болған жерді күзетуді және оқиға болған жердің жай-күйінің сақталуын тиісінше қамтамасыз ету; қарауға қатысушы тұлғалар шеңберін дұрыс анықтау; оқиға болған жердегі іздер мен заттарды табу, бекіту мен алу үшін криминалистикалық техника мен әдістемені дұрыс таңдау және тиімді қолдану.

Өрт болған объектіні анықтағаннан кейін, тергеуші жедел-тергеу тобының құрамы туралы мәселені шешеді, оған: тергеушінің өзі, қылмыстық іздестіру қызметкерлері, криминалист және өрт жөніндегі маман (өрт-техникалық сарапшы) кіреді. Ол әртүрлі материалдың жану ерекшелігін жақсы білетін өрт қауіпсіздік қызметкері болуы мүмкін. Объекті адам мәйіті болған кезде қарау әрекетіне сот-медицинасы саласындағы маман қатысуы тиіс. Ол өртенген жәбірленушінің өлген уақытын, сыртқы жарақаты мен оның сипатын, шамамен жас мөлшерін

анықтайды. Малшаруашылық фермасында өрт болып малдар өлген жағдайларда маман ретінде мал дәрігері шақырылады. Электр өткізгіштің себебінен өрт болса, онда инженер-электрик немесе химик-маманы шақыртылады.

Жедел-тергеу тобына өрт болған жерге мүмкіндігінше өрт сөніп бітпес бұрын жеткен дұрыс. Тергеуші өрттің қандай қарқынмен жануын және таралуын өз көзімен көріп қабылдаған жөн. Себебі, жалынның, түтіннің түсін, иіс сезіміне әсерін тікелей қабылдау арқылы жану қарқындығын, толығымен жанғандығын, жанып жатқан заттардың химиялық құрамын анықтауға мүмкіндіктер болады. Алдымен желдің қарқыны мен бағытын, содан кейін өрттің жайылуына себеп болатын табиғи факторларды анықтау қажет.

Тергеудің бастапқы кезінде тергеуші және жедел тобының қызметкерлері өрттің табылу жағдайларын; өрт сөндіруге байланысты қолданылған шараларды; материалдық жағдайға енгізілген өзгерістерді анықтайды. Алынған мәліметтерді міндетті түрде қарау кезінде пайдалану керек.

Өрт жөніндегі істер бойынша оқиға болған жерді күзету күрделі мәселе, себебі оны сөндіруге көбінде жергілікті тұрғындар қатысады. Бірақ қандай жағдай болмасын, өрт сөндіруге қатыспайтын адамдар онда жүрмеулері тиіс. Өрт болған жер қоршаланып, белгілер қойылуы қажет. Егер қарау барысында қатысушылардан басқа бөтен тұлғалар жүргендігі анықталса, оларды жібермес бұрын, олардың жеке басын, өрт фактісіне қатынасын анықтау қажет. Тергеуші өрт болған жерлер мен оған қосылып жатқан территорияларды дереу көзімен шолып шыққаннан кейін болған оқиғаны анықтайды, егер куәлер болса, олардан қысқаша сұраулар алады, ал жоқ болған жағдайларда жедел-ізвестіру тобының қызметкерлеріне оларды анықтау туралы тапсырма береді: өрт болып жатқанын бірінші көрген тұлғаларды, сонымен қатар өрт қауіпсіздігі қызметкерлерін, өрт шыққан жерге алдымен келген және оны сөндіруге қатысқан адамдарды анықтайды.

Тергеушінің міндеттеріне: көзімен көрген куәлардан өрт болған жердің жағдайы туралы толық мағлұмат алу, яғни өрт болғанға дейін осы немесе басқа да табылған заттар қай жерде және қалай орналасқандығы жөнінде бағдарлап білу және өрттің қай жерден басталып таралғандығын, сондай-ақ олар қандай-да бір өзгеше иістерді (мысалы: жанып жатқан жанармай, резеңке иістерін, сезді ме, түтін немесе жалын болған жоқ па, болса түр-түсі қандай болғандығы туралы мән-жайларды) анықтау үшін; сонымен қатар өрт басталған сәтте шаралар қолданылды ма (кім қолданды және қандай шаралар); олар қандай да бір жарылыс болғанын естіді ме; кім және қашан өрт болған жерде соңғы рет болды; өрт қандай затқа және қаншалықты дәрежеде зақым келтірді; оқиға болған жердің жағдайына қандай да бір өзгерістер енгізілген жоқ па (кіммен, қашан және нақты қандай өзгерістер); өрт сөндірушілер келгенше оқиға болған жерде қандай да бір адам болды ма (нақты қандай адам), олар қай тұстан келді және қай бағытқа қарай бет алды немесе кетті деген сұрақтарды шешу жатады.

Алдын ала қажетті мәліметтерді жинап болғаннан кейін тергеуші өрт болған жерді және оған жақын орналасқан аймақтарды жалпы шолып қарап шығады. Мұның үстіне ол жолдарға және өртке қатысты қылмыскерлер қалдырған іздерді анықтау мақсатында жақын жерлерге, сондай-ақ өртке қатысты барынша қауіптірек жерлерге, ғимараттың құрылыс ерекшелігіне аса назар аударуы тиіс.

Егер оқиға болған жерде өрттің қоқыс үйінділері болған жағдайларда міндетті түрде жиһаздар мен құрылғылар және басқа да заттардың орналасқан жерлері көрсетіле отырып жанып кеткен ғимараттың жоспары құрылады, содан кейін ғана

қарау әрекеті жүргізіледі. Ғимараттың жоспары тергеушіге заттай дәлелдемелерді іздестіру бағыты мен қарауды бастау нүктесін анықтауға көмегін тигізеді. Оқиға болған жердің жағдайына әлі ешқандай өзгерістер енгізілмей тұрып, қараудың бастапқы сатысында қаралатын әртүрлі учаскелерді фотосуретке түсіру қажет.

Оқиға болған жерді қарау процесінде келесілер анықталады: өрт қою белгілері; өрттің шыққан орны (ошағы); іске маңызды іздер мен басқа да әртүрлі заттар; жанған объектіге, ол өртенбей тұрып кіру мүмкіндігі; өздігінен жанып кетуі ықтимал заттар мен материалдардың болуы; өртеу үшін пайдаланылған заттар мен құралдар және сұйықтықтар; жарықтандыру және жылыту құрылғыларынан от шығу мүмкіндіктері; электрөткізгіштердің, электр құрылғыларының, жылыту жүйелері мен алдын ала сақтандыру құрылғыларының жарамдылығы.

Өртеу белгілеріне мыналар жатуы мүмкін: а) екі немесе одан көп өзара байланыспаған өрт көздерінің болуы; ә) жылдам тұтанатын заттардың қалдықтарының болуы; б) өртеніп кету үшін қасақана жағдайлар жасау; в) өртеу үшін арнайы құрылғылардың болуы; өрт сөндіру құралдарын қасақана бүлдіру, жою және т.б.

Өрттің пайда болу көздері (ошағы) оқиға болған жерді қарау кезінде оттың таралу сипаты мен бағытына; өртену нәтижесінде болған қопарылыстардың сипаты мен көлеміне; екі түрлі электр жүретін сымдардың қосылуы салдарынан немесе оған су тию арқылы электрөткізгіштер күйіп-жануы нәтижесінде өрттің пайда болған жеріне; өртеу үшін қолданған заттар мен құрылғылардың табылуына байланысты анықталады. Өрттің басталу орнын анықтау үшін өрттің әртүрлі орындарындағы жанған бірыңғай құрылғылар мен заттардың қалдықтарын салыстыру қажет. Мұндай салыстырулар нәтижесінің негізінде барынша жанған заттар өрттің бастапқы шыққан жерінде болуы ықтимал деп тұжырым жасауға болады. Егер мал қораларындағы шала жанған жерлерден мал өліктері табылса, онда өрттің басталу көзі неғұрлым алысырақ жерлерден басталған деп тұжырымдар жасауға болады. Себебі, малдар өрттің басталу көзінен құтылу үшін оттан алысырақ жерлерге қарай қашады. Өрттің шыққан орнын анықтау тек өртену жағдайларын ғана емес, сонымен қатар кездейсоқ жағдайлар нәтижесінде немесе өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу нәтижесінде пайда болған өрттерді тергеу кезінде де өте маңызды.

Өрт жөніндегі істерге байланысты оқиға болған жерді қарау негізінен екі шекараны тексеру бойынша жүзеге асырылады. Біріншісіне – өрттің маңындағы территорияны, ал екіншісіне жану шекараларын қарау жатады. Бірінші шекараны қарау кейінге қалдырылмай дереу жүргізіледі. Егер қарау кешке қарай, қараңғы түнде жасанды жарықтандырулар қолдану арқылы жүргізілген жағдайларда ғана, оны ертеңіне табиғи жарықтықта асықпай қайта қарау қажет.

Өрт болған жерді қоршаған территорияны қараудың негізгі және оны кейінге қалдырмай жүргізудің міндеті – өрт сөндірушілердің еркінен тыс әрекеттердің салдарынан, сондай-ақ іс бойынша шындықты анықтауға мүдделі емес тұлғалармен қасақана жойылуы мүмкін қылмыстың іздері мен заттай дәлелдемелерді табу, бекіту, алу және зерттеу үшін сақтап қалу. Сондықтан уақытты бекерге жібермей, мүмкіндігінше өрт болған жердің айналасын мұқият қараған жөн. Мұндай жағдайларда сезік келтірілген заттар мен зақымдану іздеріне көңіл аударылып, оларды сақтау мен бекіту үшін жедел шаралар қолданылуы тиіс. Сипаттайтын белгілері мен іздері бар заттар сол жерде зерттеу үшін қараудың соңына дейін сақталады. Өртке жақын жерлерді қарау кезінде қызметтік-ізвестіру иттерін пайдалану өте тиімді.

Өртенген шекараға жататын территорияны және онымен шекаралас жанған құрылыс бөліктерін қарау кезінде өртенген жерлерден шығарылған заттарға, олардың жағдайына, реттеліп жиналуына, мөлшеріне, отпен келтірілген зақымдану дәрежесіне көңіл аударып, олар кімге тиісті екендігі анықталуы керек.

Өрт сауда, қойма орындарында немесе бухгалтерлік құжаттарды сақтау орындарында болған жағдайларда, жалпы қарау барысында алынған алғашқы мәліметтер ұрлықты жасыру мақсатында жасалғандығын көрсететіндей тұжырымдар жасауға негіз болған жағдайларда, оқиға болған жерді қарауды екінші шекарадан бастаған дұрыс, демек өрттің шығу көзі мүмкін деп жорамалданған жерлерді қараудан.

Өрттің шығу көздері анықталған немесе жорамалданған жерлер міндетті түрде қазылуы тиіс. Оларды жүзеге асыру барысында өрт себептері туралы жорамалдауға мүмкіндіктер туғызатын иістерге назар аудару керек. Егер құрылған болжаулар қатарында өрт жөнінде жорамалдар болса, өртенген жерді қалпына келтіру жұмыстары тәртіп бойынша өрт болғанға дейінгі учаскелерде орналасқан заттар мен құрылғылардың тұрған орнын жақсы білетін тұлғалардың немесе жергілікті қызметкердің қатысуымен жүргізілуі қажет.

Кейде өрт болған ғимараттарды қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізу тиімді болып табылады, мысалы: жанған жиһаздар немесе басқа да заттардың қалдықтарын орын-орнына қою пайдалы. Бұл өрттің шығу көзін анықтауды біршама жеңілдетуі мүмкін. Тіпті көп мөлшерде өрт болған кездің өзінде де өртену шекарасындағы заттар мен құрылғылар барлық уақытта толығымен жанып кетпейді. Өртенген орындарды тазалау кезінде белгілі бір тұжырымдар жасауға мүмкіндік беретін іздерді, атап айтқанда есік және кенере астындағы жанбай қалған еден бөліктерін табуға болады.

Өрттен кейінгі жағдайларды анықтау өте күрделі мәселе. Сондықтан да барлық жағдайларда оның шекарасын қарау кезінде қоршаған территорияны қарау кезіндегідей белгілі бір жүйе болуы қажет. Істің сол жердегі мән-жайы мен жағдайы ескеріле отырып жұмыс жасау тәртібі анықталады. Бұл жерде мынандай кезектіліктер сақталынуы тиіс: бастапқыда барлық құрылыс конструкциялары, содан кейін бүкіл құрылғылар қаралады. Кейде белгілі бір ғимараттарды немесе ғимарат бөлігіндегі барлық жұмыстарды бітіріп барып, екінші учаскеге өту қолайлы. Өрттің шығу көзі таралуы мүмкін деп жорамалданған барлық жолдар қаралуы керек.

Өрт масштабына байланысты, сондай-ақ жарылыстардың ерекшеліктеріне және жану шекарасының кейбір жергілікті жағдайларына (талаптарына) байланысты қарау жұмыстарын жүргізгеннен кейін қараудың мұқияттылығы мен кезектілігін қамтамасыз ету мақсатында оларды міндетті түрде жекеленген учаскелері бойынша зерттеген жөн. Өрттің нақты жағдайы ескеріле отырып қарау учаскелерінің шекарасы мен көлемі анықталады.

Оқиға болған жерде мәйітті қарау кезінде берілген категориядағы істер бойынша ең алдымен келесідей жағдайлар бекітіледі:

- мәйіт өрт болған жердің қай жерінен табылды (демек, мәйіт табылған жер);
- мәйіттің жалпы жағдайы, яғни мәйіттің дене тұрысы және кейіпінің белгілері. Мәйіттің дене мүшелерінің күйі және олардың орналасу қалпы, жалпы айтқанда мәйіттің тұрқы анықталып, белгіленеді;
- мәйіттің үстіндегі киімі, оның қандай күйде екендігі;
- мәйіттің денесіндегі жарақаттар, өлшемі және орналасқан орны;

– жоғары температураның ықпал етуі нәтижесінде денесінің жекеленген бөліктерінің жарақаттану дәрежесі;

– өртке тән емес (жат) жарақаттардың болуы.

Мәйіттің қатты күйіп кетуі салдарынан оның сүйектерінің сынуы, денесінің жекеленген бөлшектерінің болмауы мүмкін.

Мәйіттің (орналасу) жату жағдайына қарап, біз ол жайлы болжаулар жасай аламыз. Мысалы, егер мәйіт етбетінен беті жерге қарай қарап және қолымен көзін жауып жатса, онда ол тірі кезінде өртте қалып жалын ықпалына ұшыраған, өрттен қорғану үшін екі қолымен көзін жапқан. Өрт болған кезде жалынның әсеріне тірі адам ұшырады деген болжауға негіз болады.

Тығылуға болатын қуыс жерлерден (пеш, төсек, дивандардың асты және т.б.) табылған балалардың, үлкен кісілердің мәйіттері өрт болған кезде олардың тірі болғандығын жанама түрде негіздеп көрсетеді.

Ыстық ауаны жұту кезінде кеңірдек пен ауыз қуысының күйіп қалуы мүмкін. Ауыр жарақаттанған адам жанып жатқан объектілерден шыға алмай өрттің астында қалып қайтыс болуы мүмкін. Жалынның тірі адамға әсер етуінен пайда болған күйіктер тек теріден ғана емес, мұрын ішінен, ауыз қуысынан да байқалады. Мұндай белгілердің болмауы тірі адам емес, мәйіт өртенгендігін көрсетеді.

Мәйіт денесіндегі жарақаттардың адам өлгеннен кейін пайда болғандығын көміртегі қышқылымен уландыру кезінде мәйіттегі дақтардың ашық күлгін-қызыл түсті болуы көрсетеді, ал өлген адам жанған кезде оның терісі қызғылт-қоңыр түске айналады, эпидермис құрғақ және оңай бөлінетін болып қалады. Мәйіттің терісі мен киімдерінде қан іздерінің болуы, мәйіттің мойнындағы ілмек жіптің астында странгуляциялық іздің болуы, жанбаған киімінде керосин немесе бензин іздерінің болуы адамның өлгеннен кейін оның жанғандығын куәландырады.

Термикалық әсермен байланысты емес келтірілген зақымдар (атыс қаруларынан түскен, шауып-кесілген жарақаттар, странгуляциялық іздер) біраз бөліктері жанып кеткен мәйіттерде де жақсы сақталады. Себебі, жоғарғы температура өз алдына ағзалық бекіткіш болып табылады. Жалынның әсеріне ұшыраған мәйіттің қарау кезінде тек күш келтіру ғана емес, өрт кезінде де болуы мүмкін әртүрлі зақымдарды да табуға болады. Жоғары температураның әсерінен организмде сұйықтық азаяды, омыртқа аралық бөліктер кішірейеді, дене ұзындығы және көлемі бойынша кішірейіп, алдыға қарай бүрісіп қалады.

Өртенген мәйіттің киімдерінің қалдықтары мұқият зерттеледі, мәйіт жатқан жерге сұйықтықтар сіңіп қалуы немесе қалмауы мүмкін.

Мәйітті қарау кезінде тері қыртыстарының беткі және түпкі жағында күю іздері мен ыс, күйелердің болуына, нақтылап айтқанда көздің сыртқы бұрыштарына, шекесіне аса назар аудару қажет. Мұндай іздер тері қыртысының тек беткі жағынан табылған жағдайларда жалынның әсерінен ол көзін сығырайтып тырыстырғандығын куәландырады, демек өрт болған сәтте жәбірленушінің тірі болғандығын көрсетеді.

Адамның тістері жалынның әсеріне барынша төзімді екенін ескерген жөн, сондықтан оларды зерттеу кезінде мыналарға ерекше көңіл бөлінуі тиіс: олардың тістерінің санына, формасына, түсіне, көзге көрінетін жарақаттары мен өзгерістеріне, сонымен қатар пломбылары мен протездері сипатталады. Бұл мәліметтер адамның басы қатты жанып кеткен жағдайларда оны тану үшін көрсетуге қажет. Өртенген мәйіттің тілі ауыз қуысынан шығып қалуы мүмкін және ол сырттай қарағанда механикалық асфексиядан болған өлімді көрсетеді. Шаштың түсу белгісі

және адам денесіне күйік жарақатының таралуы мен жанған бөлшектердің жекеленген белгілері кейде жәбірленушінің оқиға болған сәттегі жағдайы туралы мәселені шешуге көмегін тигізеді.

Термикалық әсерлердің іздерін табу үшін ауыз қуысының сөлді қабықшалары, жұтқыншақ, өңеш, кеңірдек пен бронхылар мұқият қаралады. Ыс, күйе іздерінің табылуы, олардың өрт апатына тірі кезінде ұшырағандығын көрсетеді.

Мәйітті сырттай қарау нәтижесінде хаттамаға мыналар бекітілуі тиіс: ол өрт болған учаскенің қай жерінен табылғандығы, табылған сәтте қандай жағдайда жатқандығы; мәйіттегі сыртқы жарақаттар мен оның жеке басы туралы мән-жайлар.

Қарау кезінде табылған қылмыс құралдары, іздер басқа да заттай дәлелдемелер мұқият буып-түйілуі тиіс, сонымен қатар иісі бар жанғыш заттар тығыны бар ыдысқа, болмаса полиэтиленді пакетке немесе клеенкіге салынады.

Мүмкіндік болса, жандыру кезінде пайдаланылған жанғыш заттарды анықтау мақсатында өрттің шығу көзінен немесе басқа да жерлерінен ауа алынады. Бензин немесе керосин бар жерлерде ауада олардың булары болады.

Тергеуші нефелометрикалық тәсілді қолдана отырып оқиға болған жерден алынған бу үлгілерінің керосин немесе бензин екенін анықтау мақсатында талдау жасайды.

Мысалы, нефелометрикалық талдаулар келесідей жолдармен жүзеге асырылады: талдау жасау үшін ауа үлгілері резеңке грушаның көмегімен бөтелкеге ауа толтыру, сонымен қатар толтырылған бөтелкедегі суды төгу арқылы. Бөтелкедегі сұйықтықты төккен кезде бөтелке зерттелетін ауаға толады. Қарау хаттамасына бекіте отырып, өрт болған орындардың әртүрлі жерлерінен бөтелкеге ауа толтырып алу қажет.

Өрт болған жердегі ауаны алдын ала талдау үшін тергеуші сызықты-калориметрлік талдау әдісін қолдана алады, оған сәйкес арнайы индикаторлық түтік арқылы өткізілген керосин мен бензиннің булары бар ауаны жіберген кезде, ондағы реагент түсін тез өзгертеді (қызғылт-сары түс жасыл түске айналады). Оқиға болған жерден алынған ауа үлгілеріне жасалған талдау кейіннен лабораториялық жағдайларда қайтадан талдануы тиіс.

Куәлер мен жәбірленушілерден жауап алу. Бірінші кезекте, ең әуелі қылмысты көзімен көрушілерден, өртті бірінші көрген адамдардан, оны өшіруге қатысушылардан (өрт сөндіруші топтардың қызметкерлерінен, құтқарушы топ құрамдарынан және т.б.), содан кейін өртеніп кеткен объектінің лауазымды тұлғалары мен жұмысшыларынан және басқа да куәлерен жауап алынады. Өрттің пайда болу себептері мен жағдайлары туралы маңызды мәліметтер жөніндегі деректерді жәбірленушілерден жауап алу кезінде алуға болады. Бірақ, жәбірленушілер қорқу салдарынан және басқа да мән-жайларға немесе адамдарды, заттарды құтқаруға және өрт сөндіруге ойларының бөлінуіне байланысты шын мәнінде (ешқандай арам ниетсіз) қателесіп жауап берулері, яғни өрттің болу жағдайларын бұрмалап айтулары мүмкіндігін ескеру қажет.

Негізінде куәлер мен жәбірленушілерден жауап алу кезінде келесідей үш түрлі топтағы мәселелер анықталып, төмендегідей сұрақтар шешіледі: 1) өрттің шығуын, пайда болуын, сөндіру жағдайларын ашатын мән-жайлар; 2) объектідегі өртке қарсы қауіпсіздік жағдайларына қатысты мәселелер; 3) өрттің болуына қатысты сезік келтірілген нақты тұлғалар.

Өртті көзімен көрушілерден, сондай-ақ оқиға болған жерге бірінші болып келген тұлғалардан, өртті сөндіруге қатысушылар мен жәбірленушілерден жауап алу барысында төмендегідей сұрақтар анықталады:

– қай уақытта олардың әрқайсысы өрт орнына келді, және қандай жағдайда тап болды, өртті кім бірінші болып көрді және хабарлады?

– қашан, қай жерде, қандай себептерге байланысты өрт шықты, ол бір уақытта, бірнеше жерде туындады ма; олар өрттің шығуына қатысты болған басқа белгілерді кездестірген, болмаса аңғарған жоқ па?

– өрттің пайда болу және таралу жағдайлары, желдің бағыты, үдеуі мен күшею қарқыны қандай?

– түтіннің, оттың түсі мен қоюлығы; өрттің, жалынның сипаты; оның иісінің сипаты қандай?

– оқиға болған жердің жағдайына қандай да бір өзгерістер енді ме, өрт сөндіру қалай жүргізілді?

– қандай заттай дәлелдемелер және олар нақты қай жерлерден табылды?

– мұндай заттарды (мысалы, жанатын) куәлер объектіге жіберілетін тұлғалардан көрді ме?

– қалай және қандай жағдайда жәбірленушілер, сондай-ақ мәйіттер мен жануарлардың өліктері табылды?

– өрттің әсерінен қандай мүліктер жойылды?

– объектідегі өрт сөндіруге қолданған құралдардың алғашқы жағдайы қандай болды?

– өрт шықпастан бұрын зақым, залал келтірілген объектінің аумағында, айналасында сезік келтіретіндей тұлғалар болды ма?

– өрт болған жерге (өрт басталған кезде) кіруге кімдердің мүмкіндігі, рұқсаты болды?

– өрттің болу себептері мен шығуы оны кім істегені туралы қандай болжаулар айтылды және олар қандай негіздерге сүйеніп айтылған?

– осы объектіні өртеуге байланысты қандай да бір адамның ниеті болды ма, оны өртеу туралы сөздер қозғалды ма; өрттің болуына кім мүдделі болуы мүмкін?

– куәлер өрт болмас бұрын объектіден жиһаз, мүлік және т.б. заттарды біреулердің шығарып жатқанын байқады ма немесе көрді ме?

Объектідегі өртке қарсы қауіпсіздіктің жағдайын білу үшін куәларға: өрт қауіпсіздігіне қарсы қандай ережелер бұзылды және бұл ережені кімдер бұзды, жылыту, жарықтандыру, желдету жүйелерінің, газ-су және т.б. жағдайларды қамтамасыз ету құбырларының, өрт қауіпсіздігіне қарсы қолданатын құралдардың жағдайы қандай күйде болғандығы, өртенген объектіде өзінен-өзі тұтанатын, жанатын, атылатын немесе жарылғыш заттардың болған-болмағандығы жөнінде және де өрт жарылғыш құралдарынан пайда болды ма, әлде өрттің пайда болуына басқа да себептер болды ма деген сұрақтар қойылып, олардан жауап алынады.

Күдіктіні куәландыру. Тәжірибеде көрсетіп отырғандай қылмысқа дайындау мен оны жасау кезінде қылмыскер көбінде жанғыш заттар арқылы абайсызда өздерінің – қолдарын, киімдерін, аяқкиімдерін бүлдіріп, болмаса денелерін, шаштарын күйдіріп алады. Кейде олардың қалталарында тұтандырғыш заттардың микробөлшектері қалып қояды, киімінде жанғыш заттардың иісі сіңіп өрт іздері немесе ыс, күйе дақтары қалуы және аталған бұл заттар заттай дәлелдеме болып табылуы мүмкін. Сондықтан да күдіктінің киімін, аяқкиімдерін және денесін қарау барысында қандай дақтар табылды және ол денесінің қай жерінен табылған-

дығын, олардың көлемін, түрін, түсін және иісін нақты көрсете отырып бекіту қажет. Ол үшін портативтік ультракүлгін лампаларын қолдану керек. Ультракүлгін сәулелердің әсерінен керосин мен басқа да жанғыш заттардың дақтары ұлғайтылып көрінеді. Күдіктіні куәландыруға, киімін қарау кезінде оның киімінің, шашының, қолының, бетінің күйген жерлері жеке, әрқайсысы бөлек-бөлек бекітіледі. Сонымен қатар, бұл күйген учаскелердің орналасқан жері мен мөлшерінен басқа да, оның күй дәрежесі мен көрінісі көрсетіледі. Қылмыс іздерін жасыру мақсатында қылмыскер жану белгілерін жоюға тырысады, шашының күйген жерлерін тазалайды, тіпті болмаса қиып тастайды. Сондықтан да күйік кейде анық көрінбеуі, ал кейбір жағдайларда күдік тудыруы да мүмкін. Мұндай жағдайларда куәландыруға сот-медициналық сарапшыны немесе сараптамалық зерттеулер жүргізу үшін күйік белгілері бар шаштың күйген, қиылған жерлерінен бірнеше шаш түктерін, киімдерден талшықтарын алу қажет. Қиылған шаш пен киім болса, оны хаттамада ерекше белгілеп көрсету керек. Егер күдіктінің денесінен күйік іздері табылса, куәландыру хаттамасында олардың орны, саны, медициналық жіктелуі бойынша ауырлық дәрежесі көрсетіледі, ал күдіктінің өзі сот-медициналық сараптамаға жіберіледі. Күдіктінің аяқкиімінен оқиға болған жердегі құмның, күлдің, шөптердің, жапырақтардың бөлшектері табылуы мүмкін. Бұл аяқкиімдер алынуы және сараптамалық зерттеуге жіберілуі тиіс.

Тінту. Тұрғын үй немесе қызметтік (жұмыс) орындарда күдіктіні жеке тінту оқиға болған жерді қарағаннан кейін, оның нәтижелерін пайдалана отырып жүргізіледі. Тінтудің мақсаты – оқиға болған жерден табылған заттар мен ұқсас тұтанғыш және басқа да заттарды іздеу болып табылады. Егер өрт болған жерден құндылықтар, мүліктер, құжаттар, құрал-жабдықтар ұрланған жағдайда тінтудің мақсаты өртеудің құралдарымен қатар ұрланған заттарды табу және осы заттардағы қылмыскердің қол іздерін алу (анықтау). Сондай-ақ тінту кезінде күнделіктерге, жазбаларға және басқа құжаттарға көңіл бөлу қажет, себебі ол жерде объектіні өртеген тұлға туралы және оның қылмысты жасау мақсаты мен ниеті жөніндегі мәліметтер баяндалуы мүмкін.

Күдіктіні тінту барысында оның киіміне, сонымен қатар өртеуге немесе олардың көмегімен өзінің киіміндегі дақтар мен іздерді кетіруге қолданылуы мүмкін заттар мен сұйықтықтарға да назар аудару керек.

Күдікті мен айыпкерден жауап алу. Күдіктіден алғашқы жауап алу кезінде, оның өртке қатыстылығына байланысты жанама дәлелдемелік мән-жайлар анықталады. Егер, оқиға болған жерден табылған және өртке қолданылған құрал-жабдықтар мен қаруларға ұқсас заттар күдікті ден табылған жағдайларда қылмыстық-процестік кодексінің бап талаптары орындалғаннан кейін, жауап алу әрекетін нақ осы мәліметтерді анықтаудан бастау керек. Күдікті бұл құрал-жабдықтарды иемдену жағдайлары жөнінде түгелдей, толық айтып бергені өте маңызды. Мұндай жағдайларда күдікті көбінде өзінің пәтерінен табылған өртеу құралдары болып табылуы мүмкін заттардың оған тиесілі емес екендігі және бұл заттар туралы ештеңе білмейтіндігі жөнінде айтып қылмыстың ізін жасыруға тырысады. Күдіктіден жауап алу кезінде куәлердің, оның отбасы мүшелерінің және туыстарының көрсетпелерін, сондай-ақ күдіктінің қолдарының ізі бар заттай дәлелдемелерді қарау хаттамаларын пайдалану қылмысты ашудың, әшкерлеудің ең тиімді айла-әдістерінің біріне жатады.

Егер күдіктіні жеке тінту және куәландыру барысында оның киімінен, аяқкиімінен немесе денесінен жанғыш заттардың иісі бар дақтар мен өрт, күйік

іздері немесе оқиға болған жердегі құм бөлшектері табылса, жауап алу әрекеттерін міндетті түрде бұл дәлелдердің пайда болу көздерін анықтаудан бастау қажет. Мұндай жағдайларда күдікті көбінесе өзінен табылған іздердің пайда болуын әртүрлі себептермен байланыстырып түсіндіреді.

Айыпталушыдан жауап алу кезінде оның жұмыс және қызметтік жағдайына еш байланыссыз өрт басталар алдында объектіде болуы туралы мәліметтерді қолдану тиімді болуы мүмкін. Сонымен қатар, объектіні өртеген адамның қылмыс жасаудан бұрын, болмаса одан кейінгі күдікті іс-әрекеті немесе жүрісі жөніндегі нақты деректерді қолдану одан дұрыс жауаптар алуға мүмкіндік береді.

Күдіктінің (айыпталушының) қылмысын әшкерлеуде өте жиі кездесетін және тергеуге ең тиімсіз жағдайлардың бірі болып, олардың өрт болған уақытта сол жерде өздерінің болуы себебін, өртті сөндіруге келгенімен түсіндіруі табылады. Тәжірибеде көрсеткендей өртеушілер көбінде объектіні өртенгеннен кейін, өзін өрт сөндіруге белсенді қатысушы ретінде көрсетуі үшін, сонымен қатар қалдырған іздерін жою, өзінен барлық күдікті алып тастау, өрттің басталу, болу себебін және айыпкер туралы қандай ойлар айтылып жатқанын білу, сонымен байланыстыра (ұштастыра) отырып дәлелдемелердің көзін жою және басқа біреуге жала жабу шараларын ойластыру үшін қылмыс болған жерге қайтып келеді. Күдіктіден оның өрт сөндіру жеріне келу себептері жөнінде жауап алу кезінде, өрт сөндіруге қатысқан куәлердің жауаптары мен оқиға болған жерді қарау нәтижелерін қолдану керек. Олар арқылы күдіктінің өрт болған жерге қай уақытта, қашан және қай бағыттан келгені, оқиға болған жерде өзін қалай ұстағаны туралы деректерді, күдіктінің айтуы бойынша өрт болған жердегі аяқкиім жол іздерінің орналасуы мен оның келген жолының сәйкес келуі немесе келмеуі жөніндегі және басқа да мәліметтерді анықтап білуге болады.

Айыпкер көбінесе өзінің өртке қатысты екенін мойындамай теріске шығарумен қатар, өрттің болу себебін әртүрлі кездейсоқ жағдайлармен түсіндіруге тырысады. Мұндай жағдайларда дұрыс жауап алу үшін өрт-техникалық және химиялық сараптама қорытындыларын қолдану қажет, себебі олар көбінде айыпкердің жауаптарымен (түсіндірмелерімен) сәйкес келе бермейді.

Тергеуші өртке қолданылған құралдардың айыпкерден, күдіктіден табылуы, олардың киімдерінен жанғыш заттардың иісі бар дақтардың табылуы, денесіндегі күйік іздерінің болуы, өрт болған жерде болуы және күдікті жүріс-тұрысы сияқты жанама дәлелдемелерді қолдану арқылы оларды дұрыс жауап беруге мұқтаж етеді.

Құжаттарды алу және қарау. Өрт және өрт қауіпсіздік ережелерін қылмыстық бұзу жөніндегі істер бойынша кейінге қалдыруға болмайтын (қалдырмайтын) тәртіппен құжаттарды алу әрекеті жүргізіледі. Өрт қауіпсіздігі ережелерін тексеру актілері: объектідегі жарылатын, жанатын, өзінен-өзі тұтанатын заттарды сақтау мен тасымалдау жағдайын сипаттайтын құжаттар; өрт сөндіруге қатысқан өрт күзеті өкілдері жасаған өрт туралы акт; қауіпсіздік техникасы мен өрт қауіпсіздігі жөніндегі жергілікті ережелер; өртенген объектілердегі мүлік-тердің инвентаризациялық тізімдері; ведомстволық тергеу материалдары; өрт себептері мен кінәлі тұлғаны анықтау үшін маңызы бар басқа да құжаттардың дәлелдемелік маңызы бар.

Сондай-ақ, іске тіркеу үшін жергілікті метеорологиялық бекеттің ауа-райы жағдайы, ауа температурасы, өрт болған уақыттағы желдің бағыты мен күші туралы анықтама талап ету қажет.

Сараптама. Қарастырылып отырған істер бойынша жүргізілетін негізгі сараптама түрлері: өрт-техникалық; криминалистикалық және тауартанымдық. Адамдар құрбан болған немесе жануарлар өлген жағдайларда сот-медициналық және сот-ветеринарлық сараптамалар тағайындалады. Кей жағдайларда басқа да сараптамалық зерттеулер жүргізіледі.

Өрт-техникалық сараптамасы келесідей сұрақтарды шешуге мүмкіндік береді: өрт қайдан шықты; өртенудің техникалық себебі қандай; объектіде қандай өрт қауіпсіздігі ережелері бұзылды, олар өрттің шығуы мен таралуына себеп болуы мүмкін бе, олардың өзінен-өзі тұтану жағдайы қандай, олардың жану, өртену ұзақтығы қандай; қандай технологиялық үдеріс, сонымен қатар өртке қауіпті материалдарды сақтау мен тасымалдау ережелері бұзылды, олар өрттің шығуына себеп болуы мүмкін бе; электр өткізгіш, жылыту, жарықтандыру, газ және желдеткіш жүйелерінің техникалық жағдайы қандай болды, олардағы ақаулар өрттің шығуына себеп болуы мүмкін бе; өртеу үшін қандай құрал-жабдықтар, қарулар, әдіс-тәсілдер пайдаланылды.

Өрт-техникалық сараптаманы ҚР Әділет министрлігінің Сот сараптама орталығы немесе сәйкес мамандандырылған органдар жүргізеді. Аталған бұл сараптаманы өрт болған жерді қарағаннан, куәлерден жауап алғаннан және басқа да кейінге қалдыруға болмайтын тергеу әрекеттерін жүргізгеннен кейін дереу тағайындау қажет. Өрт-техникалық сарапшының жұмысы, өрт болған жерді қарау кезінде басталса барынша тиімді болады, оларды қарау кезінде келесідей сұрақтар қойылады: өртенген зат нені білдіреді, өрт (көзінің) ошағының құрамы; өрт болған жерден табылған заттарда, үйінді-қоқыстарда өрттен қалған күл, күйе және жанғыш заттардың іздері жоқ па.

Трасологиялық сараптама. Осы қылмыс санаттары бойынша трасологиялық сараптаманың көмегімен қылмыскерді қолының, аяқкиімінің іздері бойынша идентификациялауға болады. Қылмыскерлердің қылмыс жасау кезінде қолданылған көлік құралдарын оқиға болған жерден табылған протекторлардың іздері арқылы идентификациялаймыз. Сонымен қатар, оқиға болған жерден табылған әртүрлі заттар күдіктіден табылған заттармен бір бүтінді құрай ма деген мәселелер шешіледі.

Тауартанымдық сараптама, өрт оқиғасы болған жерден алынған заттардың түрін, бағасын (құнын), сапасын және т.б. анықтайды.

Сот-медициналық сараптамасы төмендегі сұрақтарға қорытынды бере алады:

- өлім өртену, тұншығу немесе басқа да себептердің нәтижесінде болды ма?
- өрттің әсеріне адам тірі кезінде ұшырады ма, әлде өлгеннен кейін бе?
- күйіктер неден, ненің әсерінен болған (жалынның, жанармай сұйықтығының немесе шайқалған газ)?
- мәйітте басқа жарақаттар жоқ па, осы жарақаттардың сипаты қандай?
- жарақат қандай қару-құралдармен келтірілген, мәйіттен табылған жарақаттар жоғары қысым әсерінен болды ма немесе олар механикалық себептерден болды ма?
- жәбірленуші алған күйіктің дәрежесі қандай?

Сот-электротехникалық сараптамасы – өртке байланысты қылмыстарды тергеу кезінде өрт электр жүйесін пайдалану салдарынан шығуы мүмкін немесе мүмкін еместігін, болған-болмағандығын анықтау үшін жүргізіледі. Олар мынандай сұрақтарды шешуде үлкен көмегін тигізеді:

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды ...

- өрт, электр жүйесіне, электр құрылғыларына шамадан (тыс) артық күш түсу әсерінен болды ма, қысқа тұйықталудан (короткое замыкание) болды ма;
- өрт электр доғаларының немесе ұшқынның әсерінен болды ма;
- жарықтандыру электр шамдарының жылуы (қызуы) нәтижесінде болды ма.

Заттар мен материалдардың криминалистикалық сараптамасы келесідей сұрақтарды шешеді: өрт болған жерден табылған сұйықтық пен күдіктіден алынған сұйықтықтың құрамды бір ме; өрт болған жерден табылған объект не зат; берілген ыдыста қандай сұйықтық болды; зерттеуге ұсынылған зат өзінен-өзі жана ма, егер жанса қандай жағдайларда өздігінен жанған және зерттелетін заттың температурасы қандай; ұсынылған зат жанғыш сұйықтықтарына жата ма; берілген газ бен қоспаның, яғни зерттелетін жанғыш сұйықтықтың тұтану температурасы қандай; берілген қоспаның жарылуы қауіпті ме; өрттен қалған жалын мен түтіннің түсі бойынша қандай зат жанғанын анықтауға бола ма және ол өздігінен жануы мүмкін бе және т.б.

Жоғарыда аталған сараптамалардан басқа да сараптама түрлері тағайындалуы мүмкін. Атап айтқанда, өрт-технологиялық сараптамасы. Оның көмегімен өрт сөндіру әрекеттерімен байланысты мән-жайларды анықтауға болады. Яғни, нақты өртті сөндіру тактикасы пайда болған өрт жағдайына сәйкес қолданылды ма; өрт-техникалық құралдар мен әдістерді іріктеп алу өрт сөндіру конструкциясы мен өртенген объектінің техникалық жағдайына сәйкес келе ме және т.б.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Өрт және өрт қауіпсіздігі ережелерін қылмыстық бұзудың криминалистикалық сипаттамасы
2. Алғашқы тергеу әрекеттері және тергеу ситуациясына байланысты орындалатын жедел-іздігі шаралары
3. Тергеу болжаулары және тергеуді жоспарлау
4. Оқиға болған жерді қарау
5. Жәбірленушіден, куәдан жауап алу

10 ДӘРІС. ЕСІРТКІ, ПСИХОТРОПТЫҚ ЗАТТАРДЫҢ ЗАҢСЫЗ АЙНАЛЫМЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы

Есірткі және психотропты заттармен байланысты қылмыстардың заңсыз айналымын жеке криминалистикалық тергеудің жеке әдістемелік құрылымы ретінде келесідей компоненттер тән:

- қылмыстың түріне тән криминалистикалық сипаттама;
- типтік тергеу ситуациялары, типтік болжаулар және бастапқы іс шаралар;
- тергеушінің криминалдық полиция, анықтау органдарымен өзара іс-қимылдары;
- тергеу және қылмыстарды ашудағы арнайы білімдер;
- жеке тергеу әрекеттеріндегі және тактикалық операциядағы тактикалық ерекшеліктер.

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

Есірткі және психотропты заттармен байланысты заңсыз айналымы қылмыстарының криминалистік сипаттамасы дегеніміз – ол тергеу кезінде қолданылатын әдіс-тәсілдерді негіздеуде маңызды мәнге ие болатын белгілілер.

Есірткі және психотропты заттармен байланысты заңсыз айналымы қылмыстарына тән ерекшеліктер жүйесі болып табылатын қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы:

- қылмыстық қол сұғушылық заты;
- қылмыс субъектісінің жеке тұлғасы;
- қылмысты жасауға дайындық және жасау жағдайлары;
- іздердің пайда болу механизмі (қылмыстық операцияның іздері);
- типтік криминалдық және тергеу жағдайлары сияқты бір-бірімен тығыз байланысты бірнеше элементтерден құралады.

Осыған байланысты тергеушімен жедел іздестіру қызметкерлерінің тәжірибеде нақты қылмыс түрінің криминалистикалық сипаттамасын білу не себепті маңызды болып табылады деген орынды сұрақ тууы мүмкін. Оның мәні жоғарыда атап өтілген криминалистік сипаттама компоненттерінің бір-бірімен тығыз байланысты өзара тәуелді ажырамас құрамдас бөлік болып келетіндігінде. Сондықтан да қылмыстың жасалу әдісін, жағдайын және де қылмыскердің оқиға болған жердегі қалдырған іздерінің негізінде тергеу кезінде бізге белгісіз болып отырған басқа да элементтерді, мысалы қылмыскер тұлғасы туралы мәліметтерді анықтауға үлкен мүмкіндіктер пайда болады. Осы элементтердің тергеу кезінде бір тұтас қолданылуы оның табысты нәтижеге жетуінің айқын кепілі бола алады. Есірткі заттарға қатысты қылмыстық операциялардың іздері. Іздің пайда болу механизмі қылмыскердің қылмысты жасырудың қандай әдісін қолдануға байланысты болады. Есірткі құралдары мен байланысты қылмыстық операциялардың іздерін бірнеше топтарға бөлуге болады, олардың ішіндегілерінің ең негізгісі, есірткі заттарды дайындау, сақтау, тасымалдау, сату және сатып алу, есірткілерді тұтыну іздері. Есірткі құралдардың адам организміне әсер етуі тағы басқа. Белгілі бір тұлғаның қылмыстық қызметі туралы жорамал жасауға мүмкіндік беретін әртүрлі құжаттарда көрініс тапқан мәліметтер мен қылмысты жасау салдарынан пайда болатын: есірткі заттар оның әдеттегіден артық шығуы немесе жетіспей қалуы, оларды ыдыстарға тиісінше құймау, салынған пломбалардың жоқ болуы, ампулалардың стандарттарға сай келмеуі және тағы да басқа жағдайлардан орын алып отыратын өзгерістер – есірткі заттарды өндіру, сатып алу, сақтау, есепке алу, жөнелту және тасымалдаудың белгіленген ережелерін бұзуға қатысты материалдық іздер болады.

Жоғарыда атап көрсетілген криминалистикалық сипаттама элементтерін есірткі және психотропты заттармен байланысты заңсыз айналымы қылмыстардың ең негізгі көңіл аударатын жағдай есірткі және психотропты заттармен құрайды. Есірткі және психотропты заттармен қарастырылып отырған қылмыстың қылмыстық қол сұғушылық заты болып табылады. Өйткені, есірткі құралдармен және психотроптық заттармен байланысты қылмыстардың бәрін біріктіретін, бір ғана нәрсе, ол осы қылмыстың заты, яғни есірткі құралдарымен байланысты қылмыстарды жасырушылардың бәрі өз әрекеттерін жүзеге асыру барысында тек есірткі және психотроптық заттармен ғана істес болады. Бұл келесі себептерге негізделеді. Атап айтқанда:

- қылмыстық қол сұғушылық заты қылмыс субъектісінің жеке тұлғасын, қылмыстың жасалу әдістерін баянды сипаттауда;

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

- қылмыстық қол сұғушылық заты есірткімен байланысты барлық қылмыстарды саралаудың негізі ретінде орын алуында;
- есірткілер із қалдырушы объектінің негізін қалыптастыруында.

Есірткі заттардың іздері орын алады: қылмыс жасалған орны (дайындау, өңдеу, сақтау, тарату және т.б орындар); есірткіні үнемі пайдаланатын тұлғаның денесінде немесе организмде (егу орындарында, қанында, зәрінде және т.с.с.); қылмыскердің қолданған құралдарында (ыдыс, таразы, пакеттер және т.б); қылмыстан бой алу немесе жасырыну орындарында болуы; қылмыстың өзінде (організімінде, оның денесінде, киімінде және т.б.).

Криминалистикалық сипаттаманың барлық элементтерінің қызметі өзара байланысу арқылы қылмыстық топ алдына қойған міндеттерін анықтауға бағытталған. Міндеттердің бағыттары жиналған заттардың, яғни, есірткілердің өңделуінде, иемдену, сақтау, тасымалдау, жөнелту не өткізуінде. Егер де міндетті есірткіні өндірумен байланысты болса, онда қылмыскерлердің портреттік сипаттамасына көңіл аударылу тиіс. Қарастырылып отырған қылмыстар есірткі заттар мен байланысты заңсыз операциялардың жасырын, құпия түрінде жүргізілуін қамтамасыз ету жағдайында жасалады.

Қылмыскер есірткі заттарға байланысты қылмыстық әрекеттерді орындау алдында, оның жасалу жағдайын анықтап қарайды, әрбір әрекетті мұқият талдайды, соның нәтижесінде қылмыстық қаскүнемдік ниетін жүзеге асыруға, кедергі келтіруі мүмкін деген нәрсенің бәріне жоғары ынтамен назар аударады және одан шығудың амал, тәсілдерін қарастырады. Осыған байланысты есірткі дақылдарын өсіру үшін шалғайдағы қолайлы, азаматтардың сирек немесе мүлдем бармайтын жерлер, таулар, жыра, аңғарлар, орман массивінің шалғай бөлігіндегі жерлер тағы да басқа жерлер алынады. Мұндай дақылды өсірумен айналысатын адамдар, кейбір жағдайда кішігірім елді мекендерде ол жердің тұрғылықты халқымен туыстық байланыста тұрады. Есірткі дақылдарын, сондай-ақ дәрілік препараттарды өңдеу, үй жағдайында, кейбір кездері нашақорлардың немесе есірткіні коммерциялық мақсатта пайдалануда өндіретін адамның тұрғылықты жері бойынша жүргізіледі. Есірткілерді қолдан дайындау кезінде мынадай әдістер: жасыл массаны ұнтақтап үгіту, қарасора тозандарын електен өткізу немесе булау, қарасора тозанын немесе дайын гашишты күнбағыс майына қуыру, медициналық препараттардың барлық компоненттерін біріктіру, гашишты немесе көкнәрды басып шай сияқты қайнату, дәке тағы да басқа материалдардан жасалған тампондарға көкнәр сабақтарын тұнба дайындау тағы басқалар қолданылады. Есірткілерді қолдан дайындау кезінде олардың құрамына қосылатын заттар құралдар мен компоненттердің қолға түсуі қиындық туғызбайтын көпшіліктің күнделікті тұтынуындағы арзан заттар болып табылады. Қазіргі кезде үй жағдайында қолданыстағы дәрілік препараттардың қысыммен фильтрациялау немесе оларды тазартып сүзу процесі арқылы әртүрлі есірткі құралдары алынады. Мысалы, тұрмыстық жағдайларда сірке қышқылы, калий эфедрин, солутан, теофедрин, перманганат тағы да басқа компоненттерден эфидрон дайындалады. Синтетикалық құралдары құпия лабораторияларда дайындаудан тағы да басқа осы сияқты бірқатар әдістері бар.

Қазақстан Республикасында эмпириалық материалдарды талдаудың нәтижесінде есірткі және психотропты заттарды қолдану арқылы жасалатын қылмыстарды өсімдік сипатқа ие есірткі заттардың заңсыз айналымы (апиын және сора) құрайды. Қазақстан есірткі заттардың заңсыз тасымалдауындағы транзиттік жолға айналып отыр.

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

Жаңадан құрылып жатқан қылмыстық топтар келесідей қылмыстармен айналысуда:

1. Оңтүстік бағыттағы Орталық Азия елдерінен өсімдік сипаттағы есірткілерді елдің ішінде өзіндік пайдалануға сонымен қатар, Еуропа мен Ресейге арналған транзиттік жолға;

2. Синтетикалық есірткі және психотропты заттарды Еуропадан, Ресейден Қазақстан Республикасына және көрші елдеге транзиттік жолға.

Есірткі және психотропты заттардың заңсыз айналымының ең маңызды екінші себебі – Қазақстанның географиялық орналасу ерекшелігі, яғни Азияға, Еуропаға, Америкаға заңсыз нашаны тасымалдау үшін аумағының тиімді орналасуы. Сондықтан, транзиттік елге айналып отыр.

Қазіргі таңда есірткі және психотропты заттардың заңсыз айналымының дамуына және пайда болуына итермелейтін мән-жайлардың Қазақстандағы сипаттамасы төмендегідей: есірткіні сатудан түскен материалдық пайда, Қазақстанның географиялық орналасуы, қазақстан аумағының Азияға, Америкаға, Еуропаға есірткі заттарды жеткізудің транзиттік жол болып табылуы, ТМД бойынша ішкі және сыртқы шекарасының «анықтылығы», еліміздің шекарасындағы мемлекеттік және кедендік қызметкерлердің техникалық құралдарды қолдану арқылы кедендік бекеттерде контрабандаларды анықтауы, жабайы өсетін конопли және эфедрлердің ірі плантациясының барлығы, жедел рейдерлердің нәтижесі бойынша өсімдік сипаттағы өсетін есірткілердің транзиттік жолдарын анықтауда: бұл оңтүстік шекарада оранасқан Түрменстанмен, теңіз бекетін қоса алғанда, сонымен қатар, елдің Батыс аудандары, одан кейін мүмкін Ресей; Өзбекстан, Қырғызстанның оңтүстік шекаралары және Орталық Қазақстан, шығыс облыстары, сонымен қатар Ресей; содан соң оңтүстік шекаралардан мақсаты Алматы, Астана, шығыс облыстары содан соң, мүмкін Ресей. Тағыда бір жол оңтүстік шекарадан – батыс облыстары, мүмкін ары қарай Ресей мемлекетімен заңның жетіспеушілігі, халықтың нашаны пайдаланудың ауыр зардабын білмеуі, нашаны қолданылатын тұлғалардың санының көптілігі құрауда.

Синтетикалық және психотропты заттардың басым көпшілігі Ресей мемлекетінің шекарасынан келуде. Ресей Федерациясының статистикалық мәліметтері бойынша есірткінің таратылуы тек шетелдердің контрабандасымен ғана байланысты емес, сонымен қатар, Қазақстанға транзиттік жолмен келетін Ресей Федерациясында синтетикалық және психотропты заттарды даярлайтын мекемелер орын алуда. Статистика бойынша есірткі және психотропты заттардың заңсыз айналым қылмыстардың барлық жағдайларда жасауға қатысушылар, көмектесушілер Ресей Федерациясынан келген Тәжікстан, Өзбекстан, Қырғызстан азаматтары болып отыр.

Есірткі және психотропты заттардың заңсыз айналымына қатысты қылмыстық топтар бір бірінен ұйымдастырушылық деңгейі, өзіндік құрамы және қоғамдық қауіпсіздік деңгейі бойынша ерекшеленеді.

Қылмыстық топтардың криминалистикалық типтің келесі түрлері бар: кездейсоқтық, компания, ұйымдасқан, қылмыстық қауымдастық, трансұлттық.

1) Бірінші тип – бұл топтық қылмысты жасауға біріккен кездейсоқ тұлғалардың құралған кездейсоқтық топ. Бұл тип кәметке жасы толмағандардың және жасөспірім тұлғаларға тән. Айтылған топтық типте топ басшысы анықталмайды шешімді ұжымдық тұрғыдан сезімі мен эмоциясының әсерінен қабылдайды, оларда әлі нақты психологиялық және қызметтік құрылымдар қалыптаспаған.

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

Топты қылмыстық жауаптылыққа тарту барысында әрқайсысы өзіне қатысты мәселе бойынша толық мәлімет беруінде, олардың топ болып бірігуі өте төмен болады және топ болып бірін бірі қорғау немесе қамқорлық ету деген ұғымдар мүлдем орындалмайды. Қылмыстық топ қатысушыларынан жауап алу барысында өздерінің көрсетпелерін нақты сонымен қатар, қылмыстық топтың негізгі қызметі туралы мәліметтерді шынайы айтып беруде.

2) Егер де кездейсоқ қылмыстық топ қылмыстық жауаптылыққа тартылмай өз қызметтерін жүзеге асыратын болса, онда, қауіпті қылмыстық топтың криминалистикалық типіне, яғни, әдебиеттерде «компания» типті деп аталатын қылмыстық топқа ауысады. Дегенмен, «компания» типті қылмыстық топтар арасында тұрақты байланыс және өздерінің бірлескен әрекеттерін үнемі бағыттап отыру болмаса, мұндай қылмыстық топ кездейсоқ топ болып табылмайды. Белгілі бір уақыт өткен соң алдын ала келісіммен қылмыстық әрекет жасаған адамдар тобы тұрақты болып, ұйымдасқан қылмыстық топқа айналуы мүмкін.

3) Ең қауіпті түрі ұйымдасқан қылмыстылық, алғашқы екеуі келесі белгілері бойынша ерекшеленеді: ұйымдасқан қылмыстық топ құрамының тұрақтылығында. Тұрақтылық – ұйымдасқан қылмыстық топтың ең негізгі талаптарының бірі болып табылады. Жүріс тұрыс нормалар жасалынып, мақсатқа сай барлық мүшелері оны толығымен сақтайды. Есірткі және психотропты заттардың заңсыз айналым қылмыстарының басты мақсаты көпшілік жағдайда ірі көлемді қылмыстық пайда табу болып табылады. Жасалатын қылмыстар саны және олардың ауыртпалық дәрежесі қылмыстық топтың қызметтік шаралары артып өсуде.

Ұйымдасқан қылмыстылық – бұл қылмыстық ортаның табыс табу мақсатында қылмыстық топ немесе қылмыстық ұйымдарға шоғырлануымен, нақты иерархиялық және құрылымдық байланыстарымен сипатталатын негативті әлеуметтік құбылыс болып табылады. Сондықтан, ұйымдасқан қылмыстылық ең қауіпті нысаны болып табылады, топ мүшелерінің өзара әрекет етуі бұл жерде тығыз. Ұйымдасқан қылмыстылықтың әрбір мүшесі басқа мүшесінің қылмыстық әрекет туралы біліп қана қоймай, оны бірлесуінде. Қылмыстық әрекет өзара келісілген сипат алады – бұл топтың ұйымдасу белгісін көрсетеді. Топтың қол сұғушылық нысанының ерекшелігі осында.

«Ұйымдасқан қылмыстылық» ұғымы «ұйымдасқан қылмыс», «ұйымдасқан топ», «ұйымдасқан қылмыстық әрекет», «ұйымдасқан қоғамдастық» сияқты басқа ұғымдармен байланысты. Барлық жерде «ұйым», «ұйымдасқан» сөздері пайдаланылады. Бұрындары «ұйымдасқан қылмыс» және «ұйымдасқан қылмыстық әрекет» жайында айтылатын. Оның субъектілері жекелеген адамдар және адамдар тобы, оның ішінде ұйымдасқан құрамалар: ұйымдасқан топтар, бандалар, қылмыстық ұйымдар мен қылмыстық қоғамдастық болуы мүмкін.

Қазақстандағы ұйымдасқан қылмыстылық себептерінің даму жолынан басқа да көптеген елдер өтті: мемлекеттің бюрократиялық жүйесінің бөлінуі, әлеуметтік әділеттік қағидасының бұзылуы, адамгершілік құндылықтардың құлдырауы. Нарықтық қатынастарға бірден ұту криминогенді жағдайлардың асқинуына себеп болды. Ұйымдасқан қылмыстылықтың көлеміне әсер ету үшін реформалардың әлеуметтік бағытын күшейту қажет. Концептуалдық көзқарас бойынша ұйымдасқан қылмыстылыққа қарсы тиімді әсер ету шараларын жетілдірудің маңызы зор. Олардың ішінде – ұйымдасқан қылмыстылықтың экономикалық негізін жою, қылмыспен айналысу, экономикалық тұрғыдан тиімсіз болатын шараларды қарастыру қажет. Олардың көбі бүгінгі күні әлемдік тәжірибеде сыналып та үлгерді. Біріншіден, ол – күдікті қаржы операцияларын бақылауды күшейту

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... шаралары. Екіншіден, азаматтық іс жүргізу тәртібімен құқыққа қарсы алынған мүлікті тәркілеу. Үшіншіден, заңсыз алынған материалды игіліктер үшін жауаптылық. Төртіншіден, жастар үшін заңды өмір сүру көздерін кеңейту бағдарламасын жүзеге асыру. Бесіншіден, экономиканың заңсыз секторын заңдастыру (легализация). Алтыншыдан, сот тәртібімен жекешелендірудің криминалды және басқа да заңсыз актілерін жою. Жетіншіден, салықты төлеуден жалтаруға қарсы күресті нығайту.

«Ұйымдасқан қылмыстылық» ұғымының анықтамасын дұрыс беру үшін осы мәселені зерттеген ғалымдардың берген негізгі зерттеу бағыттарын қарастырайық. Бұл бағыттарды былайша тізбелеуге болады:

а) ұйымдасқан қылмыстылықты – ұйымдасқан топ, мүшелері жасаған қылмыстардың жиынтығы ретінде тану;

ә) ұйымдасқан қылмыстылықты – құрылымы, бағыты, қылмыстық әрекеттің нысаны және сыртқы байланыстарының сипаты бойынша ерекшеленетін әр тектік және әртүрлі деңгейлік құрылымдардың жиынтығы ретінде тану;

б) ұйымдасқан қылмыстылықтың – заңсыз табыс алу мақсатында пайда болатын әлеуметтік құбылыс, әлеуметтік байланыс пен қарым – қатынастардың жүйесі ретінде қарастыру.

Ұйымдасқан қылмыстық топ белгілері төмендегідей сипатталады: қылмыс істеу үшін алдын ала біріккен бірнеше адамның тығыз ұйымдасуы, тұрақтылығы; ауыр және аса ауыр қылмыстарды жасауға ғана құрылады; топ құрамы тұрақты болады; қылмыстық иерархияның болуы, яғни ұйымдастырушы, көмектесуші, айдап салушы және қылмысты орындаушының болуы; топтың қатаң тәртібі мен ұйымдастырушы, басшының нұсқауларына бағынуы; нысандары мен қылмыстық қызмет тәсілдерінің тұрақтылығы.

4) Келесі қылмыстық топтың криминалистикалық типін – қылмыстық қауымдастық пен трансұлттық қауымдастық құрайды. Мәні бойынша бұл да сол ұйымдасқан топтар. Ұйымдасқан қылмыстық құрамалардың саны көбейсе олардың өзара әрекеттесуінде ықпал ету өрісін бөлісу, мемлекетке бірлесіп қарсы тұру және т.б. мәселелер туындайды. Ұйымдасқан топтардың, бандалардың, қылмыстық ұйымдардың бұл өзара әрекеттестігін, ақпарат алмасуды, құқық қорғау жүйелерін, өзге мемлекеттік құрылымдарды және азаматтық қоғамның институттарын бейтараптандыру және пайдалану үшін, қылмыстық ұйымдардың мұқтаждықтағы функционерлеріне көмек көрсетуде күш жігердің біріктірілуі қамтамасыз ететін қылмыстық қауымдастықтар пайда болады.

Қылмыстық қауымдастық қылмыстық ұйымдарға карағанда ерекшеленеді.

Қылмыстық қауымдастыққа өзара қарым-қатынасты қылмыстық ұйымдар мен оның элементі болып табылатын, қылмыстық топтар жасамайды, осы құрамалардың өкілдері немесе тіптен, жеке жұмыс атқаратын кәсіби қылмыскерлер әрекет етеді.

Қылмыстық қауымдастық, ол – басқа қылмыстық құрамалар үшін жоғары тұрған саты емес, ол өзінше үйлестіруші орган, кәсіби қылмыскерлер үшін «қылмыстық кәсіподақтар» кейпі, ал, елдегі саяси процестерге ықпал ете бастаса – партия кейпі бар.

Қылмысты қылмыстық қауымдастық жасаған деп танылады, егер оны ауыр және аса ауыр қылмыстарды жасау үшін құрылған ұйымдасқан топ (ұйым) жасаған болса.

Ұйымдасқан қылмыстылық – кең ауқымда қылмыстық әрекеті бар және әрекет үшін қолайлы жағдай жасалған, осы құрамаларға, олардың әрекетіне және

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... сыртқы өзара әрекеттестіктеріне қызмет етуде басқарушылық және басқа функциялары бар өз құрылымдарын да, мемлекеттік құрылымдар мен азаматтық қоғамның институттарын да пайдаланатын ұйымдасқан қылмыстық қызметтің құрделі жүйесі.

Соңғы жылдары есірткі және психотропты заттардың заңсыз айналымдағы қылмыстың түрлері бойынша мамандандырылып ұйымдасқан топтарды құру кеңінен таралуда. Бұл топтардың ішінде қылмыскерлер атқаратын рөлдерін өзара бөледі. Олардың ішінде кейбіреулері нақты белгіленген, танымал ұлттық-аумақтық атаққа ие.

Қылмыстардың жаппай және тұрақты орын алып кетуі, халық денсаулығы үшін орны толмас қасіретке алып келетін, болашағының тамырына балта шабатын зиянды салдарын ескере отырып, оның алдын алу біздің қоғамымыздың басты міндеті болуы тиіс. Бұл қылмыстардың қай түрі болмасын белгілері анықталған жағдайда, оның әрі қарай дамып қоғамнан түпкілікті орын алып тамырын тереңге жайылуы ешқандай мүмкіндік те, жол да берілмеу керек. Осы бағытта моральдік-адамгершілік тұрғысына қарсы келетін қоғамдық қауіпті әрекеттердің алдын алып, олардың белгілерін анықтап, тез және толық ашып осы қылмысты жасаушы адамдарды анықтап оның қылмысын әшкерлеп оларға қатысты қылмыстық заңды қолдана отырып, жасаған қылмыстары үшін жаза тағайындау арқылы қоғамда әлеуметтік әділеттілік орнату басты міндет. Осы міндеттердің өз деңгейінде жүзеге асырылуы үшін қылмысты процессті жүргізуші тұлғалар. Бұл жағдайлар тергеу барысында заңды әрі негізгі дәлелдемелерді жинау арқылы жоғарыдағы міндеттердің орындалуын қамтамасыз етеді. Осыған байланысты «тергеу қызметінің мақсаты қылмыстық іс бойынша ақиқат шындықты анықтау», қалыптасады. Бұл мақсатқа тергеушінің танымдық-қуәләндіру қызметі негізінде қол жеткізуге болады.

Есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлар және олардың заңсыз айналымымен айналысатын функционалдық міндеттері бойынша жіктеуге болады:

– Ірі көлемді есірткі заттарың жұмылдыру бойынша тапсырыс беретін есірткі заттарын (химиктер, фармацевтер) прекурсорлар бар заттарды өндірушілер және есірткі өсімдіктерін өсірумен айналысатын ауылдық тұрғындар;

– Есірткі заттарды өндіруші тұлғалар (негізгі саудагерлері) препараттар өсірілетін аудандардармен байланысы бар немесе жеткізу орындарымен есірткі көтерме сатып алу және көтерме сатумен айналысатын тұлғалар (аса ірі көлемдегі тұтынушылар);

– Есірткі заттарының кішігірім сауда саттығымен айналысатын тұлғалар;

– Есірткіні тұрақты пайдаланатын тұлғалар;

– Медицинада пайдаланылатын есірткі заттарына рұқсаты бар медициналық мекемелерде жұмыс істейтін тұлғалар;

– Есірткі курьерлері, яғни белгілі бір төлемақыға есірткі заттарын тасымалдаушы тұлға (пойыз, ұшақтар, кемелер, автобустар жолаушылары, қалааралық немесе халықаралық байланыс жұмысшылар, жұмыссыздар және қиын қаржылық жағдайға тап болған тұлғалар);

– Есірткі саудасы үшін қылмыстық топтар мен ұйымдардың ұйымдастырушылары – осы топтардың қызметін ұйымдастыратын және бағыттайтын тұлғалар. Әдетте, бұрын сотталған қылмыстық авторитеттер, яғни иелігінде ірі ақша сомасы және қылмыстық ортамен байланысы бар, олар тек осы операцияларды ұйымдастыруын қаржыландырады, ал есірткі тасымалдау және сатуға қатысы жоқ;

– Есірткі заттарын таратушылар (оларды сатып алу үшін қаражаттары жоқ немесе мүдделі тараптардың тапсырысы бойынша пайдаланушылар);

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

– Кәмелетке толмағандарды есірткі тұтынуға бағыттайтын тұлғалар. Есірткінің заңсыз операциялары мен айналысатын жеке тұлғалардың ерекшеліктерін зерттеуде басым көпшілігі мен тұрақты айналысатын тұлғалар ретінде ер азаматтар, ал әйелдер азаматтары есірткі заттарын талан тараждауда және сатуда орын алатынын көрсетті.

Есірткінің заңсыз айналымына байланысты қылмыстардың жасалу әдістері, есірткінің түріне қатысты. Криминалистикалық сипаттамалар шеңберінде мынадай қылмыстардың жасалу әдіс топтары қарастырылуы тиіс:

- 1) өнеркәсіптік немесе өндірістік жабдықтарды пайдалана отырып есірткі қолөнер өндірісін дайындау тәсілі;
- 2) синтетикалық есірткі заттарды өндіру әдістері;
- 3) сатып алу және есірткі иелену әдістері;
- 4) есірткі жасыру жолдары;
- 5) есірткі тасымалдау әдістері;
- 6) есірткі сату әдісі;
- 7) заңсыз есірткі сатып алу үшін өндіріс ережелерін бұзу әдістері;
- 8) есірткінің заңсыз айналымына заңсыз есірткі алу үшін дұрыс сақтау немесе есірткі заттарын жеткізуге қатысты денсаулық сақтау жүйесі, сондай-ақ, есепке алу, босату, тасымалдау сақтау, тәртібін бұзу әдістері;
- 9) есірткіні саудаласу нәтижесінде алынған құралдарды, сатып алу қаражат көзден жасыру;
- 10) есірткінің заңсыз саудасынан алынған ақшалай қаражатты заңдастыру.

2. Қазіргі заманғы есірткі және психотропты заттардың түрлері

Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, олардың ерекшеліктері мен түрлерін білу барлық қатысушылар үшін міндетті болып табылады. Тергеушілер, жедел қызметкерлер есірткі және психотроптық заттар ең көп таралған түрлерін білген жағдайда осы санаттағы қылмыстарды анықтауға және тергеуге ықпал етеді. Есірткі құралдармен және психотроптық заттармен байланысты қылмыскердің заты туралы мәселе қозғағанда ескеретін жағдай. Есірткі, психотроптық заттар, сол тектестер мен прекурсорлар және олардың заңсыз айналымы мен теріс пайдаланылуына қарсы іс-қимыл шаралары туралы Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 10 шілдедегі N 279 есірткі құралдарын, психотроптық заттарды және прекурсорларды саласындағы мемлекеттік саясаттың құқықтық базасын тек реттеп қана емес, сонымен бірге Қазақстан Республикасының заңнамасына, 1972 жылғы 25 наурыздағы Хаттамаға сәйкес оған енгізілген түзетулермен бірге 1961 жылғы Есірткі құралдары туралы бірыңғай конвенция; Қазақстан Республикасының халықаралық шарттары, сонымен қатар 1971 жылғы психотроптық заттар туралы Конвенция; есірткі құралдарын, психотроптық заттардың барлық түрлерін тізімін көрсетуде. Сондай-ақ прекурсорларды – өндірісінде пайдаланылатын заттар, есірткі құралдары мен есірткі құралдары тізіміне енгізілген, психотроптық заттар, психотроптық заттардың және Қазақстан Республикасының заңдары мен Қазақстан Республикасының халықаралық шарттарына сәйкес бақылауға жататын прекурсорларды өңдеу, БҰҰ-ның конвенциясы, оның ішінде Есірткі құралдары мен 1988 жылғы психотроптық заттардың заңсыз айналымына қарсы күрес. Бұл тізім 1961 жылғы Конвенция Қазақстан 1997 жылы қосылған психотроптық 1971 жылғы заттар мен Есірткі құралдарының және 1988 жылғы психотроптық зат-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... тардың заңсыз айналымына қарсы күрес туралы Конвенцияның, тізімдер Есірткі құралдары туралы бірыңғай конвенция негізінде жасалады.

«Есірткі, психотроптық заттар мен заңмен бақылауға жататын прекурсорлар жіктелуі» заңының 2-бабына сәйкес, Есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлар Қазақстан Республикасында бақылау жасалуға тиісті есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлардың тізіміне енгізіледі. Қазақстан Республикасын- да бақылау жасалуға тиісті есірткі, психотроптық заттар мен прекурсорлардың

тізімі ұсынып отырған төрт кестеден және екі қосалқы кестелерден «А» (есірткі заттары) және «В» (психотроптық заттар) қоса берілген тізімнен тұрады.

I кестеге Қазақстан Республикасының заңнамасына және БҰҰ-ның 1961 және 1971 жылдардағы халықаралық конвенцияларына сәйкес Қазақстан Республикасының айналымына тыйым салынған есірткі, психотроптық заттар Заңның 18, 19, 20-баптарында көзделген жағдайларды қоспағанда, енгізіледі.

I кестеге медициналық мақсатта пайдалануға тыйым салынған есірткі және психотроптық заттар енгізілген (1961 жылғы Конвенцияның IV тізімі мен I тізімінің бір бөлігі және 1971 жылғы Конвенцияның I тізімі).

II кестеге Қазақстан Республикасының заңнамасына және БҰҰ-ның 1961 және 1971 жылдардағы халықаралық конвенцияларына сәйкес айналымы шектеулі және қатаң бақылауда тұрған есірткі және психотроптық заттар енгізіледі. II кестеге медициналық мақсатта пайдаланылатын және қатаң бақылаудағы (1961 жылғы Конвенцияның I тізімінің бөлігі, II тізімі және 1971 жылғы Конвенцияның II тізімі) есірткі және психотроптық заттар енгізілген.

III кестеге Қазақстан Республикасының заңнамасына және БҰҰ-ның 1961 және 1971 жылдардағы халықаралық конвенцияларына сәйкес айналымы бақылауда тұрған есірткі, психотроптық заттар енгізіледі. III кестеге медициналық мақсатта пайдаланылатын және бақылаудағы есірткі және психотроптық заттар енгізілген (1961 жылғы Конвенцияның III тізімі мен 1971 жылы Конвенцияның III және IV тізімдері).

Ары қарай есірткі заттардың заңсыз айналымымен байланысты қылмыстарды саралаудың тиісті кестелер жалғастыруда.

IV кестеге Қазақстан Республикасының заңнамасына және БҰҰ-ның 1988 жылғы халықаралық Конвенциясына сәйкес айналымы бақылауда тұрған прекурсорлар енгізіледі. IV кестеге бақылаудағы прекурсорлар (есірткі және психотроптық заттарды заңсыз дайындау кезінде жиі пайдаланылатын химиялық заттар мен өсімдіктер) енгізілген (1988 жылғы Конвенцияның I және II кестелері).

Есірткі құралдарын, психотроптық заттарды және прекурсорларды шағын мөлшері бар көп компонентті фармацевтикалық препараттарды тізіміне, бақыланатын заттардың мазмұны және заңсыз айналымды қалпына келтіру болып табылатын дәрілік заттарды құрайды, оның ішінде, Қазақстан Республикасында бақылауға жататын. Ортақ тізімде есірткі және психотроптық заттар шағын, ірі және аса ірі көлемдегі нөмірін көрсете, Қазақстанда, арнайы лицензиясы бар есірткі құралдары мен психотроптық заттарды өндіру үшін пайдаланылатын жабдықтар тізімін ұсынуда.

Кез келген медициналық және құқықтық әдебиетте есірткі және психотроптық заттарға тән үш мүмкіндіктерді атап көрсетуде:

1. Медициналық көрсеткіші: есірткі заттар денсаулығына зиян келтірген, психикалық және физиологиялық тәуелділігін тудырады, орталық жүйке жүйесі-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... нде депрессанттық, медициналық қолдану емес арқылы синтетикалық әсерін ынталандырады.

2. Құқықтық көрсеткіш: есірткі және психотроптық заттар кестелерде I, II, III тізіміне енгізілген барлығы осы заттар болып табылады. Заңның 2-бабының 1 тармағына сәйкес, тізімі ішкі істер саласындағы атқарушы органның ұсынуы бойынша Үкіметі бекіткен және ресми түрде Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жариялануға тиіс.

3. Әлеуметтік белгісі: есірткі және психотроптық заттарды халықтың денсаулығы үшін медициналық емес пайдаланудың тәуелдігі.

Есірткі және психотроптық заттардың және прекурсорлардың тізімінде көрсетілмеген тұрмыстық химияның өзге де барлық дәрілік жабдықтары мен препараттары есірткі құралдармен байланысты қылмыстардың заты бола алмайды. Демек есірткі заттарға ғылыми және медициналық мақсаттан өзге мақсатқа пайдалануға тиым салынған. Сондай-ақ олардың қатарына заң бойынша тұтыну нәтижесінде нашақорлықтың пайда болуына әкеліп соғатын тікелей табиғи және синтетикалық дәрілік препараттар немесе шикізат, өсімдік және оның бөлшектері жатады. Сонымен қатар, есірткі және психотроптық заттарды өндіру әдісімен бөлуге болады – көкөніс, жартылай синтетикалық тегіне және синтетикалық шыққан (яғни жаратылыстану оның таза түрінде табылуы мүмкін емес); сонымен қатар, зертхана, зертханалық, зауытта, өндіріс әдісі бойынша даярлауға болады

Ең көп таралған заттарды қарастырайық. Денсаулыққа қауіп туғызатын кеңінен қолданылатын заттар:

Апиын – көкнәрдің пісіп жетілген қабықтарының кесінділерінен бөлініп, күнге келтірілген сөлі немесе соломасының ұзын жапырақтарының буланған түрі (экстракциялық апиын). Ол өзі кескінсіз қатты кесек таблетка немесе өзіне тән иісі бар сұйық түріндегі түсі қара қоңырдан қараға дейін болады. Таза апиын жағымды иісі бар, ақ түтін шығара отырып жанады. Апиын тері мен венаға ену, сондай-ақ тұнба дайындалып ішу арқылы тұтынылады. Апиынды заңсыз ұстағаны үшін қылмыстық жауапкершілікке массасы 0,5 гр дейін тартылады.

Морфин – апиынның негізгі алколоиды. Ол морфин ақ түсті кристал түріндегі ұнтақ таблетка, ампулалар 1-5%, ал шприц тубикте 1%-дық қоспа түрінде кездеседі. Ол таблетка және ұнтақ кезінде ақ, ал қоспа түрінде түссіз мөлдір зат күйінде болады, ол егу арқылы тұтынылады.

Марихуана – бұл құрамында тетрагидроканнабинолы бар каннабис өсімдігінің жоғарғы бөліктерін атап айтқанда, оның гүлі, жемісі мен жапырақтарынан тұратын кептірілген, уақталған немесе уақталмаған өсімдік массасы. Оның концентрациясы елеулі дәрежеде наркотикалық масандануға мүмкіндік береді. Жаңадан жасалған марихуана қара жасыл, ал кептірілген соң – қоңыр түс береді, ол шегу арқылы тұтынылады.

Гашиш – каннабис өсімдігі тозаңынан арнайы дайындалған қоспасы немесе қоспаға ұнтақ, таблетка, түйіршек, нығыздалған плитка, паста және басқадай қандай нысан берілгеніне қарамастан әртүрлі толықтырушылары бар каннабис өсімдігін басым өндеу (ұнтақтау, жаншу және тағы басқа жолдармен дайындалған қоспа). Біріккен Ұлттар Ұйымы Конвенциясында бұл затты каннабис деп атаған. Бұл зат қатты, жартылай қатты немесе сұйық түрінде кездеседі. Гашиш шайнау, шегу, сусындармен араластырып қабылдау немесе жекелеген жағдайларда гашиштен қоспа дайындалып тұтынылады.

Кокаин – көк ағашы бұтақтарының жапырағында болатын алколоид. Көк

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... ағаштары негізінен Анд аймағы елдерінде өседі, ол көбінесе паста немесе ұнтақ түрінде, сондай-ақ әртүрлі медициналық препараттар құрамында кездеседі. Қазіргі кезде кокаинді өңдеудің крэк, базука сияқты жаңа өнімдері пайда бола бастады. Базуканы зерттеу барысында ол түпкілікті тазартылған кокаин құрамында бүйрек, өкпе және ми сияқты адам организмдерінде кері әсерін тигізетін бензин, керосин, перманганат калийдің қалдықтарының болатындығын анықтаған. Крэк кокаин тұзы мен ас содасын араластыру нәтижесінде алынатын сұйық, ол буландырылған және одан морт сынғыш кокаин пластинкасы пайда болады. Кокаинды шегу арқылы тұтынады. Крэк және базука түріндегі кокаин пастасы тазартылған есірткінің 10 процентін құрайды.

Героин – иіссіз, ащы дәмі бар, суда жақсы, ал спиртте нашар еритін ақ кристалды ұнтақ. Героин өзінің тегі морфиден 6-10 есе улы. Морфиден оның айырмашылығы, героин 10-12 сағат бойы белсенді әсер етеді деп есептелінеді, соның нәтижесінде нашақорды әр 3 сағат сайын егілуге итермелейді.

Онда психотроптық заттардың үш түрі: галлюциногенді, ынталандыратын және тыныштандыратын құралдар туралы мәселе қозғалған. Осы психотроптық заттардың ішіндесі кең таралғаны – ЛСД-25. Бұл лизергендік қышқылдың диэтиламиді түссіз, иіссіз, дәмсіз галлюциногенді зат. ЛСД негізінен өсімдік қасиеті бар күшті емдік зат. Оны алғаш рет 16.04.1948 жылы швецарлық химик Гофман ашқан. ЛСД әдеттегіден тыс белсенділік танытады. Өйткені бұл заттың микробөлшектерінің яғни оның 0,0001 грамының наркотикалық күшті әсер етуі мүмкін.

Есірткілерді қолдан дайындау кезінде мынадай әдістер: жасыл массаны ұнтақтап үгіту, қарасора тозандарын електен өткізу немесе булау, қарасора тозаңын немесе дайын гашишты күнбағыс майына қуыр, медициналық препараттардың барлық компоненттерін біріктіру, гашишты немесе көкнәрды басып шай сияқты қайнату, дәке тағы да басқа материалдардан жасалған тампондарға көкнәр сабақтарын тұнба дайындау тағы басқалар қолданылады. Есірткілерді қолдан дайындау кезінде олардың құрамына қосылатын заттар құралдар мен компоненттердің қолға түсуі қиындық туғызбайтын көпшіліктің күнделікті тұтынуындағы арзан заттар болып табылады.

Қазіргі кезде үй жағдайында қолданыстағы дәрілік препараттарды қысыммен фильтрациялау немесе оларды тазартып сүзу процесі арқылы әртүрлі есірткі құралдары алынады. Мысалы, тұрмыстық жағдайларда сірке қышқылы, калий эфедрин, солутан, теофедрин, перманганат тағы да басқа компоненттерден эфидрон дайындалады. Синтетикалық құралдары құпия лабораторияларда дайындаудан тағы да басқа осы сияқты бірқатар әдістері бар. Есірткі заттармен байланысты қылмыстардың бір тобы оларды өндіретін кәсіпорынның немесе медициналық мекеменің лауазымды материалды жауапты тұлғаларының ұрлауы нәтижесінде жасалады.

Есірткі заттардың өзіне тән иісінің болатындығы және олардың еркін сауда айналымынан еркін алып тастауына байланысты нашақорлар оларды заңсыз өндіру және сатумен айналысатын тұлғалар оларды жасырып, иісін жоюға мәжбүр болады. Сол себепті көп жағдайда қылмыскер қылмысты жасауға дайындалған кезден бастап, оны жасау әдістері мұқият ойланады. Жалған әдіс түрін ойлап табады. Кері үгіт жүргізу әртүрлі шаралар қолданылады. Қылмыс іздерін жоюға әрекеттенеді. Бұл қылмысты жасаушы тұлға өз әрекетінің барысына тергеуші тұрғысынан ой жүгіртіп, қылмыстың жасау әдісі бойынша тергеушінің сана сезіміне қалыптасуы мүмкін болып табылатын ой бағыттарын немесе болжамдарын зерттейді, саралап өтеді.

§3. Типтік тергеу ситуациялар, болжаулар және тергеудің алғашқы кезеңі

Тергеудің бастапқы кезеңіне тән, берілген санаттағы белгілі бір құқық бұзушылық түріне тәуелсіз, бірнеше жағдайларды атап көрсетуге болады:

1. Тұлға есірткі заттарды немесе психотроптық заттарды заңсыз айналымына байланысты құқық бұзушылықтың бір актісінде ұсталатын жағдайда, құқық бұзушылық мойындалады.

2. Заңсыз есірткі айналымына қатысты қылмыстың айқын белгілері бар, бірақ күдікті тұлға жасырынған болса.

3. Қарастырылып отырған санаттағы қылмыстың айқын белгілері бар, бірақ нақты тұлға, қылмыс жасаған күдікті белгіленбесе.

Есірткі сатуға байланысты қылмыстарды тергеу кезінде, төмендегідей нұсқалар алынады: қайнар көзі, арналары және маркетинг объектілері, есірткі қозғалысы (контрабанда); саудагерлерінің жеке басы; сатып алушы мен саудагерлердің қарым-қатынастары; сатып алу мақсаты (пайда, қайта сату), т.б. Егер де күдікті белгілі болып, бірақ оқиғаның мән-жайы айқын болмаса, бірақ заңсыз есірткі сатып алу, сақтау және тарату фактілері толық емес құжатталған болса, ол жағдайды бастапқы тергеуге байланысты, ең типтік жалпы нұсқасын алға қоюға болады.

1. Есірткі тасымалдау (транспортировка) кезінде ұстау:

Ұсталған – есірткі бойынша заңсыз операциялармен (ұрлық, дайындау, сатып алу, қайта өңдеу және сату);

Күдікті – ұйымдастырушының, делдалдың, сатып алушының немесе басқа да қылмыстық топ мүшесінің нақты тапсырмаларын орындайтын тасымалдаушы.

2. Есірткіні үйде немесе (тайникте) тапқаннан кейінгі ұстау:

Күдікті есірткіні сатып алған, ұрлап алған, есірткіні бөлшектеп немесе көтерме сату үшін құраған;

Күдікті – қылмыстық тобының мүшесі (делдал, өндіруші, дайындаушы, медиатор) – есірткіні сақтап оны таратады.

3. Есірткіні сату кезінде ұстап қалу:

Сатушыны, өндірушіні, сатып алушыны оның өсу аудандарда, өндіру немесе көтерме саудагерлердің препаратты сатып алушының өндіруші; көтерме саудамен сатушының есірткіні одан әрі кеңейтуі оның бар әріптестерімен; есірткіні көтерме сатушы және сатып алушы, есірткіні притондар мен басқа да орындарда ірі немесе шағын партиялармен сататын; есірткі пайдалану үшін бордель қожайыны; сатушы мен сатып алушы – бір немесе әртүрлі қылмыстық топтар, өзара жүйелі түрде мәмілеге келуі; бір бірімен достық немесе туыстық қарым қатынастағы; бір бірін танымайтын, тек делдал арқылы жұмыс істейтін.

Егер де есірткіні ұстаудан және анықтаудан бұрын жедел-ізвестіру іс-шаралары жүргізілген болса, және жеке адамның тұлғасы анықталған болса, онда ол әдетте қылмыстың өзге де жағдайлар белгілі болады. Бұл нақты нұсқалардың ұсынылуы мен тексерілуіне ықпал етеді.

Күдікті есірткіні өндірген, сақтаған немесе оны сатқан жерден кенеттен қамауға алынса, нұсқалардың ұсынылуы қиындатылады, өйткені жіберу сәті оның анықтау фактісіне ғана қызмет етеді. Осылай, күдіктіден шикі апиынды ұстап алу барысында, оның белгілі бір аймақтарда өндіретіндігі, мүмкін болатын орны мен оны иелену тәсілі ұсынылады. Шикізат химфармзауыттағы қайта өңдеу барысын-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... да ұрланған; (әсіресе егер де ол сол жақта жұмыс істеп жүрген тұлғадан табылса); апиын заңсыз көкнәр егістігінен жиналған; ұрланған немесе жиналған шикізат сатушыдан сатып алушыға тасымалданады, контрабандалық жолмен жіберіледі және т.б.

Егер де, басқа аймақтан немесе «таяу» шетелден өзінің өндіру және қайта өңдеу жеріне келген азаматтан есірткі ұсталынған болса, ол кезде сатып алу нұсқасы

ұсынылады. Мысалы, гашиш табылған жағдайда, ол өндірушіден оның өзі немесе сыбайластарынан жабайы өсетін анашаны алғаны жайлы нұсқалар болуы мүмкін. Егер де жабайы өсімдіктерден жасалған есірткі табылған болса, ол кезде контрабанда немесе басқа мемлекеттерге аудару транзиті нұсқалары ұсынылады.

Дәрілік наркопрепараттарды қайтарып алу кезінде оның оралуына қараған жөн (таблеткалар, ұнтақ, ерітінді), бұл оның химфармкәсіпорын, медициналық мекемелерден немесе дәріханалардан ұрланғанын көрсетуі мүмкін. Егер осындай препараттарды алуға жалған медициналық рецепттер ұсталып алынған болса, ол кезде күдіктінің емдеу дәрігерлерімен қылмыстық байланысы бар екендігі туралы нұсқаулар ұсынылады.

Сақталу, тасымалдану, есірткі құралдарын беру ережелері бұзылған жағдайда, бұзушылық себептерінің нұсқалары өңделеді: басшылықтың қызметкерлердің ісін нашар бақылауы, тиісті ережелер мен нұсқаулықтарды білмеуі, олардың артылған қаражаттарды жасау мақсатымен әдейі бұзушылығы, ақырындағы ұрлық пен оны іске асыруы. Күдіктінің жеке басын анықтау және қылмыстың оқиғасын сараптай келе, басқа да қылмыстық істің тергеу жағдайларының мәліметтерін алуға болады.

Ұсынылған нұсқаулардың тексерілуі Азаматтың наркобизнеске қатыстылығын жоғарыда көрсетілген жағдайлармен іске асырылады. Бұл жерде ұсталу, іздеу, тексеру кезіндегі айғақты дәлелдер маңызды мәнге ие. Сондықтан, тергеу іс-әрекеттері мен жедел-іздістіру іс-шаралары келіп түсетін каналдарын анықтауға және есірткіні пайдалану жолдарын білуге, барлық сыбайластар мен ұйымдасқан қылмыстық топ мүшелерін табуға, оның аймақаралық (халықаралық) жолдарын табуға бағытталуы керек.

Осы қылмыстың криминалистикалық сипаттамасын қарастырғаннан кейін, есірткіге байланысты қылмыстық істің дәлелдеуге жататын жағдайларына ерекше көңіл аудару керек.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процесстік кодексінің 113-бабына сәйкес, есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыс ісін тергеу барысында мынадай жайларды дәлелдеу керек:

1) есірткі, психотроптық заттардың алынғаны, сақталғаны, өткізілгені, дайындалғаны мен тасымалданғаны жайлы дәлелдер қатысты оқиға және қылмыстық заңда көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамының белгілері (оның жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары);

2) есірткі, психотроптық заттардың қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті кімнің жасағаны;

3) есірткі, психотроптық заттардың адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған іс-әрекетті жасаудағы кінәлілігі, оның кінәсінің нысаны, жасалған іс-әрекеттің себептері, заңдық және іс жүзіндегі қателіктері;

4) есірткі, психотроптық заттарды алу немесе дайындау мақсаты;

5) есірткі, психотроптық заттарды алу тәсілі мен алу көзі туралы;

6) есірткі, психотроптық заттардың кімге өткізілгені туралы;

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

- 7) есірткі, психотроптық заттардың дайындаған орны;
- 8) есірткі, психотроптық заттарды қанша дайындалғаны мен көлемі туралы;
- 9) жауаптылықтың сипаты мен деңгейіне әсер ететін жайлар туралы (кінәні жеңілдететін немесе ауырлататын жайлар) дәлелденуге жатады.

Кәмелетке толмағандар жасаған есірткімен заңсыз әрекет жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша дәлелденуге жататын қосымша мән-

жайлар) кәмелетке толмаған адамның жасы (туған күні, айы, жылы); кәмелетке толмаған адамның өмір сүру және тәрбиелену жағдайлары; зияткерлік, ерік-жігерінің және психикалық даму дәрежесі, мінезі мен темпераментінің ерекшеліктері, қажеттіліктері мен мүдделері; кәмелетке толмаған адамға ересек адамдар мен басқа да кәмелетке толмағандардың ықпалы анықталуға жатады.

Ал есі дұрыс емес адамдардың қоғамға қауіпті іс-әрекеттері туралы істер бойынша: Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану бойынша іс жүргізу үшін негіздер. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 93-бабында көрсетілген медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шараларын қолдану жөнінде іс жүргізу қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті есі дұрыс емес күйде жасаған немесе қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасаған соң жаза тағайындау немесе оны орындау мүмкін болмайтын дәрежеде психикасы бұзылып ауырған адамдарға қатысты істер бойынша жүзеге асырылады. Медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шаралары психикасының дертті бұзылулары өзіне немесе басқа адамдарға қауіп төндірумен не өзге де елеулі зиян келтіру мүмкіндігімен байланысты болған жағдайда ғана тағайындалады. ҚР ҚПК 509-бабының бірінші бөлігінде көрсетілген адамдарға қатысты істер бойынша алдын ала тергеу жүргізу міндетті.

Алдын ала тергеу жүргізу кезінде мынадай мән-жайлар анықталуға тиіс: жасалған іс-әрекеттің уақыты, орны, тәсілі мен басқа да мән-жайлары; осы адамның қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасағаны; іс-әрекетпен келтірілген залалдың сипаты мен мөлшері; қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасаған адамның оны жасағанға дейінгі, сондай-ақ одан кейінгі мінез-құлқы; осы адамда бұдан бұрын психикасының бұзылуы болған-болмағаны, қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті жасау кезінде немесе істі қарау кезінде психикалық ауыру дәрежесі мен сипаты.

Қылмыстық іс бойынша басқа да мән-жайлармен қатар Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 48-бабына сәйкес тәркіленуге жататын мүліктің заңсыз, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде алынғанын немесе осы мүліктен түскен табыс болып табылатынын не құқық бұзушылық қаруы ретінде не экстремистік немесе террористік әрекетті не қылмыстық топты қаржыландыру немесе өзгедей қамтамасыз ету үшін пайдаланылғанын немесе пайдалануға арналғанын растайтын мән-жайлар дәлелденуге жатады.

Қылмыстық іс бойынша қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайлар да анықталуға жатады.

Егер есірткі почтамен, посылкамен немесе бандеролмен, әуе, темір жол көлігімен жүк ретінде жіберілген болса онда мыналарды анықтау керек: есірткіні кімнің жібергені және кімге арналған; делдалдық болғаны немесе болмағаны.

Есірткі, психотроптық заттардың қолдануға азғыруға байланысты қылмыс ісін тергеу кезінде дәлелдеуге жататын жайлар: азғыру тәсілі (көндіру, қорқыту, бопсалау, жеке өнегесі т.с.с.); есірткі заттарды қолдану тәсілі; есірткіні қолдануға келіскен адамның мінез – құлқы.

Есірткілік заттар басқа жақтан әкелінген болса, онда мынадай жағдайларды дәлелдеу қажет: есірткіні кім және қандай мөлшерде қалай әкелді; жүру жолдары мен тәсілдері.

Бұл жағдайлар тергеудің алғашқы сатысының құжаттарына енгізіліп, бекітіледі. Бұл жағдайда ішкі істер органының қызметкерлерінің бірінші жүргізетін әрекеттері мыналар:

- кінәліні ұстау;
- ұсталғанға жеке тінтуді жүргізу;
- куәландыру;
- тұрған жері мен жұмыс орнында тінтуді жүргізу;
- тергеулік қарау;
- жауап алу;
- сараптама тағайындау;
- криминалистикалық және басқа да есепке алу түрлерін қолдану.

Ұсталуға тиісті күдік тудырушының жеке басын зерттегенде қылмыс жасаған кездегі оның әрекетінің қаншалықты қатыгездігі, қауіптілігі, оның бойында қаруының бар-жоқтығы, бұрын ауыр қылмыс жасаған не жасамағандығы, сондай-ақ бұған дейін «полиция қызметкерлеріне қарулы қарсылық көрсеткен жоқ па екен, дәл қазір оның осындай әрекетке баруы мүмкін бе – есірткі заттарды дайындау бойынша жасырын лаборатория бар екендігі туралы хабарлаған тұлғалар: мекеменің ішінде спецификалық иіс бар екендігіне, табельді емес ыдыстардың, заттардың, өндірістік жайларда, қоймаларда әдеттен тыс қоқыстардың бар екендігіне көңіл бөлген техникалық персонал;

- есірткі заттардың талан-таражға салынғанын анықтаған тұлғалар;
- жәбірленушіден немесе кінәлі тұлғадан қорқытып алушылық фактісін естіген куәлер;

– электроэнергияның, газдың тым көп мөлшерде жұмсалғанына, шығарылатын қоқыстардың және ыдыстардың ерекше болып келетініне назар аударған коммуналдық қызметтердің қызметкерлері;

- шекара, кеден қызметінің қызметкерлері;
- есірткі және жүйкеге әсер ететін заттарды тұтынатын нашақорлар.

Жауап алудың пәні ретінде тергелетін оқиғаның кез келген мән-жайлары, сондай-ақ қылмыстың жасалуына көмектескен жағдайлар болып табылады.

Есірткі заттардың заңсыз айналымы қылмыстарын тергеу кезінде куәларға қосымша сұрақ бергенде тергеуші заңда көрсетілген тәртіпті ескеруі керек:

– қойылған сұрақтар анық және түсінікті болуы, куәгерді не жәбірленушіні шатыстырмауы тиіс;

– жөн сілтейтін сұрақтарды қоюға болмайды; берілген сұрақтар куәгерді не жәбірленушіні кемсітуде, қорлауға, қорқытуға бағытталмауы керек.

Айыпкерден жауап алу.

Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымын тергеу жемісті болу үшін, мынадай маңызды тергеу әрекетін жүргізудің маңызы зор, ол айыпкерден жауап алу. Жауап алу барысында тергеуші мынадай нәрселерді анықтауы керек:

- есірткінің заңсыз айналымына қатысушыларды;
- есірткіні және оның шикізаттарын алған жерлерін;
- дайындау, сақтау және есірткі өткізу орындарын;
- тасымалдау тәсілдерін;
- қылмысқа қатысушылардың өзара байланыстарын;
- есептесу тәсілдерін.

Жауап алудың нәтижесі көп жағдайда жауап берушінің тұлғасы қаншалықты дәрежеде зерттелгеніне және жауап алу барысында қаншалықты олардың дұрыс қолданылуына тәуелді болады. Жауап берушінің тұлғасын зерттеу эмоционалды әсер ету әдістерін қолдануды жеңілдетеді. Тергеуші келесі эмоционалды әсер ету әдістерін қолдана алады: жауап берушінің жақсы жақтарына әсер ету; шын

жүректен өкініп, барлығын айтудың маңызын түсіндіру. Өсімдік есірткі заттарды дайындайтын қылмыскерлерден жауап алғанда келесі мәселелер анықталады: есірткі өсімдіктері қай жерде және қандай мөлшерде өсірілді; оларды өсіруге тапсырма болды ма; дайын шикізатты кімге сату жоспарланды; есірткі шикізаты бұл тұлғаға қандай бағамен сатылды; есірткі затты өсірушіге құқық қорғау органдары тарапынан қандай да бір әрекеттер (ескерту жасау, егілген өсімдіктерді, шикізатты жою және т.б.) қолданылды ма. Егер синтетикалық есірткілерді және жүйкеге әсер ететін заттарды дайындау бойынша жасырын лаборатория табылса, ұсталған адамдардан келесі мәселелер анықталады: ұсталған адамдардың тұлғасы, зертханадағы олардың қызметі, білімі, мамандығы, мұндай қызметпен айналысқанына қанша уақыт өтті, технологиялық процестің барлық детальдары; шикізатты алудың және олардың компоненттерін алудың детальдары; сатудың арналары; алынатын өнімнің көлемі; қызметтің қаржылық жағдайы қандай болды және т.б.

Есірткі, психотроптық заттарды тасымалдайтын адамдардан жауап алғанда келесілер анықталады: жүк қайдан келді және оның орналасуы; тасымалданатын жүктің сипаты; қабылдап алушы кім; шекара және бақылау орындарынан өту қалай жоспарланды; тасымалдау үшін қандай сыйақы берілді; сыйақы кімнен алынды; бұрын мұндай тасымалдаулар жүргізілді ме; тасымалдаушының өзі есірткі заттарды тұтынады ма; көлік құралының иесі кім; көлік құралындағы құпия орындарды кім жасады; есірткілерді тапсырған және оларды қабылдап алатын адамдармен қандай парольдермен хабарласады.

Есірткі, психотроптық заттарды сататын адамдарды ұстаған кезде келесілер анықталады: есірткілер және жүйкеге әсер ететін заттар кімнен алынды; есірткілердің расфасовкасын өзі жасады ма, әлде басқа біреу жасады ма; есірткілер кімге сатылады және қандай бағаға; тұрақты сатып алушылар бар ма; оларға сатушыны кім ұсынды; сатып алушы алынған есірткілерді қай жерде сақтайды; қашаннан бері есірткілерді сатумен айналысады.

Дәріханаларда есірткі заттарды алуға рұқсат ететін құжаттарды қолдан жасау істер бойынша есірткілерді және тиісті құжаттарды алған адамдардан жауап алынады. Рецепттің иесі сол құжат бойынша қандай есірткілерді немесе жүйкеге әсер ететін заттарды алатындығы, қандай мөлшерде алатындығы сұралады. Мұндай жалған құжаттарды жасаушылардан жауап алғанда олардың қандай мақсатпен жасағандығы және қолдан жасаудың тәсілдері сұралады.

Нашақорлар және токсикомандар үшін притондарды ұстайтын адамдардан жауап алғанда притонды құрудың барлық мән-жайларын; келетін тұлғалардың шеңберін, есірткілерді немесе жүйкеге әсер ететін заттарды қай жерден алғандығы, қай уақытта олар притонға келетіндігі, сол үшін қанша ақша төлейтіндігі сұралады.

Егер жауап алу өңдеуге тиым салынған есірткілік өсімдіктер жайлы болса, тергеуші жауап берушіден мынадай деректерді анықтап алуы керек:

- есірткілік дақыл қандай мақсатпен және кімнің басшылығымен өсірілді;
- олардың ұрығы немесе көшеттерді қайдан алды, оны кімдер отырғызды, кімдер қарады және өнімді кімдер жинады;
- егу және өсіру үшін қандай құрал-саймандар қолданғаны, оны пайдаланғанға қанша уақыт болғаны, қазіргі кезде олардың қайда екендігі; жиналған өсімдіктерден есірткілік затты кімнің жасағаны және қандай мақсатқа арналғандығы.

Күдіктіні қылмыс үстінде ұстаған кезде мынадай мәселелерді анықтау қажет: есірткі кімдікі екендігі, ол ұсталған адамның қолына қалай түсті, бұл зат қашан-

нан бері қандай мөлшерде және қандай түрде, қай жерде шығарылды; шикізаттың немесе жартылай дайын өнімнің технологиясы; бұл үшін қандай құрылғылардың қолданғаны, олардың қазіргі кезде қайда екендігі.

5. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымының қылмыс ісін тергеу барысындағы арнаулы білімнің қолданылуы

Сараптама – қылмыстық немесе азаматтық істерді дұрыс шешуде маңызды, нақты деректер мен жағдайларды анықтау мақсатында тергеушінің (соттың) тапсырмасымен заттай айғақтарды және материалдарды зерттеуге сарапшы қатыстырылатын іс жүргізу әрекеті. Криминалистік сараптама көп жағдайда қылмыс жасалған қару мен құралды оның сыртқы түрі бойынша бейнелейді.

Сараптама іс жүргізуге қатысатын, өздерінің немесе құқықтары мен мүдделерін қорғайтын адамдардың бастамасы бойынша тағайындалуы мүмкін. Өздерінің немесе құқықтары мен мүдделерін қорғайтын адамдардың бастамасы бойынша тағайындаған кезде, тергеушіге өз пікірінше сарапшының қортындысы берілуге тиіс мәселелерді жазбаша түрде ұсынады, зерттеу объектілерін көрсетеді, сондай-ақ сарапшы ретінде шақыруға болатын адамды атайды. Бұл ретте шешуге ұсынылған мәселелер қылмыстық іске жатпайтын немесе сарапшының құзіретіне кірмейтін жағдайлардан басқасында тергеушінің сараптама тағайындаудан бас тартуға құқы жоқ.

Сараптама тергеушінің не соттың тапсыруы бойынша заңда көрсетілген іс жүргізушілік нысанға әртүрлі объектілерді тиісті мамандардың зерттеуіне жә- не сол зерттеулердің негізінде арнайы сұрақтар бойынша қорытынды беруден тұратын іс жүргізу әрекеті. Сот-сараптамасы – шешілуі үшін маңызы бар жағдаяттарды анықтау мақсатында, арнаулы ғылыми білім негізінде жүргізілетін қылмыстық, азаматтық немесе әкімшілік істердің материалдарын зерттеу болып табылады. Сот сараптамасы арнайы білім ретінде қарастырылады, яғни бұл білім мен техниканың негізін құрушы, сонымен қатар басқа да әртүрлі білімдердің белгілі бір әрекетке тиісті бағытта қолдануға болатын ілім. Қылмыстық сот өндірісінде арнайы білім – табу, бекіту, алу, айғақ заттарды зерттеумен және оны бағалауда қолданылады. Сараптама тағайындау үшін қаулы шығарылады онда сараптама тағайындау үшін негіздер көрсетіледі; сараптама жүргізетін мекеменің аты және сарапшының фамилиясы; шешілетін сұрақтардың тізімі және сарапшының қарамағына берілетін материалдардың тізімі көрсетіледі.

Егер сараптама жүргізуді сот сараптамасы органының қызметкері болып табылмайтын адамға тапсыру ұйғарылса, оны тағайындау туралы қаулыны шығарғанға дейін тергеуші сараптама тапсыруды белгілеп отырған адамның жеке басын, оның құзіреттілігін анықтауға, оның күдіктімен, айыпталушымен, жәбірленушімен, сараптау жүргізілетін адаммен және іс жүргізуге басқа да қатысушылармен ара қатынасын анықтауға және сарапшыдан бас тартуға негіздердің бар-жоғын тексеруге міндетті.

Зерттеу мақсатын ескере отырып, жүргізетін мекемені таңдайды. Тергеу органдары мен соттың тағайындаған сараптамасын жүргізу үшін Әділет министрлігінің құрамында арнаулы сараптамалық орталық жұмыс істейді. Сараптама- ны сот сараптамасы органының қаулысында көрсетілген қызметкері жүргізеді. Егер қаулыда нақты бір сарапшы көрсетілмесе, сараптама жүргізу мекемесінің

басшысы сараптама жүргізуді жеке сарапшыға тапсырады. Бұл туралы сараптама тағайындалған тұлғаға хабарлайды. Сот сараптамасы органының басшысы сараптама жүргізуді ұйымдастырады, оны жүргізу мерзімін белгілейді, сараптамалық зерттеудің сапалы жүргізілуіне және материалдардың сақталуын қамтамасыз етеді. Зерттеудің нәтижесін және қортындысының мазмұнын алдын-ала белгілейтін нұсқаулар беруге басшының құқығы жоқ.

Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыс ісін зерттеу кезінде, арнайы ғылыми білімді қолданудың ең көп тараған түрінің бірі соттық сараптама тағайындау және жүргізу болып табылады. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына түсіп, салмағын анықтау қажеттілігінен, олар есірткі заттар туралы тізімге сәйкес мемлекеттік бақылауға жатады және еркін айналымға шығару ісіне тыйым салынған.

Есірткі, психотроптық заттарға сараптама жүргізу үшін қылмыс ісінің жайына қарай, ұқсастыратын нысан нақты көрсетілуі өте маңызды.

Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыс ісі бойынша іс жүзінде кез-келген сараптаманы тағайындауға болады. Дегенмен есірткі заттарды анықтау мақсатында өзіне тән және ең көп тағайындалатын сараптама мыналар болып табылады:

- соттық – фармакологиялық;
- соттық – химиялық;
- соттық – биологиялық (ботаникалық);
- соттық – медициналық;
- соттық – психиатриялық;
- соттық – агротехникалық.

Ал криминалистикалық сараптама жағынан: трасологиялық, дактилоскопиялық, қолжазбалық.

Есірткі, психотроптық заттарды сараптаудың шешетін мәселесін шартты түрде екіге бөлуге болады. Олар: ұқсастыру мәселесі, ұқсастырылмайтын мәселе.

Ұқсастыру бойынша қойылатын сұрақтар:

- 1) зерттеуге арналған заттың шыққан тегін анықтау;
- 2) зат есірткіге жата ма, солай болса оның нақты қай түрі?
- 3) тапсырылған құрал-жабдықта есірткі дайындауға қолданылған заттың қалдығы бар ма?
- 4) тексеріліп отырған заттың топтық құрамы қандай?
- 5) сараптамаға тапсырылған заттардың дайындалуына қарай ортақ шығу көзі бар ма, немесе есірткілік зат дайындаған өсімдік шикізатының шыққан жері біреу ме?

Ұқсастырылмайтын бойынша қойылатын сұрақтар:

- 1) тапсырылған заттардың, материалдар мен құрал-жабдықтардың көмегімен есірткі дайындауға бола ма?
- 2) көрсетілген синтез тәсілі бойынша есірткі зат алуға бола ма?
- 3) есірткіні дайындау үшін қандай заттар, материалдар мен құрал-жабдықтар қажет?
- 4) сараптамаға тапсырылған есірткі зат қандай тәсілмен дайындалған?
- 5) осындай мөлшердегі есірткі дайындау үшін, қандай мөлшерде өсімдік шикізаты қажет?

Қолдан дайындаған есірткіге криминалистік сараптама тағайындаудың ерекшелігі бар. Кейбір жағдайларда қолдан дайындаған өсімдік есірткіге ботаникалық және топырақтану сараптамалары тағайындалуы мүмкін. Мысалы, айыпкердің

айтуымен псилобицин құрамында бар саңырауқұлақ терілген жерді тексеру керек болады, себебі ол саңырауқұлақтың төменгі жағынан алынған жердің топырағы жабысып қалады. Бұл – топырақтану сараптамасы.

Астыртын өндіріс орнында немесе жасырын зертханаларда жинақталып алынған есірткілік заттарға сараптама тағайындаудың ерекшелігі. Мұндай қылмыс ісін тергеу кезіндегі негізгі мақсат алынған бастапқы химиялық реактивтерден, химиялық қосындылардан, құрал-жабдықтардан табылған есірткілік заттарға сараптама жасаудың өзіндік мынадай ерекшелігі бар:

Белгі басылған өзгермейтін үлгідегі хаттаудан табылған заттарға сараптама тағайындаған кезде қойылатын сұрақтар:

– тапсырылған зат есірткілік зат па, егер солай болса ол қайсысына жатады, мөлшері қандай?

Белгі басылған өзгермейтін үлгідегі хаттауда ашылған немесе қайтадан дәнекерленген белгілері бар заттарға сараптама тағайындаған кезде қойылатын сұрақтар:

– тапсырылған зат есірткілік зат па, егер есірткі болса ол қай түріне жатады, мөлшері қандай?

Табылған есірткі заттың хаттауы жоқ болып шыққан жағдайда, бірақ өндіргені туралы мәлімет бар сонымен қатар ол ошық сақталған.

Бұл жағдайда салыстырмалы химиялық сараптама жүргізу керек. Соттық-химиялық сараптаманың негізгі міндеті – тексеріліп жатқан заттың қандай зат екенін, атап айтқанда ол дәрілік пе, егер дәрі болса есірткі затқа жата ма, соларды анықтау.

Бұл сараптаманың шешетін мәселелері: дәрілік заттар, солардың ішінде есірткілік заттар, психотроптық заттар, улы және күшті әсер ететін заттар, сонымен қатар қалдықтары қалған заттар – шприц, ине, ампула, флакон қағаздан жасалған хаттау және т.б.

Соттық-биологиялық және соттық – агротехникалық сараптамалар өсімдіктерді, олардың бөлшектерін, дәндерін, вегетация фазаларын, өсу жағдайы мен орнын, белгілі бір өсімдіктің алқапта егілген сипатын зерттеу үшін жүргізіледі. Химик, биолог сарапшылардың алдына мынадай сұрақтар қойылады:

– осы зат есірткілік зат па, егер солай болса, ол қай түріне жатады, қандай тәсілмен дайындалған және оның салмағы қандай?

– тексерілетін затта есірткінің мөлшері қандай және ол қай жерден шықты?

– салыстырып отырған есірткі заттары бір жерден шыққан ба (фармакологиялық өндіріс, шығарылған партиясы, өсімдік шикі заттың өскен жері)?

– бұл өсімдіктің түрі қандай және ол есірткілік пе?

– бұл есірткілік заттардың өндіру технологиясы бірдей ме?

– мына затта (егер зат микробөлшектермен алынған болса) есірткінің ізі бар ма? Егер өсімдіктің өсу және вегетация фазасын анықтау қажет болса, бұл шикізаттың үлгілері тапсырылуы керек. Бұл өте қысқа мерзімде жасалған қылмыспен сараптамаға жіберу арасында олардың өсіп тұрған жерінен алынуы керек.

Егер есірткіні дайындау тәсілін анықтау қажет болса, онда салыстыру үшін қолданылуы мүмкін деген заттарды сараптамаға жіберу керек, олар пресс формалар, елегіштер, маталар, пышақтар, қырғыштар, кофе ұнтақтағыш, таразылар және т.с.с. болуы мүмкін.

Соттық-фармакологиялық сараптама мынадай мәселелерді шешуі мүмкін: заттық дәрілерде қоспа бар екендігі, оның қандай және қанша мөлшерде екендігі;

егер бұл зат дәрі болса, емдеу мекемелеріне жіберу тәртібі, дәріханада бұл дәрілерді беру тәртібі қандай екендігі анықталады; есірткі дәрілердің емдеу мекемелерінде сақтау тәртібі қандай екендігі; затта (флакон, шприц және т.б.) фармацевтік заттардың қалдығы (ізі) қалғанын оның нақты қайсысы екендігі.

Соттық-медициналық және соттық-психиатриялық сараптамаларды тағайындаған кезде, сарапшылар мынадай сұрақтарға жауап беруі мүмкін:

- осы адамда жақын арада есірткі қабылдаған белгі бар ма, болса ол қандай белгі; ол адам нашакор ма, болса оны еріксіз емдеуге жіберуге бола ма;
- бұл адам қылмыс жасау кезінде есі, қабілеттігі қандай еді (есірткілік психоз, паталогиялық аффект) болды ма;
- есірткісіз тұра алмайтын жағдайға (мүдделіктің) душар болуына қанша уақыт болды.

Агротехникалық сараптама тағайындаған кезде сарапшыға мынадай сұрақтар қойылуы мүмкін: алынған өсімдік осы алқапта өсірілген бе; осы алқапта қандай өсімдіктер егілген; осы егіннен алынатын өнімнің мөлшері шамамен қандай болмақ; тапсырылған өсімдік осы жылдың немесе басқа жылдың өнімінен алынған ба; бұл өсімдік арнайы өңдеусіз өз бетімен өсе ала ма; осы егілген өсімдік есірткілік пе; бұлар жабайы өскен бе, әлде баптап әдейі өсірілген бе?

Есірткіні немесе есірткілік өсімдіктерді сараптамаға тапсырған кезде, оларды уақыт оздырмай тез арада жіберу керек, әйтпесе олардың уақыт өте өзгеріске ұшырайтын қасиеттері бар. Осы жағдай сараптаманы, қылмыстық іс қозғалмай тұрып, жасауға негіз болудың себебі.

Есірткілік дәрілерге немесе ашық дайындалатын есірткілік заттарға байланысты жасалған қылмысты тергеу кезінде жасалатын сараптаманың өз ерекшеліктері бар:

Белгі басылған өзгермейтін үлгідегі хаттаудан табылған заттарға сараптама тағайындалған кезде қойылатын сұрақтар:

- тапсырылған зат есірткі болса, ол қайсысына жатады, мөлшері қандай?
- хаттауда жазылған атау заттың атауымен сәйкес келе ме?

Өзгермейтін үлгідегі хаттаудағы ашылған немесе қайтадан дәнекерленген белгілері бар заттарға сараптама тағайындаған кезде қойылатын сұрақтар:

- тапсырылған зат есірткі болып табыла ма, егер солай болса ол қайсысына жатады?

Табылған есірткі заттың хаттауы жоқ болып шығады, бірақ бұл ашық өндірілгені туралы мәлімет бар, сонымен қатар ол ашық түрде сақталған. Бұл жағдайда салыстырмалы химиялық сараптама жүргізу керек.

Егер өсімдіктің өсу және вегетация фазасын анықтау қажет болса, бұл шикізаттың үлгілері тапсырылулары керек. Бұл өте қысқа мерзімде жасалған қылмыспен сараптамаға жіберу арасында олардың өсіп тұрған жерінен алынуы керек. Химик, биологтардың алдына мынадай сұрақтар қойылады:

- осы зат есірткі зат па, егер солай болса, ол қай түріне жатады, қандай тәсілмен жасалған және салмағы қандай?
- тексеріліп жатқан затта есірткінің мөлшері қандай, ол қай жерден шықты?
- бұл өсімдіктің түрі қандай және ол есірткілік пе?
- бұл есірткінің өндіру технологиясы бір ме?
- бұл өсімдіктің құрамында есірткілік затың ізі бар ма?

Соттық-медициналық және сот-психиатриялық сараптамаларды тағайындаған кезде, сарапшылар мынадай сұрақтарға жауап беруге тиіс:

- Бұл адамда жақын арада есірткі қабылдаған белгі бар ма, бар болса қандай?
- Осы адам нашакор ма, егер болса, еріксіз емдеуге жіберуге бола ма?
- Бұл адам қылмыс жасаған кезде есі, қабілеттілігі қандай еді?
- Есірткілік мүдделіктің пайда болуына қанша уақыт болды?

§6. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымының қылмыс ісін тергеу барысындағы тергеуші мен анықтау органының өзара байланысы

Қылмысқа қарсы күресте ең маңызды нәрсе – ешбір қылмыс ашылмай қалмауы керек. Сол үшін тергеуші мен жедел қызметкерлер қылмысқа қарсы күресте бір-бірімен тығыз байланыста жұмыс істеуі қажет.

Тергеуші мен анықтама жүргізуші органдардың бірлесіп жұмыс істеуінің қылмысты ашуда және оның алдын алуда маңызы зор.

Сонымен, тергеуші мен жедел қызметкерлердің есірткі заттардың айналымының қылмыс ісін тергеудегі ең маңызды байланыс түрі – тергеулік-жедел топ құру. Бұл топтың тұрақты түрде құрылғаны пайдалы себебі: бұл топтың әрқайсысының міндеті өздеріне белгілі болады; екіншіден, бір топта тұрақты қызмет атқырып жүргендіктен өзара сенім арта түседі; үшіншіден, шұғыл жағдай өзгергенге байланысты бірінің міндетін бірі орындауға мүмкіндік туады; төртіншіден, бұл ең бастысы мәліметтік кеңістіктің бір болуы, олар дәлелдік және бағдарлық мәліметтер, бұл мәліметтерді есірткелердің заңсыз айналымының қылмыс ісін ашу және тергеу мақсатына кеңінен қолданылады.

Тергеушінің өзі тергеп-тексеретін істер бойынша анықтау органдарының тергеп-тексеріліп жатқан іске қатысты ҚР ҚПК-нің 60-баптың 9-тармағы, 188-баптың 3-тармағы, 196-баптың 3-тармағы бойынша жедел есепке алу істерімен және жасырын тергеу әрекеттерінің материалдарымен танысуға, оларды белгіленген тәртіппен осы іске қосып тігу үшін талап етіп алдыруға, анықтау органдарына орындау үшін міндетті, іздестіру, тергеу және жасырын тергеу әрекеттерін жүргізу туралы тапсырмалар мен нұсқаулар беруге және олардан тергеу әрекеттерін жүргізуге жәрдемдесуді талап етуге құқығы бар. Қылмыстық процесте нақты деректердің дәлелдемелер ретінде пайдаланылуына жол бермеуді, сондай-ақ оларды шектеп пайдалану мүмкіндігін анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор немесе сот өз бастамасы бойынша немесе тараптың өтінішхаты бойынша белгілейді. Анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор немесе судья дәлелдемелерге жол бермеу туралы мәселені шеше отырып, әрбір жағдайда жол берілген бұзушылықтың нақты қалай көрініс тапқанын анықтауға және уәжді шешім қабылдауға міндетті. ҚР ҚПК-нің 112-баптың 2-тармағы, сонымен қатар, қылмыстық құқық бұзушылықтың анықталғаны туралы баянат қылмыстық құқық бұзушылық туралы мәліметтерді анықтау мына жағдайларда: 1) өзінің лауазымдық міндеттерін атқару кезінде анықтау органының қызметкері, тергеуші, прокурор қылмыстық құқық бұзушылықтың куәсі болғанда не қылмыстық құқық бұзушылықтың ізін немесе салдарын ол жасалған бойда анықтағанда; 2) қылмыстық қудалау органының лауазымды адамы, прокурор өз өкілеттіктерін жүзеге асыру кезінде қылмыстық құқық бұзушылық туралы мәліметтерді алғанда, олар сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуына себеп болады. Баптың бірінші бөлігінде көзделген жағдайларда, көрсетілген адамдар қылмыстық құқық бұзушылық тура-

лы мәліметтердің анықталғанын растайтын қолдарындағы құжаттарды және өзге де материалдарды қоса бере отырып, қылмыстық құқық бұзушылықтың анықталғаны туралы баянат толтырады. Қылмыстық құқық бұзушылықтың анықталғаны туралы баянат тиісті мәліметтерді қамтитын соттың жекеше қаулысы келіп түскен жағдайда толтырылуы мүмкін және ҚР ҚПК-нің 184-бабы, Сотқа дейінгі тергеп-тексеру жүргізілетін, анықтау органдарының алдын ала тергеу жүзеге асырылатын істер бойынша қызметі 186-баптың 1-тармағы. ҚР ҚПК-нің 223-бабы Куәландыру, 299-бап күдіктіге, айыпталушыға іздестіру жариялау баптарын ескере отырып. Сонымен тергеу және анықтама жүргізуші органдардың тергеу үстінде қалыптасатын қарым-қатынасының түсінігі – қылмысты істі тергегенде бір-біріне әкімшілік тұрғыдан тәуелсіз тергеу және жедел-іздестіру органдарының қылмысты ашуға, оны сапалы тергеуге, қылмыстың алдын алуға бірлесіп, іскерлікпен істейтін жұмыстары. Бірақ мақсаттары мен міндеттері бірдей, ортақ болғанмен аталған органдардың қызметтерінде өзіндік ерекшеліктер бар. Бұдан бұрынғы жедел-іздестіру жұмыстары жөнінде заңда өте қысқа, мәлімдеме есебінде ғана айтылған болатын. Қазір арнайы жедел-іздестіру жұмыстары жөніндегі заң қабылданғандықтан бұл органның өкілеттігі заң жүзінде толық бекітіліп көрсетілген. Осы заңға байланысты жедел-іздестіру органдарына жоғарыда айтылған жалпы міндеттермен қатар өзіне нақтылы жүктелетін міндеттері бар. Оның ішінде негізгісі – қылмыстың белгілерін, іздерін тауып, оған қатысқан қылмыскерлерді анықтап, оларды дер кезінде ұстау. Бұл өзінің алдына заң жүзінде қойылған міндеттерді анықтама жүргізуші органдар өзінің өкілеттігіне тән әдістермен, тәсілдермен жедел-іздестіру жұмыстарын жүргізу арқылы анықтап орындайды. Тергеуші істің кейбір мән-жайларын анықтау жөнінде бұл органдарға нұсқау бере отырып оны қандай әдістермен, қандай жедел-іздестіру жұмыстарын жүргізу арқылы шешетіндігіне араласып кіріспейді.

Тергеуші мен анықтама жүргізуші органдардың арасында екі түрлі қарым-қатынас қалыптасуы мүмкін: тұрақты және бір жолғы. Тұрақты қатынас жағдайында тергеуші мен жедел-іздестіру органдарының қызметкерлері бір істі басынан аяғына дейін бірлесіп, бір жедел топ құрып тергейді. Қарым-қатынас қылмыс осы органдарға белгілі болған кезеңнен, тіпті іс қозғалмай тұрып-ақ қалыптасады. Мұндай жағдайда жедел-іздестіру органдары іс қозғауға негіз бола алатын фактілерді, мәліметтерді жинап, оны тергеушіге береді. Бұл мәліметтер тергеушінің қылмысты қозғау кезеңінде дұрыс шешім қабылдауына көмектеседі. Қылмыстық іс қозғалғаннан кейін жедел топ құрылып, оған тергеуші және қылмыстың түріне байланысты бірнеше жедел-іздестіру органдарының қызметкерлері кіреді. Жедел топқа кірген тергеуші және жедел-іздестіру органдарының қызметкерлері жалпы тергеу жоспарын жасап, онда көрсетілген іс-әрекеттерді нақтылы кім орындайтынын көрсетеді. Кей жағдайда тергеуші өз алдына жоспар жасап, жедел-іздестіру органдарының қызметкерлері өзінше жоспар жасаулары мүмкін. Мұндай жағдайда жедел топтың кеңесінде екі жоспарда да көрсетілген іс-әрекеттер салыстырылып, екі жоспарға да белгілі бір дәрежеде өзгерістер енгізілуі керек. Анықтама жүргізуші органдар жедел-іздестіру жұмысын өткізгенде алынған мәліметтерді дереу тергеушіге хабарлап отыруы тиіс. Тергеу әрекетін жүргізу үстінде алынған дәлелдеме фактілерді тергеуші анықтама жүргізуші органдардың қызметкерлеріне хабарлап отыруы керек. Бір-біріне осындай мәлімет беріп, іскерлік қарым-қатынаста болғанда ғана тергеу дұрыс бағыт алып, жедел топтың жұмысы нәтижелі аяқталып, қылмыс дер кезінде ашылады. Мұны осы

екі орган да өз-өзімен жеке жұмыс жасайды деген мағынада түсінбеу керек. Бір тергеу әрекетін бірігіп өткізетін де жағдай болады. Айталық, оқиға болған жерді қарау үстінде тергеуші оқиға болған жерді қарап жатқанда, анықтама жүргізуші органдардың қызметкерлері қылмыскердің кім екенін анықтап, оны ұстауға, осы болған қылмысты көрген адамдарды табуға және басқа да қылмыстың мән-жайы жөніндегі мәліметтерді біліп, анықтауға бағытталған жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізеді. Жедел топқа кіретін жедел-ізвестіру органының қызметкерлері- не тергеуші кейбір жеңіл тергеу әрекетін өзі жеке өткізуді де жүктеуі мүмкін. Сонымен, тергеуші мен жедел-ізвестіру органдарының тергеу үстіндегі тұрақты қарым-қатынасы жедел топты, сондай-ақ, жалпы тергеу жоспарын құрумен және кейбір тергеу әрекеттерін бірігіп өткізумен сипатталады.

Тергеу үстінде осындай тұрақты қатынаспен бірге, көбінесе жеңіл қылмыстарды тергегенде, эпизодтық, былайша айтқанда, бір жолғы қарым-қатынас та қалыптасуы мүмкін. Мысалы, қылмыстық заңға сүйеніп тергеуші істің кейбір мән-жайларын жедел-ізвестіру жұмыстарын жүргізу арқылы анықтап беру жөнінде осы органға нұсқау береді. Айталық, қылмысқа күдікті адамның тұрмыс жағдайын, кіммен қарым-қатынаста екендігін, кімнің үйіне және қай жерлерге жиі баратындығын, тағы да басқа мәліметтерді жинап беру жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлеріне тапсырылады. Осымен қатар тергеуші кейбір күрделі тергеу әрекеттерін өткізуге көмек беру үшін жедел-ізвестіруші органның қызметкерлерін шақырып, тергеу әрекетін өткізу үстінде оларға арнайы тапсырмалар береді.

Күрделі тергеу әрекеттерін тергеуші жедел-ізвестіру органдарының қызметкерлерімен бірлесіп, іскерлікпен өткізуі бұл тергеу әрекетінің нәтижелігін сөзсіз арттырады.

Есірткілердің заңсыз айналымының қылмыс ісімен табысты күресуге қол жеткізетін алғы шарттың бірі болып, алдын ала тергеу мен анықтау органдарының өзара байланысы.

Байланыс түрлері екіге бөлінеді: қылмыстық іс жүргізу; ұйымдастырушылық – қызметтік.

Қылмыстық іс жүргізу байланысының мәні мынада: тергеуші анықтау органының қызметкеріне жеке бір тергеулік әрекеттерді орындауды тапсыруы; оған ізвестіру әрекетін орындауды тапсыруы; тергеулік әрекет кезінде, тергешінің анықтау органының қызметкерлеріне өзінің көмегін тигізу.

Ұйымдастырушылық – қызметтік байланыстың мәні: мәліметтермен өзара алмасу; келісілген жұмыс жоспарын құру; бірге атқарған жұмыстың қортындысын шығару.

Ұйымдастырушылық – қызметтік байланыстың мысалы ретінде мынадай әрекеттерді келтіруге болады:

Алғашқы тергеу ісінің материалдарымен бірге танысып, саралап және талқылап, содан кейін қылмыс ісін ашып, тергеу шараларының келесі жоспарын жасау.

Тергеуші мен анықтау органының жедел қызметкерлерінің тергеулік-жедел топта бірігіп жұмыс істеуі.

Тергеуші мен анықтау органының жедел қызметкерлері арасында тұрақты түрде мәліметтермен алмасып отыру.

Тергеуші мен анықтау органының өзара байланысының ең тиімді түрі тергеулік жедел топ құру, бұл мыналарға мүмкіндік береді: тергеу барысының басынан аяғына дейін тергеуші мен жедел қызметкер әрекеттеріне келісіп отырып істе-

уіне; тергеуші мен жедел қызметкердің міндеттерін анық айыруға; тергеулік-жедел қызметкері арасында мәлімет алу жеңілденеді; тергеулік және іздестіру әрекеттерін міндетіне алғандарды бақылау оңдалады; топқа қатысушылардың өзара қарым-қатынасы жақсарады, себебі олар бірлесіп жұмыс істейді, сондықтан өзара сыйластық туындайды.

Қаралып отырған қылмыс бойынша тергеушінің анықтау органына беретін тапсырмасы мынаған бағытталған: қылмыстық топтың ұйымдастырушыларын, есірткіні дайындаушыларды, өткізушілерді, есірткіні сақтап және тасымалдаушы тұлғаларды анықтауға. Бұл топтың басқа топтармен, үкімет басындағы қызметкерлермен, медициналық мекемелермен байланысын анықтау; қылмыстық топтың арасындағы қолданылатын барлау құралдарын бүркемелеуді, белгі беруді, хабарлауды, ақшамен есеп айырысу жүйесін, тасымалдау тәсілдерін, кезекті есірткілік заттың өткізілетін уақыты мен орнын анықтау; қылмыстық топтардың арасындағы қолданылатын барлау құралдарын бүркемелеуді, байланысты, белгі беруді, хабарлауды, ақшамен есеп айырысу жүйесін, тасымалдау тәсілдерін, кезекті есірткілік заттардың өткізілетін уақыты мен орнын анықтауға; қылмыспен тапқан байлықтардың бөлісу тәртібін анықтауға; өзінде есірткілік зат бар тұлғаларды анықтап және ұстау үшін жедел-іздестіру шараларын қолдануға; әлі іздестіруге есірткілік заттың сақталатын орнын анықтап, табуға; есірткілік затты дайындау үшін реактивтермен, жартылай дайын шикізатпен қамтамасыз ететін жүйені анықтауға; есірткілік заттарының өту жолдарын анықтауға.

Сонымен қатар, анықтау органының міндетіне, тергеушінің тапсырмасы бойынша күдіктілерді ұстау, басқа да қылмыстарды анықтау, есірткі қабылдаушы тұлғаларды анықтау, есірткі шегу үшін қолдануға барушыларды анықтап, олардың сол жерде қанша уақыт болатын және сол жерге қаншалықты жиі болатындығын, жасалған қылмыстың бар не жоқ екендігін анықтау жатады.

Есірткіге байланысты қылмысты болдырмау мақсатында, қаралып отырған мәселе бойынша республикада ішкі істер органдарының қатысуымен бірқатар шаралар қолданылып жатыр.

Өсімдіктен дайындаған (сора, көкнәр) есірткілік заттардың таралуын болдырмау үшін жалпы мемлекеттік шара қолданылуда, ол үшін осы өсімдіктердің табиғи өсіп жатқан (Шу алқабында) жерін жою іске асырылып жатыр, олардың вегетациялық және пісіп-жетілу кезінде сол жерге тұрғындардың баруы шектелуде, сонымен қатар сора мен көкнәрді заңсыз өз бетімен өсірумен айналысытындары анықтап, сол өсімдіктерді жоюға әрекет жасалуда.

Есірткінің заңсыз айналымымен айналысқан Алматы, Ақмола, Жамбыл, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан және Ақтөбе облыстарының қылмыстық топтары жойылды. Жамбыл облысындағы қылмыстық топтан 4 тоннадан аса марихуана есірткі заты алынды. Батыс Қазақстан облысында Жайық өзені бойында орманды жерде қара сора екен. Оның өсіміне күндіз-түні қарулы күзет қойып қараған 4 адамнан тұратын қылмыстық топ қолға түсті.

Аумақаралық байланыстардағы қылмыстық топтар бойынша жедел мәліметтерді жүзеге асыру нәтижесінде және жүйкеге әсер ететін есірткі құралдарын тасымалдайтын Қазақстан арқылы Ресейге транзиттік жол көрші республиканың ішкі істер органдарының қызметкерлерімен Тәжік қылмыстық топтарынан байланысы бар адамдарды анықтауда есірткі тасымалдайтын 3 канал жойылды.

Қазақстан Республикасы Ішкі істер министрлігінің Есірткі бизнесіне қарсы күрес және есірткі айналымын бақылау жөніндегі комитет қызметкерлерімен Тә-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

жікстан, Қырғызстан және Қазақстан азаматтарынан тұратын қылмыстық топтарды анықтауда тиімді жұмыстар жүргізілуде. Есірткі, психотроптық заттарды Қазақстан Республикасының территориясынан өткізбеу мақсатында әуежайда, вокзалда, автокөлік, теміржол көліктерінде тексерілу жүргізілуде.

Сонымен қатар, есірткіге байланысты қылмысты болдырмау үшін ішкі істер органдары нашақорларды анықтап, олармен күрес жүргізуде. Ол үшін есірткіні жаңадан қабылдап, әуестене бастағандарды анықтап, есепке алу, әкімшілік, қоғамдық және емдеу-алдын-алу шараларын анықтап және қолдану шаралары қолданылады.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Есірткі және жүйкеге әсер ететін заттардың заңсыз айналымы қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы
2. Типтік тергеу жағдайлары (ситуациялары)
3. Тергеу жағдайларына (ситуацияға) байланысты тергеу болжауларын жасау
4. Тергеудің алғашқы кезеңінің ерекшелігі
5. Оқиға болған жерді қараудың маңызы
6. Куәлардан жауап алу
7. Тергеуші мен анықтау органдарының арасындағы қарым-қатынастар
8. Қылмыстарды тергеуде арнайы білімді қолдану
9. Сот сараптамаларды тағайындау
10. Топпен жасалынған қылмыстарды тергеу ерекшелігі
11. Күдікті адамнан жауап алу, оны куәландыру, үйіне тінту жүргізу
12. Тергеудің соңғы кезеңінің ерекшеліктері
13. Ұйымдасқан, халықаралық қылмыстық топпен жасалған қылмыстарды тергеудің ерекшеліктері

11 ДӘРИС. АҚПАРАТТЫҚ ЖҮЙЕ МЕН ЖЕЛІЛЕР, АҚПАРАТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІК САЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕРГЕУ ӘДІСТЕМЕСІ

1. Ақпараттық қылмыстардың түсінігі және криминалистикалық

сипаттамасы

Компьютерлік қылмыстар – ол тек қаржылық құқықбұзушылықтар емес, сонымен қатар электронды ақпараттар мен мәліметтерді заңсыз түрде алу, пайдалану, көшіру, жойып жіберу, заңға қарсы өзгерту, электронды кілттерді және кодтарды ұрлау әрекеттерімен ұштасатын жағымсыз іс-әрекеттер, ол электронды вирустармен байланысты түрлі заңсыз әрекеттер, яғни пайда көру мақсатынсыз да біреуге қомақты зиян келтіру мақсатындағы іс-әрекеттер.

Ақпараттық қылмыстар жөніндегі мәліметтер үзілмелі болып келеді. Соған байланысты ақпараттық қылмыстарды толығымен ашып бейнелеп беру криминалистика ғылымы да, тәжірибесі де жағынан өте қиын. Осындай шабуылдарға ұшыраған мемлекеттік және коммерциялық ұйымдар өздерінің қорғаныс жүйесі мен келтірілген шығындарын тергеуден жасыратыны белгілі. Сондықтан көп жағдайларда тергеуге қажетті мәліметтер жарыққа шыға бермейді.

Ақпараттық қылмыстарға тек ақша-қаражат мөлшерін ұрлау ғана жатпайды, оған құпия болып табылатын немесе жәбірленушіге, оның жұмысына зиян тигізетін кез келген ақпарат түрін жасырын көшіру, бүлдіру немесе көшіріп алу да жатады.

Компьютерлік қылмыстылықтың нақты анықтамасының болмауы осындай қылмыстармен айналысатын құқық қорғау органдарына олармен толық қанды күресуіне мүмкіндіктерін азайтады.

Шартты түрде компьютерлік (ақпараттық) қылмыстарды екі үлкен категорияларға бөлуге болады, біріншісі, компьютерлер жұмыстарына араласумен байланысты жасалатын қылмыстар, екіншісі, компьютерлерді қажетті техникалық құрал ретінде пайдалану арқылы жасалатын қылмыстар. Бұған біз компьютерлер

маңында жасалатын қылмыстарды кіргізбейміз, олар мысалы, програмистердің авторлық құқығын бұзу, есептеу техникасы арқылы жасалатын заңсыз бизнес, компьютерлерді мүлік ретінде жою және т.б.

Компьютер жұмысына араласумен байланысты істелетін қылмыстардың өзін бірнеше түрге бөліп көрсетуге болады, олар:

1) Компьютерде сақталған ақпаратқа заңсыз кіру. Заңсыз кіру әдетте, бөтен атты, техникалық мекендерді өзгертіп, пайдалану арқылы жүзеге асырылады. Кейде біреу жұмыс жасап кеткеннен кейін сақталған мәліметке кіру, мәліметтерді тасымалдаушы құрылғыларды ұрлау, тасымалдау операциялары жүріп жатқан кезде қосымша аппаратураларды жалғау арқылы да жүзеге асырылады.

Мұндай жағдайда заңсыз кіруші өзін заңды пайдаланушы ретінде көрсетіп компьютерлік жүйеге кіреді. Адамды физиологиялық сипаттамалары бойынша, саусақ іздері бойынша, көз сетчаткасы немесе даусы бойынша және т.б. ерекшеліктер бойынша анықтай алмайтын жүйелер бұл әдіске қарсы төтеп бере алмайды. Оның ең оңай жолы заңды пайдаланушылардың кодтарына немесе идентификациялық сандар жүйесіне ие болу.

Заңсыз кіру компьютерлік жүйенің бұзылуы нәтижесінде де жүргізілуі мүм-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

кін. Мысалы: жүйе істен шыққан сәтте кейбір файлдар ашық қалған болса, ол файлдар кез келген жүйені пайдаланушыға желі арқылы ашық болғаны. Желіде ол былай көрінеді: банк клиенті өзінің сақталған бөлмесіне кіргенде оның бір қабырғасы жоқ болып шығады, сол жоқ қабырға арқылы ол көрші орналасқан бөлмедегі барлық бөтен құндылықты ұрлай алады.

2) Бағдарламалық қамтылған жүйелерге логикалық бомбаларды енгізу, олар белгілі бір шарттарды орындаған кезде іске қосылып, компьютерлік жүйені бөлшектеп немесе толығымен істен шығарады.

3) Компьютерлік вирустарды жасау және оларды тарату. Мысалға, Троялық ат. Оның мәні осы бағдарламаның барлық мәліметтерін жойып, келесі бағдарламаға ауысу, содан соң оның мәліметтерін жою, сөйтіп келесісіне көшу. Бұл вирус нақ кәдімгі вирус сияқты жұқпалы түрде тарайды, яғни ол ақпараттық-коммуникациялық желілер (АКЖ) арқылы бір жүйеден екінші жүйеге ауысу қасиетіне ие.

4) Бағдарламалық есеп жүйелерін жасау, дайындау, ұйымдастыру, орнату кезіндегі ауыр салдарға әкелген қылмыстық салақтық.

Бұл жерде абайсыздық мәселесі орын алып тұр. Компьютерлік техника саласындағы абайсыздық салдар басқа техника, көлік құралдарын пайдалану кезіндегі абайсыз келтірілген зардаптар құрамымен, оның кінәсімен сәйкес келеді.

Компьютерлік абайсыздықтың басқа абайсыздықтардан ерекшелігі жалпы қатесіз компьютерлік бағдарламалар болмайды. Егер кез келген техника саласындағы жобаны үлкен сенімділікпен орындауға болса, компьютерлік бағдарлама саласындағы мұндай сенімділік тек шартты түрде не болмаса мүлдем болмайды.

5) Компьютерлік ақпаратты жалған жасау.

Бұл компьютерлік қылмыстың түрі басқаларына қарағанда кейінірек шыққан. Ол заңсыз кірудің ерекше түрі болып табылады, өйткені заңсыз кіруде пайдаланушы бөтен адам болса, ал бұл жерде пайдаланушы жоғары біліктілігі бар осы бағдарламаны жасаушы адам болуы мүмкін.

Қылмыстың негізі жалған мәліметтер, бағдарламалар жасап тапсырушыға оны сату, өндіру немесе дұрыс істемейтін өнімді өткізу. Кей кезде жалған мәліметті сайлау, дауыс беру, компьютермен белгілі нәтижелерді шығару және көптеген басқа есептеу технологияларымен жұмыс істеу кезінде кездестіруге болады.

6) Компьютерлік ақпаратты ұрлау.

Компьютерлік ақпаратты ұрлауды қылмыстық кодекстегі басқа ұрлау құрамдарымен ұқсастыруға болмайды.

Егер де жай талан-таражға салу қылмыстары қолданыстағы қылмыстық заңнамамен толық қанды шешілсе, ал ақпаратты ұрлауға қатысты туындайтын мәселелер өте күрделі. Бағдарламалық қамсыздану шын мәнінде тәжірибеде ақпараттарды ұрлау немесе ұрланған бағдарламалармен алмасу арқылы жүзеге асып жатады. Кімде кім лицензиялы бағдарламаларды арнайы фирмаларға барып рұқсатпен сатып алып жатқан жоқ, оның бәрі бір-бірінен көшіріп алу, сұрап алу және т.б. жолдармен тарауда. Ал бұл әрекеттер қылмыстық жауаптылық туғызады, сәйкесінше барлық көшіріп алғандарды жауапқа тарту, ол мүмкін емес жағдай. Сондықтан компьютерлік ақпараттарды тергеу және ашу кезінде көптеген түсініспеушіліктер және қиыншылықтар туындайды.

Сонымен, ақпараттық немесе компьютерлік қылмыстар дегеніміз – қылмыстық заңнамамен анықталатын, ақпараттық электрондық қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі болатын, қоғамға қауіпті іс-әрекеттерді айтамыз. Бұл жағдайда қылмыстың заты мен құралы болып компьютерлік ақпарат, компьютер құралда-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...
рының өздері, компьютерлік желілер мен жүйелер табылады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі бойынша ақпараттық қылмыстар келесідей жіктеледі:

- ақпаратқа, ақпараттық жүйеге немесе АКЖ-ге заңсыз кіру;
- ақпаратты заңсыз жою немесе өзгерту;
- ақпараттық жүйенің немесе АКЖ жұмысын бұзу;
- ақпаратты заңсыз иелену немесе көшіру;
- заңмен қорғалатын ақпаратты беруге мәжбүр ету;
- зиянды компьютерлік бағдарламаларды (вирустарды) және бағдарламалық өнімдерді жасау, пайдалану және тарату әрекеттері;
- шектеу қойылған электронды ақпараттық ресурстарды заңсыз тарату;
- заңға қайшы мақсаттарды көздейтін ғаламтор ресурстарын жариялау үшін қызмет түрлерін ұсыну;
- ұялы байланыстың абоненттік құрылғысының идентификациялық кодын (IMEI код) заңсыз өзгерту және осы мақсатта арнайы компьютерлік бағдарламалар жасау;
- ұялы байланыс абонентін идентификациялау картасын (SIM карта) заңсыз жасау, өзгерту немесе көшірмесін жасау және осы мақсаттарда арнайы компьютерлік бағдарламаларды жасау, пайдалану және тарату әрекеттері.

Ақпаратты заңсыз алудың, жоюдың, көшірудің, өзгертудің және т.б. негізгі әдістеріне мыналар жатады:

- 1) жасырын тыңдау құрылғыларын қолдану;
- 2) қашықтықтық фотобейнелеу;
- 3) электронды саулелерді бұрып алу;
- 4) мистификация (жүйені сұрау ретінде көріну);
- 5) акустикалық саулелерді бұрып алу және принтер мәтінің қайта қалпына келтіру;
- 6) ақпараттық тасымалдауыштарды және өндірістік шығыстарды (қоқыстарды жинау) ұрлау;
- 7) бөтен пайдаланушылардың массивтерінен мәліметтерді санап алу;
- 8) қорғаныс шараларын өтіп ақпараттық тасымалдауыштарды көшіріп алу;
- 9) тіркеуден өткен пайдаланушы ретінде кіру;
- 10) бағдарламалық қақпаңдарды қолдану;
- 11) аппаратура мен байланыс линияларына заңсыз қосылу;
- 12) қорғаныс механизмдерін жұмыс қалпынан шығарып тастау және т.б.

Ал жалпы компьютерлік қылмыстарды жасаудың барлық тәсілдерін 5 негізгі топқа бөліп көрсетуге болады:

- 13) компьютерлік техника құралдарын (КТҚ) алу;
- 14) ақпаратты бұрып алу;
- 15) КТҚ-ға заңсыз рұқсат алу;
- 16) мәліметтермен және басқарушы командалармен манипуляция жасау;
- 17) кешенді әдістер.

Компьютермен жұмыс істегенде көптеген жағымсыз жағдайлар болады. Мысалы, мәліметтерді жоғалту, компьютер бағдарламаларының қызметтен шығуы, компьютердің өздігінен әрекет етуі т.с.с. Осы жағдайлардың себебі компьютерге еніп кеткен вирустардың әрекеттері болуы мүмкін.

Вирустар – компьютердің негізгі жаулары болып табылады. Олар биологиялық вирустар сияқты өздігінен көбейе алады, жағымсыз әрекеттер жасайды, соның салдарынан үлкен зардап тигізеді.

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

Вирустарды мүмкіндіктері бойынша келесі түрлерге бөлуге болады:

– зиянсыз – компьютердің жұмысына ешбір әсерін тигізбейді, тек көбею салдарынан дискідегі орынды азайтады;

– қауіпсіз – дискідегі орын азаяды, графиктік және дыбыстық ақаулар байқалады;

– қауіпті вирустар – компьютер жұмысында қатерлі зардаптар туғызады;

– өте қауіпті – жадының жүйелік бөлігінде орналасқан бағдарламалардың, құжаттардың, компьютер жұмысына қажетті ақпараттың жоғалуына алып келеді. Қатты дискіні форматтап шығатын әрекеті де болады.

Вирустарды кімдер және неліктен жазады?

Вирустардың көп бөлігін ассамблер тілін жаңа үйреніп, өз мүмкіндіктерін білгісі келген студенттер мен оқушылар жазады. Ондай вирустар көп өмір сүрмейді, себебі оны тек өз мүмкіндігін тексеру үшін ғана жазады, ол таралмай жазылған дискіде қалады.

Екінші топ жастар (көбінесе студенттер) – олар бағдарлама жасауды (программирование) толығымен меңгерместен вирустарды жазып, таратады. Олар компьютер әлеміндегі бұзақылар болып табылады.

Уақыт өте бұзақылар тәжірибелі вирус жазғышқа айналады. Олар кәсіби вирустар жазып, «кәсіпқой» аталатын топқа жатады. Бұл топқа көбінесе өнерлі программистер жатады. Олар көбінесе «стеилс» немесе полиморфтық вирустар түрін жазады. Бұл вирустар тек файлдарды ғана емес, дискінің жүктелу секторларын, жүйелік файлдарын бүліндіреді және т.б. зиянды әрекеттер істейді.

Ал соңғы топ вирустарды зерттеу үшін жазады. Олар вирустарды таратпайды, бірақ оны қалай жазу керектігі туралы өнімдер шығарады.

Вирустардың көптеген таралу жолдары белгілі. Вирус қолданушы компьютеріне дискеттен, компакт дискілерден немесе электронды поштадан келуі мүмкін. Вирустардан сақтану үшін әрбір қолданушы вирустан қорғануды білуі керек. Себебі, болашақта вирустар толығымен жойылады деген ешқандай сенім жоқ.

Қазіргі кездегі вирустар негізгі екі топқа бөлінеді:

– резиденттік (компьютер жадында тұрақты сақталатын) вирустар;

– резиденттік емес вирустар.

Вирус жұққан бағдарлама іске қосылғанда резиденттік вирустар әсерлене әрекет етеді, олар жедел жадыға көшіріліп жазылып, алғашқы бірсыпыра уақытта әсері сезілмегенмен, соңынан бірден іске қатты кіріседі. Бұл вирустарды тез анықтау ісін қиындатады.

Дискілерге мәлімет жазу кезінде вирус өзінің жабысуына қолайлы сәт іздеп негізгі операциялар орындалып жатқанда солармен қосылып дискіге жазылып алады да, оның қалай жұққанын адамдар білмей де қалады. Ал, резиденттік емес вирус жедел жадыға тұрақты күйде жазылмайды, бірақ вирустың әсері тиген бағдарлама іске қосылғанда ол екпіндене түседі де, өзі жұмыс істеп тұрған каталогтан немесе «РАТН» командасында көрсетілген каталогтардан өзі ішіне байқаусыз еніп кететін файл іздейді. Ондай файлды тауып, оның ішіне кіріп алып, ол кейін жұмыс істейтін кезде соған зиянды әрекетін тигізеді.

Компьютерлік қылмыстарды жасау әдістері.

Қылмысты жасау әдіс-тәсілдері ретінде криминалистік тұрғыдан субъектінің объективті және субъективті шартталған қылмысқа дейінгі, қылмыс кезіндегі және қылмыстан кейінгі мінез-құлық жүйесі, тергеу кезінде болған оқиға жөнінде түсінік беретін түрлі сипаттағы іздерді қалдыру, қылмыскердің жеке тұлғалық қасиеттерін беретін, қылмысты ашу мақсаттарына жету үшін қолданатын опти-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... малды әдістер танылады.

Басқаша айтқанда қылмысты жасаудың әдісі қылмыстың ерекше моделін ақпараттық сипатта көрсететін қылмыскердің қылмысқа дайындалуы, оны жасауы және жасыруы бойынша арнайы іс-әрекеттерінің жиынтығы.

Қылмысты жасаудың әдісі әрқашан да қажетті факторлар санының жиынтық әрекеттерінің нәтижесі болып табылады және қаншалықты олар іс-әрекеттер арқылы көрініс тапса, соншалықты қылмыскер қылмыс іздерін қалдырып кетеді, соншалықты тергеуші тергеу және іздестіру болжауларын ұсынатын ақпаратқа ие болады.

Қарастырып отырған мәселе бойынша аса құнды болып қылмыскер мына жағдайлар бойынша жүзеге асырған іздер табылады: қалай қылмыскер қылмыс орнына келді, қалай кетті, түрлі кедергілерді өтті, өзінің қызметтік жағдайын пайдаланды, қылмыстық мақсатқа қалай жетті, білімі, тәжірибесі қандай, қандай физикалық күшті қолданды, іс-әрекетті жасаудың іздерін жасырды ма, жасырмады ма. Маңызды іздердің біріне қылмыскер мен қол сұғылып отырған объект арасындағы байланыс іздері жатады.

Қылмыстық-құқықтық сипаттама бойынша қылмысты жасаудың әдісі жалпы түрде көрсетілген, мысалы, ашық немесе жасырын ұрлау әдісі, ғимаратқа кіру әдісі және т.б.

Ал криминалистік тұрғыдан қылмысты жасаудың әдісі әрқашанда нақты және онда жедел-тергеу маңыздылыққа ие ерекшеліктері бар қырлары көп. Олардың ішінен мыналарды атап өтуге болады: бұл тәсілдің көп тарағандығы, оларды қолданудың нақты әдістері, қолдану кезіндегі техникалық және басқа да құралдар, олардың конструктивтік ерекшеліктері, қылмысты жасау мен оған дайындалу кезінде әдістерді пайдалану және қылмыс қалай дайындалды, дайындықтар қалай өтті, қайда және қалай қажетті қылмыс құралдары мен басқа техникалық құралдарды жасады және дайындап келтірді, олардың алынған жерлері, қайнар көздері және т.с.с.

Қазіргі таңда отандық және шетелдік криминалистік ғылымда компьютерлік қылмыстылықтың жасалу әдістерінің сипаттамасына қатысты, оның нақты атауларының және топтастырылуының қандай да анықтамалары немесе ұғымдары қалыптаса қойған жоқ.

Бұл мәселе ғылым үшін соншалықты жаңа және қазір тек теориялық даму мезетінде жүріп жатқан мәселе. Әсіресе ол біздің криминалистік ғылымға қатысты айтылған, себебі біздің ғылым бұл мәселемен тек тоқсаныншы жылдардың соңы мен екімыңыншы жылдардан кейін ғана айналыса бастады. Ал батыстық елдерде бұл мәселеге көңіл жетпісінші жылдардың соңынан бастап бөліне бастады.

Бірақ Республикамыздың, бұрынғы ТМД елдері, әсіресе, Ресей Федерациясының заң әдебиеттерінде, ғылымда және оқу жүйесінде бұл мәселе қарқынды түрде зерттеліп дамып келеді. Соның ішінде компьютерлік қылмыстардың жасалу әдіс-тәсілдерінің ерекшелігі, топталуы (классификациясы) және атаулары түрлі көз-қарастардан байқалып жатыр.

Компьютерлік қылмыстарды жасаудың тәсілдеріне қылмыскердің аудиовизуалдық және электромагниттік бұрып алу әдістерін қолдану арқылы мәліметтерді және машиналық ақпараттарды тікелей пайдалану арқылы жүзеге асыратын іс-әрекеттері жатады. Бұл әдістер көбінесе құқыққорғау органдарының жедел-іздік қызметімен жиі қолданылады.

Осы және кейінгі топтардағы компьютерлік қылмыстарды жасаудың әдісте-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... рінде компьютерлік техника құрал жабдықтары қылмыстық қолсұғушылықтың заты немесе пәні ретінде де, қолсұғушылықтың қаруы немесе құралы ретінде де таныла береді.

Тікелей (белсенді) бұрып алу. Компьютердің телекоммуникациялық құрылғысына, компьютер желісі мен жүйесіне тікелей қосылу немесе персоналды компьютердің тікелей сәйкес порты арқылы жүзеге асырылады. Соған байланысты бұрып арудың жылдамдатылған (форсированный) түрі, электронды рәміздерді (символдарды) бұрып алу және хаттарды бұрып алу деген түрлері бар.

Қосылулар арнайы тұрмыстық құралдар мен құрылғылар арқылы жүзеге асырылады: телефон, сым кескіні, телефон кабелі, компьютерлік полиөткізгіш шлейфты, қысқыштар, арнайы ине тәрізді өлшегіш щуптар, радиожөндеуіш құралдар жиыны, принтер, модем, DVD, CD дисктер, флэшкарлар, «Laptor» компьютерлері, смартфондар, блокноттар, USB сымдары, үлкен өлшемді сыртқы жадылар және т.б. жоғары технологиялар туындылары.

Электромагнитті (бәсенді) бұрып алу. Бұрып алу құрылғысы әрдайым жүйеге қосылу арқылы жүзеге асырыла бермейді. Ақпараттар мен мәліметтер байланыс арнасында ғана емес, ешбір тікелей желісіз, кабельсіз белгілі құрылыс ішінде немесе аумақ ішінде және алыс аралық ішінде де заңсыз бұрып алу объектісі болуы мүмкін.

Сөйтіп, тікелей байланыссыз физикалық тасымалдаушыға компьютерлік техника құралдары (сонымен бірге коммуникация құралдары) функциясын жүзеге асыру кезінде туғызатын электромагниттік сәулелерді көшіруге, алуға және бекітуге болады. Себебі, кез келген электрондық құрылғы электромагниттік толқындар мен сәулелер шығарады, нәтижесінде түрлі электронды қабылдау құрылғыларында қажетсіз кедергілер болып жатады, әсіресе бір құрылғыға басқа құрылғы жалғанып не қосылып жатса. Осы кедергілер арқылы біз жақын арада басқа құрылғы жұмыс істеп жатқанын немесе біздің құрылғыға заңсыз жалғанып, жасырын кіріп жатқанын байқаймыз. Бұл кедергілер жағымсыз дыбыс шығару, бейненің бұзылуы, сапаның төмендеуі, қосалқы дауыстар мен дыбыстардың пайда

болуы, күнделікті кездеспейтін іс-әрекеттердің байқалуы және т.б. белгілерімен сипатталады және көрініс табады.

Электронды-сәулелі құрылғы қоршаған кеңістікке белгілі мәліметі, ақпаратты бар «электронды смог» электромагнитті толқындарды таратады. Бұл құрылғы арқылы шығатын толқындар шамамен телевизиялық көрсетілімдегідей түрлі физикалық кедергілерден өтіп біраз әлсіз коэффициентпен, мысалы, үй қабырғасы мен терезенің әйнегі арқылы өтеді. Ал көптеген эксперименттер көрсеткендей, оларды 1000 метрге дейінгі қашықтықта қабылдауға болады. Бұл сигналдар тиісті аппаратурамен қабылданғаннан кейін басқа (қылмыскердің компьютеріне) компьютерге жіберіледі. Қылмыскер компьютерінің мониториянда жәбірленушінің компьютеріндегі бейне мәлімет пайда болады, ол үшін электротолқынды оның тиісті арнасының жиілігіне келтіріп қойғаны жеткілікті. Әр компьютерді оның жеке параметрлері бойынша идентификациялауға болады: жұмыс жиілігі, электромагниттік сәулелену интенсивтілігі және тағы басқа параметрлері.

Ең алғашқы ақпаратты компьютер дисплейінен дистанциялық түрде арақашықтықта бұрып алу 1985 жылы Канныда ЭЕМ-ның қауіпсіздік мәселелері бойынша өткен халықаралық конгрессінде демонстрацияланған болатын. Онда голландиялық телекоммуникациялық РТТ компаниясының қызметкері Вим Ван Эк конгресске қатысушыларды өзінің дайындаған құрылғысымен таң қалдырды.

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

Ол сол ғимараттың 8 қабатында орналасқан персоналды компьютер дисплейінің экранындағы мәліметті компьютерден 100 метр қашықтықта орналасқан көшеде тұрған өзінің автокөлігінде отырып құрылғысы арқылы түсіріп алады.

Компьютерлік қылмысты аталған тәсілмен жасау кезінде қылмыскерлер жедел-ізвестіру қызметінің әдістері мен амал-тәсілдерін, арнайы техникаларын, мысалы, сканерлік құрылғыны қолданады.

Аудиобұрыпалу немесе ақпаратты виброакустикалық ағым бойынша жазу. Бұл тәсіл ең қауіпті және көп тараған тәсілдердің бірі. Бұл арна бойынша қорғанысты қамтамасыз ету қиынға таяу.

Бұл ақпаратты шешу тәсілі екі түрге бөлінеді: кіру арқылы және кірмей.

Біріншісі, яғни кіру бойынша, ақпаратты өңдеу құралдарына, телефон аппаратураларына телекабельдерге, күзет өрт сигнализацияларына, коммуникациялық линияларға, тұрмыстық заттарға жасырын тыңдау құрылғысын орнату (тыңдау құралдары: «таблеткалар», «жучоктар», «клоптар» және т.б.) арқылы жүзеге асырылады.

«Клопты» немесе басқа да аппаратураны объектіге орнату үш негізгі тәсілмен жасалады.

Біріншісі бойынша ғимаратқа жасырын немесе құпиялы түрде кіру керек; екіншісі бойынша радиотаратқыш және дыбыс жазғыш аппаратура ремонттау немесе ғимаратты салу кезінде орнатылады; үшіншісі бойынша жәбірленуші жақ өзі иеленеді де алған затына орнатып қояды.

Арнайы техникаға мысал ретінде мыналарды көрсетуге болады:

- арақашықтықты (дистанционды) басқарылуы мүмкін арнайы микрофондар;
- ұзақ жазатын диктофондар;
- шулы кедергілермен шығатын сөйлеу сигналдарын өңдеп шығаратын сандық (цифрлік) адаптілік фильтрлер АФ-512, DAC-256 және DAC-1024.

Ақпаратты жазып алатын аппаратураны тауып алу өте қиын, себебі олар белгілі бір тұрмыстық немесе кеңселік заттар ретінде жасырынып тұрады. Мысалы: компьютерлік қарапайым микросхема, темекі тұтандырғыш, қалам, пульт, қарындаш, шеге, түйрегіш және басқалары.

Екіншісі, кірмей – ең қауіптісі. Оның ерекшелігі мынада. Ақпаратты шешудің акустикалық және вибрациялық датчиктері күзетулі тұрған ғимараттан тыс жерде тұрған инженерлік-техникалық құрылымдарға орнатылып бағытталған объектіден сөйлеу сигналдарын қабылдайды.

Инженерлік-техникалық құрылыстардың келесідей типтік құрылымдары болады: ғимараттың қабырғалары, тосқауылдар, жабындылар, терезелер, терезе рамалары, есіктер мен есік қабырғалары, вентиляциялық ауаөткізгіштер, суқұбырлары. Соған қарамастан ғимаратқа кірудің қажеті шамалы, оған сыртынан жақындағаны жеткілікті. Датчик не тікелей, не дистанциялы түрде орнатылады. Дистанциялы түрде ақпаратты шешу үшін терезе, есік және сол сияқтылардан түрлі ату құралдары қолданылады.

Бейнебұрыпалу. Қылмысты жасаудың бұл тәсілі ақпаратты түрлі бейнеоптикалық техниканы қолдану арқылы алуға бағытталған қылмыскердің әрекеттеріне негізделеді. Бұл тәсілдің де өзіне тән екі түрі бар: физикалық және электрондық.

Бірінші жағдай бойынша, ақпаратты алу қылмыскермен түрлі тұрмыстық бейнеоптикалық әдебиеттерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Мысалы: бинокль, оптикалық жақындатқыштар, түнде көретін аңшылардың құралдары, оптикалық көздеуіш (прицел) және т.с.с. Қылмыскер өзінің объектісін біраз қашықтықтан бақылайды, кейбір кездерде қажетті ақпарат физикалық тасымалдауыш құралына

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... түсіріледі. Мұндай жағдайда қылмыстың құралы тікелей қылмыскердің қолында болды деп есептеледі.

Екінші жағдайда қылмыскермен ақпаратты алу ісі арнайы техниканы қолдану арқылы жүзеге асырылады. Бұл жерде ақпаратты беруші құрылғы бақылау объектісінде орналасады да, ал ақпаратты қабылдап алушы қылмыскердің қолында болады. Олар мынадай техника құралдарын қолдануы мүмкін: ұзақ уақыт жазатын арнайы бейнемагнитофондар, жасырын бейнетүсірім жасайтын құрылғылар, сандық электрондық бейнекамералар, түнде көрсететін құрылғылар және т.б.

Қоқыс жинау. Бұл қылмыс жасау әдісі пайдаланушы компьютермен жұмыс жасап болғаннан кейін өзінен кейін қалдырып қойған ақпараттық үдерісінің техникалық шығындарын қылмыскердің заңсыз пайдалануымен сипатталады.

Ол да екі нысанда жүзеге асырылады: біріншісі – физикалық, екіншісі – электрондық.

Физикалық бойынша қоқыстарды іздеу қоқыс корзиналарын, ыдыстарын, технологиялық қоқыстарға арналған аяқтарын, олардың ішіндегісін мұқият қарауды және қалып қойған немесе тасталған ақпаратты физикалық тасымалдауыштарды жинауды қажет етеді.

Электрондық нұсқасы компьютер жадысындағы мәліметтерді қарауды, кейде оларды арықарай зерттеуді қажет етеді.

Кейбір кездерде қылмыскер жойылған файлдардағы мәліметтерді қайта қалпына келтіретін, содан соң оларға талдау жасайтын іс-әрекеттерді жүзеге асыруы мүмкін. Бұл мақсаттарға жету үшін қылмыскер қылмыс қаруы ретінде арнайы бағдарламаларды қолданады. Солардың бірі болып PC Tools Deluxe бағдарламалық кешені табылады. Оның басты қасиетінің бірі онда pct.exe әмбебап бағдарламасының болуы, ол бұрын жойылған не өшірілген бағдарламалар мен файлдарды қалпына келтіру қасиетіне ие.

Компьютерлік қылмыстарды жасау тәсілдерінің үшінші тобына қылмыскердің компьютерлік техника құралдарына заңсыз кіруге мүмкіндік алу әрекеттері жатады. Оның мынадай басты тәсілдері бар:

– қылмыскер жабық тұрған объектінің жанына орналасады да, шынайы пайдаланушыны күтеді, заңды пайдаланушы өзінің паролімен кіретін кезде қылмыскер онымен бірге сол мезетте кіріп кетеді;

– қылмыскер заңды пайдаланушының байланыс линиясына қосылып күтіп отырады, заңды пайдаланушы жұмысын аяқтай бастаған сәтінде қылмыскер инициативаны өз қолына алады. Заңды пайдаланушы активті режимнен шыққанда қылмыскер жүйеде өзінің белсенді әрекетін жүзеге асыра бастайды. Бұл тәсілдерді бір абоненттік нөмірде параллельді жалғанған екі телефонмен салыстыруға болады: «А» телефоны белсенді режимде болғанда «Б» телефоны көтеріледі, «А» телефоны сөйлесіп болғаннан кейін, «Б» телефоны сөзді ары қарай жалғастыра береді;

– қылмыскер өзінің объектісін жай телефон аппаратының кездейсоқ нөмірлерін теру арқылы таңдайды. Кейде қылмыскер арнайы жасалған автоматтандырылған іздеу бағдарламасын қолдануы мүмкін. Көптеген бұзуды жүзеге асыратын бағдарламалар HACK TOOLS кәсіби тілінде жазылады.

Бұзуды жүзеге асыратын бағдарламаларға парольдің авторы туралы кейбір мәліметтер келіп түседі. Түрлі экспериментердің нәтижесі бойынша жалпы парольдердің 42% ашылады екен.

Компьютерлік қылмыстарды жасаудың тәсілдерінің **төртінші тобына** қыл-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды... мыскердің КТҚ-ның мәліметтері мен басқарушы командаларын манипуляциялау әдістерін пайдаланумен байланысты әрекеттері жатады.

Қылмысты жасаудың **бесінші** және соңғы тәсілдер тобына қылмыскермен екі не одан да көп тәсілдерді және олардың түрлі комбинациясын пайдалануы деп танылатын кешенді әдістері жатады. Бұл тәсілдер алғашқы төрт топтың араласуы арқылы жүзеге асады.

Компьютерлік қылмыстардың субъектілері және олардың жеке психологиялық және тұлғалық сипаттамасы.

Ең алғаш шынайы программистер болды. Олар өздерін олай деп те, хакер деп те атамайтын, олардың нақты атауы болған емес. Шынайы программистер өткен ғасырдың 80-жылдарында пайда бола бастады. Сол жылдары Эккерт пен Мочли ENIAC-ты шығарып олардың арасында орнықты программист-энтузиастар шыға бастады. Олар компьютермен өздерінің қызығушылығы үшін ғана жұмыс жасады. Нағыз программист болып инженерлер мен физиктер саналды. Олар қазіргі кездегі хакерлердің негізін салушы болған жай ғана кеңселерде жұмыс жасайтын, жұқа көзілдірік тағатын, есептеуіш машиналарында қазіргі кезде ескі тілдер болып саналатын ассемблер және ФОРТРАН тілдерінде бағдарламалар жазған жай ғана клерктер еді.

Хакерлер мәдениетінің бастамасын қазіргі кезге әйгілі (MIT) Массачусетс технологиялық институтының ең алғаш 1961 жылы алған компьютерімен байланыстыруға болады. Мүмкін «хакер» термині осы MIT компьютерлік мәдениеті шегінде ойлап табылған шығар. 1969 жылы осы жерде ARPAnet желісінің пайда болуы институттың әсерін бұрынғыдан да көтерді. Осы кезден бастап 15 жылға дейін бұл машиналар хакерлердің әйгілі құралдары болып келді және бұрын бөлек-бөлек топталып жүрген хакерлерді электрондық супермагистральда біріктірді. Бұл институттарда компьютерлік ғылыммен айналысатын факультеттер ашыла бастады. Массачусетс технологиялық институты Жасанды интеллект лабораториясын дамытты. Уақыт өте келе жасанда интеллектпен Стенфорд университеті, ал кейін Кернеги Меллон университеті айналыса бастады.

Уақыт өте келе MIT ITS технологиясын шығарып PDP-10, ARPAnet-тен бас тартады. ITS қолдану жағынан жеңіл, ыңғайлы және үзіліссіз жұмыс жасады. ITS-тің жобалары LISP жасанды тілінде орындалды.

Содан кейін Си тілінде жазылған ОС Unix пайда болды, кейін Xerox PARC, PDP-10, Unix, PDP-11, VAX және т.б. Осы технологиялардың барлығы сол кездегі атақты хакерлердің туындысы. Оларды атап кетсек: Деннис Ричи, Томпсон, Ричард М. Столлман (RMS) (Леви өзінің «хакерлер» атты еңбегінде Столлманды қайталанбас хакерлердің бірі деп атап өтеді), Беркли, Линус Торвальдс, Вилиям және Линн Джозилтер, Кевин Ли Поулсен, Джастин Т. Питерсон, Рональд Марк Остин, Кевин Митник және басқалары.

Қылмыскерлердің түрлі категорияларының типтік модельдерін анықтау, олардың ерекшеліктерін білу қылмыскерді сипаттауға және анықтауға, кейде ұстауға дұрыс әрекеттер жасауға, сезікті тұлғалар шеңберін кішірейтуге мүмкіндік береді.

Ақпарат саласындағы қылмыскерлерді келесі санаттарға бөліп көрсетуге болады:

- компьютерлік ақпаратқа заңсыз кіруді жүзеге асыратын тұлғалар;
- компьютерлік ақпаратқа заңсыз кіруді жүзеге асыратын алдын ала келісіп істеген немесе ұйымдасқан топқа кіретін тұлғалар;
- компьютерлік ақпаратқа заңсыз кіруді өзінің қызметтік бабын пайдалана жүзеге асыратын тұлғалар;
- ақпараттық жүйеге рұқсаты бар, бірақ ақпаратқа кіруді заңсыз жүзеге асыратын және компьютерді эксплуатациялау ережесін бұзатын тұлғалар;
- зиянды бағдарламаларды жасайтын, қолданатын және тарататын тұлғалар.

Шетелдік тәжірибе көрсеткендей көптеген зерттеушілер қоғамда компьютерлік қылмыстылықтың пайда болу фактісін «хакерлер» деп аталатын электрондық есептеуіш жүйелерді пайдаланушылармен тікелей байланыстырады. Хакер ағылшынның «hack» – бөлу, шабу, жұлу деген сөзінен шыққан. Хакерлер, нақтырақ айтсақ кракерлер мәліметтер мен олардың жиынтығын, КТҚ-на заңсыз кіру не заңсыз рұқсат алу амалдарын алуды іздеумен айналысатын және оларды теріс мақсатта заңсыз пайдалану арқылы әрекет ететін тұлғалар.

«Хакер» терминіне түрлі анықтамаларды келтіруге болады, әр автор анықтаманы өзінің бұл ұғымға қатысты түсінігі негізінде болжалайды. Соларға қатысты «хакер» деген ұғымды адам естігенде компьютер саласындағы қылмыскер, бұзақы, зұлым, залал келтіруші және вирустарды шығарушы деген критерийлер ойға шалады. Шын мәнінде осы әр әрекетпен (біреуі вируспен, екіншісі қылмыспен, үшіншісі ғылыммен) айналысатын тұлғалардың өзінің жеке-жеке атауы және өзінің айналысатын қызмет түрі бар. Шынайы хакерлерді осылармен шатастырған үлкен бір қателік.

Хакерлердің тарихынан біз екі аспектіге келеміз. Ол тәжірибелі программистерден және желілік сиқыршылардан тұратын үлкен бір қоғам, ортақ бір мәдениет. Олардың тарихы ең алғашқы уақыт өте келе шыққан миникомпьютерлерден бастап, ең алғашқы желі арқылы өткізілген ARPAnet тәжірибелерімен тығыз байланысты. Осы мәдениеттің мүшелері «хакер» терминінің тууына мүмкіндік берді. Хакерлер операциялық жүйені, Internet желісін ойлап тапты, оның үнемі жұмыс істеуін қамтамасыз етуді қамтамасыз етті. Unix-тің қазіргі жағдайы солардың арқасы. Хакерлер көптеген біз жұмыс жасайтын операциялық жүйелерді, программаларды, техникалық қамтамасыз етілуді адамға ыңғайлы, қолайлы етіп

дамытты. Қазіргі кездегі барлық саладағы жұмыстың электронды түрде жүруі, адамдардың жеке, жұмыс уақытың үнемдеуі, электронды пошта, хаттардың, тіпті көлемді құжаттардың әлемнің бір нүктесінен екінші нүктесіне дереу және сол қалыпты жетуі осының бәрі бірінші кезекте хакерлердің жетістіктері. Хакерлер World Wide Web жұмысын қамтамасыз етеді.

Хакерлердің әлемге деген көзқарасы программист-хакерлердің мәдениетімен шектеле қоймайды. Хакерлердің білімі басқа да салаларда көрініс тауып жүр, мысалы, электроника немесе музыка саласында. Қазіргі кезде олардың жетістіктерін кез келген салада (ғылым салалары, басқару жүйесі, тұрмыстық жағдайда, құқық-қорғау органдарында, жалпы барлық жерде) кездестіруге болады.

Хакерлердің табиғаты шын мәнінде олардың жұмыс жасайтын ортасына қатысты емес. Кейде өздерін хакерміз деп атайтын адамдар тобы болады, олар компьютерлік және телефон жүйелерін бұзумен айналысатын жас ер балалар. Шын мәнінде олар хакер емес. «Нағыз хакерлер» ондай адамдарды «кракерлер» деп атайды және олармен ешбір ортақ мүдделері жоқ екенін білдіреді. Нағыз хакерлер «кракерлерді» қараңғы, жалқау, жауапкершілігі аз және білімі таяздау адамдар деп санайды. Қорғаныс жүйесін бұзу адамды хакер қылмайды, мысалы, автокөлікті ұрлау ұрыны автошебер қатарына қоспайды. Өкінішке қарай көптеген журналистер мен жазушылар кракерлер туралы жазғанда қателесіп хакер атауын пайдаланады.

Хакерлер мен кракерлердің ерекшелігін бір сөзбен түсіндіретін болсақ, хакерлер құрайды, кракерлер олардың құрғанын бұзады.

Компьютерлік қылмыстар субъектілерінің тұрға ретіндегі ерекше психологиялық және тәндік сипаттамасы бар. Компьютерлік қылмыстардың субъектісі, яғни кракер – айлакер жас адам, ол компьютер алдында шамамен 12-16 сағат, кейде тіпті одан да көп уақыт жұмыс істейді, ара-арасында өзінің физикалық қажеттігі салдарынан тамақтанады, бірақ жай адамға қарағанда мөлшері екі-үш есе аз болады. Сыртқы әлпетіне, бейнесіне көп көңіл бөлмейді, өзі туралы бөтен адамдардың пікіріне қызықпайды. Киімі, жасына қарамастан, жеңіл желпі бос киім: джинсы, қатпарланып қалған жейде, көзілдірік тағуы мүмкін, шашы таралмаған, кейде өсіп кеткен, кейде сақалы өсіп кеткен болуы мүмкін. Операциялық жүйені, ассемблер тілін және перифериялық құрылғыларды өзінің бес саусағындай біледі.

Хакерлікті олардың өмір сүру стилі деуге болады. Хакер негізінен өзіне және өзінің компьютерлік мүмкіндіктеріне ғана сенетін адам, оның ең жақын досы – оның «машинасы». Қарапайым адам, жинаған қаражатын жаңа компьютерлік техника құралдарына жаратады, көбінесе қоғамдық көлік құралдарымен қатынайды. Негізінен 13-35 жастағы ер адамдар. Оларда өздерінің ерекше қағидаларына негізделген биресми хакерлік кодексі бар және соны ұстанады.

Хакерлердің этикасы мына қағидалардан тұрады:

– компьютер – ол қоғамның құралы. Ол тек байларда ғана болмауы тиіс;

– ДОС-ты бұзуға болады;

– хак – өмір сүру стилі, ал өмір ол тек қана бағдарлама;

– бағдарламалар жасау (программалау) – ол өнер;

– ақпарат барлығына тиесілі. Хакерлердің көбісі университеттен аяқ басты.

Университеттің мақсаты білімді жасап, оны жасырмай көпшілікке тарату. Хакерлер бұл қағидады студент болуына, болмауына қарамастан ұстанады;

– идеалды операциялық жүйе болмайды;

– бұзуға келмейтін бағдарлама мен қорғаныс жүйесі жоқ;

– бағдарламалық код көпшіліктің құндылығы. Жақсы кодпен барлығы пайдалану керек, жаман код түзетілуге тиіс. Бағдарламаларға авторлық құқықпен қорғалуға қажеті жоқ және көшіруге тыйым салынбауға тиіс;

– басқа пайдаланушыларға зиян келтіру хакерлікке жатпайды. Хакерлер басқа пайдаланушылар мен бөтен адамдарға зиян келтіруді, заңсыз әрекеттерді жазауды көздемейді.

Хакерлерді олардың түрлі мақсаттары мен қызметтеріне байланысты бірнеше топқа бөліп көрсетуге болады. Біреулері түрлі ұсақ құжатталмаған жүйелік бағдарламаларды шығарумен айналысады. Әдетте оларды жасау біреудің бағдарламаларын «жүлу» арқылы істеледі. Олардың қызметінің мақсаты барлығын (операциялық жүйенің, ойынның, вирустың, антивирустың, бағдарлама жасау тілінің және т.б.) жасай алатын супербағдарлама ойлап табу.

Басқа топтағы хакерлердің мақсаты қандайда бір жүйеге кіріп, ол жүйенің қорғаныс бөлімін өшіру және өзіне қажетті ақпараттарды алу, операцияларды жүзеге асыру болып табылады.

Үшінші топқа кейде «ақпараттық серуендеушілер» деп аталатын пайдаланушылар жатады, мақсаты бөтен компьютерлер мен желілерге кіру.

Соңғы төртінші топқа зиянды бағдарламаларды, яғни троялық аттар мен компьютерлік вирустарды жасайтындар жатады. Бұл топтағыларды хакерлерге жатқызуға болмайды, себебі жоғарыда айтып кеткендей шынайы хакерлер пайдаланушыларға зиян келтіретін әрекеттермен айналыспайды және вирус тарату олардың кодексіне қайшы келеді.

Қазіргі таңда хакерлер аумақтар бойынша, өздерінің ортақ көз-қарастары бойынша, басқа да белгілер мен жағдайлар бойынша топтар, одақтар құрып жүр, өздерінің электрондық бұқаралық ақпарат құралдарын шығарумен айналысып жүр (газеттер, журналдар, жедел хабарламалары бар электрондық тақталар, веб-сайттар, электронды конференциялар, бастауыш хакерлерді үйрететін оқу құралдар, әдіснамалар, өздерінің жаргондық сөздіктері, компьютерлік бюллетеньдер, буклеттер және т.б.). Хакерлер бір-бірімен тығыз байланыс ұстайды және тәжірибелерімен жаһандық телекоммуникациялық арналар арқылы алмасып отырады.

Хакерлер өзінің саласын «А»-дан «Я»-ға дейін жетік білуі тиіс. Соның ішінде олар мына бағдарламаларды міндетті түрде білуі тиіс: Sourcer, Qaid Analyzer, Turbo Debugger және т.б. Хакерлер білуі тиіс тілдер мен құжаттар: Assembler, Паскаль, Сюшечка, Interrupt list by Ralf, Tech Help және т.б. Онша ұната бермейтін бағдарламалары: Clipper x.xx, Байсик, Lexicon x.xx, Windows.

2. Типтік тергеу ситуациялары, болжаулар және алғашқы тергеу әрекеттері

Алғашқы тергеудің типтік ситуациялары мен тергеу әрекеттері. Типтік ситуациялар – тергеу әдістемесінің ерекшеліктерін білдіретін тергеудің жиі кездесіп тұратын жағдайлары.

Ақпараттық қауіпсіздік саласындағы қылмыстарды анықтау және тергеу кезінде бірнеше алғашқы типтік тергеу ситуациялары болады:

1-ситуация – ақпараттық жүйенің немесе желінің (компьютердің) иесі немесе заңды пайдаланушысы өзі ақпараттық құқықбұзушылықты анықтады, күдікті

тұлғаны анықтап, ол жөнінде жауапты тұлғаларға және құқыққорғау органдарына хабарлады;

2-ситуация – ақпараттық жүйенің немесе желінің (компьютердің) иесі немесе заңды пайдаланушысы ақпараттық құқықбұзушылықты анықтады, алайда құқықбұзушылықты жүзеге асырған тұлғаны білмеді, осы жөнінде жауапты тұлғаларға және құқыққорғау органдарына хабарлады;

3-ситуация – ақпараттық жүйенің не желінің пайдаланушысы немесе иесі компьютерлік қол сұғуды анықтады, күдікті тұлға құқыққорғау органдарына белгілі және құқыққорғау органдары немесе құзырлы тұлғалар күдіктіні жедел-ізвестіру шаралары кезінде ұстады (тұтқындады), нақты кінәлі тұлғалар белгісіз;

4-ситуация – компьютердің не компьютерлік желінің иесі ақпараттық құқықбұзушылық жөнінде білмейді, өзге жауапты тұлғаларға ол жөнінде белгілі, тиісті құқыққорғау немесе құзыретті органдарға ол жөнінде хабарланды. Мұндай ситуация да кездесуі мүмкін, себебі ақпараттық қылмыстардың жасалғандығы субъективті фактормен байланысты болып келеді. Көп жағдайда ақпараттық қылмыстар жәбірленуші жағынан ескерілмеуі мүмкін.

Сонымен қатар компьютерлік қылмыстардың басым бөлігі жасырын жасалады, сол себепті АҚЖ-дің пайдаланушысы немесе компьютерлік жүйенің иесі, яғни жәбірленуші тұлғалар қылмыстың жасалғандығы жөнінде беймәлім болуы мүмкін. Сондықтан ақпараттық қылмыстар латентті қылмыстар қатарына жатады. Ал егер АҚЖ-ді пайдаланушы, компьютердің иесі немесе оны заңды түрде қолданушысы ақпараттық құқықбұзушылық жөнінде хабардар болмаса, ол туралы ақпарат құқыққорғау органдарына мүлдем жетпеуі мүмкін.

Кінәлі адам белгілі болса, тергеудің басты тапсырмасы жәбірленушіден тиісті дәлелдемелерді процессуалдық жинау болады және оларға мыналар жатады:

а) жүйедегі ақпараттың тұтастылығының және конфиденциалдылығының бұзылуы;

ә) жүйедегі ақпараттың тұтастылығының және конфиденциалдылығының бұзылуынан келтірілген зардап мөлшері;

б) жүйедегі ақпараттың тұтастылығы мен конфиденциалдылығының бұзылуы тәсілдері мен кінәлімен жасалған әрекеттердің сипатын бөлшектеу арқылы құқықбұзушылықтың әдісі мен нәтижесін құрайтын себепті байланыс;

в) кінәлі адамның жасаған іс-әрекеті мен одан келтірілген зиянына қатысы. Ал егер қылмыскер қылмысты жасау сәтінде немесе қылмысты жасап болғаннан кейінгі сәтте ұсталған болса, ұсталғанды жеке тінту, одан жауап алу және оның тұрғылықты мекен-жайы бойынша тінту алдын-ала тергеу әрекеттері жүзеге асырылуы тиіс.

Бұл қадамдағы типтік тергеу әрекеттеріне ақпараттық жүйені, оның желілерін және электронды тасымалдауыштарды қарау мен тіркеуді, куәлардан және осы электронды жүйелерді жүзеге асыратын және басқаратын өкілетті адамдардан жауап алуды жатқызуға болады. Жұмыстың маңызды элементі болып электронды құжаттарды, қылмыскер заңсыз кірген сәттегі ақпараттық жүйелерді тасымалдауыштарды, құрылғыларды маманның қатысуымен алу әрекеті табылады.

Сонымен қоса тергеу қызметкерлеріне қылмыскер ақпараттық жүйе арқылы кіру әрекеттерін жүзеге асырған орнын ескеркен дұрыс, яғни қылмыс орнын тіркеуге алу керек. Себебі, қылмыскер әрекеттерін жүзеге асырған кезде өзіне қажетті заттарды қолдану кезінде көптеген іздер қалдырып кетуі мүмкін.

Нәтижесінде алынған дәлелдемелер тұлғаны күдікті немесе тіпті айыпкер ретінде тану шешімін қабылдауға негіз болуы мүмкін.

Егер қылмыстың субъектісі ұсталмаған немесе анықталмаған жағдайда тергеу қызметінің келесі алғашқы тапсырмасы дәлелдемелерді жинау болып табылады. Мысалы, ақпараттық жүйедегі тұтастық және конфиденциалдық талаптарының бұзылуын, зардаптың мөлшерін және әрекет пен келтірілген нәтиженің себепті байланысын нақты анықтау.

Типтік тергеу іс-әрекеттері бірінші типтік жағдайға ұқсас. Алайда сол уақыт ішінде күдіктінің осы ақпараттық жүйеге кіруді жүзеге асырған қылмыс орнын іздеу шараларын атқарған дұрыс. Қылмыс орнын іздеу қызметтік тұлғалар арқылы ақпараттық жүйеге кіру орны мен кіру әдісін, қылмыскердің қолданған тәсілдерін және бағдарламаларын анықтай отырып жүзеге асырылады. Қылмыстың орны көбінесе оның жұмыс орны, үйі, жұмысының және үйінің маңайындағы ғаламтор кафелер, әуежайлар, вокзалдар, қоғамдық жерлер, туыстарының немесе достарының үйі және сәйкес құрылғылары мен қондырғылары бар жоғары жылдамдықты Вай-Фай (Wi-Fi) нүктелері бар планетамыздың кез келген жері болып табылады. Жиі кездесетін типтік болжауларға мыналарды жатқызамыз: қылмыскердің жеке тұлғасына қатысты болжаулар (кімде ақпаратқа, ақпараттық жүйеге кіру-ге мүмкіндігі болды? Кімнің осындай қылмыс жасауға мақсаты немесе қызығушылығы тууы мүмкін? Қылмыскердің ниеті немен сипатталады және т.б.), ақпараттық шабуылдар мен ақпараттық жүйелерге заңсыз кіру әрекеттері қай жерден жасалуы мүмкін, қылмысты жасау жағдайлары қандай болды, келтірілген шығынның (зардаптың) мөлшері және т.б.

Алғашқы тергеу әрекеттерін аталған типтік тергеу ситуациялары бойынша куәгерлерден жауап алудан, қылмыс жөнінде жан-жақты мәліметтерді жинастырудан бастаған маңызды болып табылады. Мәліметтерді жинастырумен қатар тергеу үшін басты сипатқа ие болып оқиға болған жердегі ақпараттық жүйелерді, ақпараттық тасымалдауыштарды, қосалқы және жеке құрылғыларды ұқыпты және толық қарау табылады.

Сонымен қатар мәліметтерді жинау кезінде дайындық жұмыстары үлкен рөл атқарады. Куә және жәбірленуші тұлғаларды оқиға орнына абайлап қатыстыру немесе мүлдем алшақтату және тиісті алғашқы тергеу әрекеттерін жүргізу, олардан жауап алу. Оқиға болған жерге мүдделі емес ақпараттық технологиялар саласының мамандарын қатыстыру, олармен үлгілерді, заттай дәлелдемелерді алу жұмысын жүзеге асыру.

Дәлелдеуші ақпараттың мәні мен маңызын түсіну үшін қолданатын классикалық жолдардың бәрі электронды ақпаратты тасымалдаушылардан алынған объектілерді және жоғарғы технологияларды пайдалану кезінде пайда болатын процедураларды теориялық құқықтық талдау шегінен тыс қалдырады. Дәлелдемелік ақпараттардың зерттеушілермен келтірілген сұрақтары бәрі-бір де әдетте қолданылатын хаттама, сарапшы қорытындысы, құжаттар, заттай дәлелдемелер негізінде жүзеге асырылады. Әсіресе ақпараттық технологиялар негізінде алынған мәліметтерді дәлелдеме ретінде пайдалану көп жағдайда мүмкін емес. Енді ол объектілерге қолданыстағы Қылмыстық-процестік кодексінің дәлелдемелер жөніндегі нормаларын қолданатын болсақ, ол дәлелдемелік мәлімет бар диск, процессор, флешка, дискета және т.б. тек заттай дәлелдеме ретінде ғана қарастырылады. Басқаша айтқанда, тергеу мен сотты қызықтыратын ақпаратты электронды тасымалдаушы дәлел ретінде тек физикалық объект болып қарастырылады, яғни

оның түсі, салмағы, пішіні, қандай материалдан жасалғаны, ол материал жөніндегі мағлұмат және т.б. Бұл дегеніміз оның ішкі мазмұны қарастырылмайды және ашылмайды, ол криминалистикадағы киімдегі қан дақтары, механикалық бұзылымдар, сындыру іздері бар кіретін есік және тағыда басқалары сияқты сырттай ғана зерттеледі. Бұлардың айырмашылығы киімді қарау, есікті, құлыпты тексеру жалпы қылмыстың сипатын және оны жасаудың механизмін көрсететін мәліметтерді береді, ал ақпаратты электронды тасымалдаушыты қарау еш жеке, ерекше немесе іс үшін маңызды белгілерді анықтамайды. Мұндай дисктер мен дискеталар, процессорлар мыңдаған, ал қан дағы бар киім қайталанбас бір ғана болады. Содықтан оларды бір қатарға қоюға болмайды.

Кез келген заттай дәлелдемеге жататын материалдық объект қылмыстың іздерін ашу үшін, басқа материалдық объектілерді анықтау үшін, басқа да іске маңызды жағдайларды анықтау үшін тергеу қарауына жатуы тиіс.

Электронды тасымалдаушы заттарын қарау іске маңыздылығы бар ең төменгі минималды мәліметтерді береді. Қарастырылып отырған материалдық объектінің спецификасы оны заттай дәлелдемелерге жатқызу кезінде оның тек іске қатыстылығын факт ретінде процессуалдық фиксация жасау болып табылады.

Заттай дәлелдемені қарау көптеген қылмыстық істер бойынша басқа да криминалистикалық процессуалдық тергеу іс-әрекеттерін жүргізуге қажеттілік тудырады. Мысалы: қараудан кейін сот сараптамасы тағайындалуы мүмкін немесе тану әрекеті жүргізілуі мүмкін. Егер тану әрекеті бұрын қаралған объектінің ұқсастығын немесе айырмашылығын анықтауға бағытталса, сараптама әрекетінің жағдайлары жөніндегі мәліметтерді арнайы білімге негізделген әдістер арқылы объектіні зерттеуге бағытталады.

3. Тергеу әрекеттерінің тактикалық тәсілдері

Қазіргі кезде құқыққорғау органдарымен компьютерлік қылмыстарды тергеу кезінде олардың алдында осы қылмыстардың барысының ерекшелігін сипаттайтын криминалистикалық мәселелер туындайды. Мысалы: компьютерлік қылмыстың жасалу фактісін анықтау қиыншылығы және сол бойынша қылмыстық іс қозғау мәселесін шешу; жеке тергеу іс-әрекетін дайындау және жүргізу мәселелері; қажетті сот сараптамасын таңдау мен тағайындау ерекшеліктері; осы санаттағы қылмыстарды тергеуде компьютерлік техника құралдарын орынды пайдалану; компьютерлік қылмыстарды тергеу тәжірибесі мен тәсілдерінің жетіспеуі не болмауы.

Отандық және шетелдік зерттеушілердің берген бағасы бойынша компьютерлік қылмыстарды тергеу мен ашу олармен қатар жүруі тиіс компьютерлік қылмыстарды ескерту қызметінен әлдеқайда ауыр.

Сондықтан жасалған компьютерлік қылмыстардың 90% тергеу органдарына белгісіз болады. Сонда осы саладағы жасалған кез келген құқықбұзушылық әрекеттің 10% ғана құқыққорғау органдарына мәлім болғаны. Құқыққорғау органдарына әртүрлі жолдармен жеткен компьютерлік қылмыстардың осы он пайызының тек 1% ғана ақырына дейін тергеліп ашылады.

Төменде біз компьютерлік ақпаратқа заңсыз кірудің жалпы схемасын тергеу кезінде қажетті мәліметтерді жинау үшін және тергеу әрекеттерін ұтымды жүргізу үшін көрсетеміз. Тергеу кезінде тергеудің алдына қойған негізгі мақсаттарын

келесідей ретпен шешкен жөн: компьютер желісінде немесе жүйесіндегі ақпаратқа заңсыз кіру фактісін анықтау – компьютер желісі не жүйесіне заңсыз кірудің орнын анықтау – қылмыстың жасалған уақытын анықтау – компьютерлік ақпаратты қорғау құралдарының сенімділік дәрежесін анықтау – заңсыз кірудің амал-тәсілдерін анықтау – заңсыз кіруді жүзеге асырған тұлғаларды, олардың кінәсін және ниет-мақсатын анықтау – қылмыстың зиян-зардабын анықтау – қылмыстың орындалуына әсерін тигізген жағдайларды анықтау.

Заңсыз кіру немесе оған дайындалудың белгілеріне мына жағдайларды жатқызуға болады: компьютерде жалған мәліметтердің байқалуы; ұзақ уақыт ішінде автоматтандырылған ақпараттық жүйеде кодтар, жасырын сөздер мен басқа да қорғау тәсілдері жаңартылмаған жағдайда; компьютерлер жұмысы кезінде жиі үзіліп кететін немесе жұмыс істен шығатын жағдайларда; компьютер жүйесі мен желісіне пайдаланушылардың жиі-жиі арыздануы; себепсіз мөлшерден тыс жұмыс мөлшерінің орындалуы және осы салада істейтін кейбір қызметкерлердің жылдық немесе басқа да демалыс уақыттарынан нақты себебін көрсетпей бас тартуы; қызметкердің аяқ астынан үйіне қымбат персоналды компьютерді (басқа да заттарды) алуы; жүйелі түрде аса себепсіз ақпаратты тасымалдауыш заттарын (флешкалар, дискеталар, CD/DVD дисктер, mp3 тасымалдауыштар және т.б.) алып келіп бағдарламаларды ойын үшін көшіру немесе жеке мәліметтерді қайта-қайта көшіру; қызметкерлердің бір-бірінің принтерге не басқа басылымдарға шығарған мәтіндеріне қызығушылық тудыруы.

Заңсыз кіру кезінде тәжірибеде шын мәнінде онын орны мен уақытын анықтау өте қиын. Бұл мәліметтерді анықтау үшін арнайы мамандарды қатыстыру қажет.

Заңсыз кірудің тәсілін «ақпараттық-техникалық сараптама» жүргізу арқылы анықтауға болады. Ол үшін арнайы маманға сұрақ мынадай түрде қойылуы тиіс: Бұл компьютерлік жүйеге заңсыз кіру әрекеті қандай амал-тәсілмен жүзеге асырылды? Заңсыз кіру қалай ұйымдастырылған (ерікті, шектеулі және т.б. түрде)? Заңсыз кірген тұлға ақпараттық қорғау құралдарын бұзған ба? Мәліметтерді қорғау құралдары қандай? Қорғау құралдарының мақмұны қандай? Ақпаратты форматтау қалай жасалған? Мәліметтер қандай тәсілмен (әдіспен) тасымалданған, көшірілген, өзгертілген немесе жойылған? Ақпараттық тасымалдауышта қандай ақпарат сақталған? Маманға осы жүйеге тиісілі барлық құжат-жобалар, материалдар тапсырылуы керек.

Компьютерлік техника құралдарының сараптамасы Республикамызда тек Алматы қаласында «ҚР ӨМ НПЛ ОСС» мекемесінде жүргізіледі, бұл мекеме басқа облыстарда пайда болған тапсырмаларға жедел түрде көмегін тигізеді.

Сот сараптамасын тек арнайы мекемелер атқаруы тиіс. Мысалы, «ҚР Сот сараптамасы туралы» заңында былай делінген: «сот сараптамасы органдары – бұл ҚР заңнамасымен белгіленген тәртіпте сот сараптамасын жүзеге асыру бойынша функциялар жүктелген мемлекеттік органдар».

Жабық компьютерлік желі не жүйеге заңсыз кіру техникалық жағынан ашық жаһанды желіге қарағанда әлдеқайда қиын. Мұндай актіні тек жоғары білімі мен біліктілігі бар тәжірибелі маман ғана жүзеге асыра алады. Сондықтан күдіктілер қатарын зиян шеккен компьютерлік жүйе мен желілерді техникалық қамтыған, ұйымдастырған персоналдан бастау керек, оларға мысалға, сәйкес жүйені ұйымдастырушылар, олардың басшылары, басқарушылары, операторлар, программистер, системщиктер, байланыс инженерлері, осы саладағы қорғанысты жүзеге асырушы мамандар, жөндеуді жүзеге асыратындар және басқалары жатады.

Тергеу тәжірибесі көрсететіндей, компьютерлік жүйе мен желіге кірудің техникалық жағынан жолы не тәсілдері неғұрлым ауыр болса, соғұрлым күдікті адамды анықтау жеңіл болады, себебі қиын жүйеге кіру мүмкіндігі бар адамдар қатары тәжірибеде әлдеқайда шектелген.

Ал ақпараттық жүйе үшін зиянды бағдарламаларды жасау, дайындау, пайдалану және тарату қылмыстары үшін тергеуші алдына қойылған мақсаттар өзгеше. Ол алдымен компьютерлік құрал, желі үшін зиянды бағдарламаны жасаудың фактісі мен тәсілін анықтап алуы тиіс. Содан соң осы бағдарламаны қылмыскер пайдаланғанын және таратқанын дәлелдейтін фактінің болуын анықтауы тиіс. Осы фактілерді анықтап алғаннан кейін АҚЖ үшін зиянды бағдарламаларды (басқаша айтқанда, вирустарды) жасауға, пайдалануға және таратуға қатысы бар адамдар ішінен кінәлі адамдар қатарын анықтап алу керек.

Келесі қадам осы қылмыспен келтірілген зардап мөлшерін анықтау. Сөйтіп келе-келе тергеліп отырған қылмыстың орындалуына әсерін тигізген барлық басқа жағдайлар мен белгілер анықталады.

Компьютер, олардың жүйелерін немесе желілерін қолдану тәртібін бұзу қылмыстарын тергеу кезінде, ең алғаш, заңмен қорғалатын компьютерлік ақпараттың жойылуын, блокталуын және модификациялауын білдіретін белгілі ережелердің бұзылуы және елеулі түрде шын мәнінде зиян келтірілгені фактісі дәлелденуі тиіс. Сонымен қоса компьютерлік құралдарды пайдалану ережелерін бұзудың орны мен уақыты, жойылған, блокталған және модификацияланған компьютерлік ақпараттың қаншалықты құнды мәлімет сақтағаны, қылмыстың тәсілі мен жасалу механизмі, келтірілген зиян мөлшері мен шығынның сипаты, нақты қылмысты жасауы мүмкін тұлғалар, олардың кінәлілігі, тергеліп отырған қылмыс бойынша барлық тиісті жағдайлар анықталуы және дәлелденуі тиіс.

Сонымен бірге тергеушіге осылардан басқа тергеудің жеке түрлерін жүргізгенде ерекше жағдайларды ескерген жөн. Мысалы, егер тергеуші **тінту** жүргізер алдында тінтудің объектісі болып отырған компьютерлік техникалық құралда іске қатысты дәлелдемелік сипаты бар мәліметтер болса, ол алдын-ала сол мәліметтерді жойып алмайтындай етіп шифрын шешу үшін дайындық жұмыстарын жүргізуі керек. Тінту барысында арнайы маманды іске қатыстыруды қамтамасыз етуі керек. Тінту әрекетін жүргізетін орынға келгенде тергеуші сол сәтте компьютерлік ақпараттық құралды және ондағы құнды және басқа да мәліметтерді сол қалпында, жойылып кетпейтіндей етіп сақтап қалуы тиіс. Сол үшін ол нақты-нақты төмендегі шараларды қолдануы тиіс:

1) тінту объектісі бойынша не басқа себептермен осы объектіде жұмыс атқарып жүрген, тінтуге қатысып жүрген кез келген адам қандайда болсын себептермен компьютерге жақындамауы тиіс;

2) ешкімге сол объектідегі электрқуатын қамтамасыз етуді өшіруге мүмкіндік берілмеуі тиіс;

3) егер тінтуді жүргізбес бұрын электрқуатпен қамтамасыз ету өшіріліп қойған болса, дереу барлық компьютерлік техникаларды өшіріп, желіден ажыратып алуы тиіс және сол сәттен бастап әр құрылғының, әр бөліктің орнында болуын қамтамасыз етуі қажетті;

4) егер техника құралдары электрқуатына жалғанған және локалдық немесе жаһандық желіге қосылған болса, желі арқылы немесе инфрақызыл порт арқылы компьютерге доступты жауып тастауды қамтамасыз етуі керек және әрекеттерді өте жылдам уақыт аралығында, ұқыпты атқаруы қажет.

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

Осы қажетті шараларды жүзеге асырғаннан кейін ғана тінту орнын жалпы көлемде қарап іске қатысты дәлелдемелерді, соның ішінде міндетті түрде компьютерлік құралды алу керек.

Осы шараларды атқарғанның өзінде тінту барысында өзге тұлғалармен процессуалдық заңдық әрекетке қарсы мынадай іс-шаралар жүргізілуі мүмкін:

1) персонал ішінен құнды ақпарат пен мәліметтерді жою немесе жасыру мақсатында компьютерлік құралдарды істен шығару әрекеті қолданылуы мүмкін;

2) объектідегі компьютерлерде арнайы қорғаныс бағдарламаларымен қамтылған құралдары болуы мүмкін, ол бағдарламалар белгілі уақыт ішінде белгілі бір кодты қабылдаса автоматты түрде барлық мәліметтерді жасырып тастайды, бұзады не ең жаманы мүлдем толығымен жойып тастайды;

4) компьютерлерде тергеу органдарына мәлім емес басқа да қорғаныс құралдары орнатылған болуы мүмкін;

5) тергеуші басқа да көптеген күтпеген электрондық немесе физикалық қарсыластыққа дайын болуы тиіс.

Жоғарыда аталып кеткен факторлардың зардаптарын келтірмеу үшін тергеушілерге мына жағдайларды ескерген абзал:

– электр қуатын өшірмес бұрын барлық ашық тұрған бағдарламаларды жабу керек, ал күмәнді жағдай болып тұрса, компьютерді желіден өшіріп тастау керек (кейбір жағдайларда компьютер дұрыс өшірілмесе оперативті жадыдағы ақпарат жойылып кетуі мүмкін, кейде тіпті бағдарламалар істен шығуы не бұзылуы мүмкін);

– компьютерде заңсыз кіруден қорғау құралдары орнатылған жағдайларда парольдерді, кілттерді, алгоритмдерді және т.б. орнатуға дайындық жұмыстары жасалуы тиіс;

– компьютерде бар мәліметті сол жерде қарап шығу шараларын жасамауы керек;

– белгілі бір қиыншылықтар туындаған жағдайда сол жердің персоналына жүгінбей, істің нәтижесіне мүдделі емес арнайы маманды шақырған жөн;

– оқиға болған жерде немесе қарау жерінде табылған барлық электронды компьютерлік құралдар мен техникаларды алған дұрыс;

– тінту кезінде компьютерлерге бір метрден жақын темір іздейтін және басқа да магниттік аппаратуралар мен құралдарды алып келмеу, сонымен қоса күшті жарық түсіретін құрылғылар мен кейбір арнайы аппаратураларды жақын қолданбау керек;

– көбіне, әсіресе біліктілігі төмен пайдаланушылар кіру және шығу процедурасын жазып отырады, кейде парольдар мен пайдаланушылар саны түрлі және көп болғандықтан белгілі бір кітапшаларға не парақтарға жазып жүреді, сондықтан тінту объектісіне қатысты барлық қағаздар, тізімдер, жазбалар, түспелер, парақшалар, дисктер, дискеталар және т.б. заттар тергеу мақсатында тікелей алынуы тиіс;

– кәсіпкерлік және мемлекеттік құрылымдардың көбісі компьютерлік техникалық құралдарға қызмет жасауға штатқа кірмейтін жеке және уақытша жұмыс жасайтын мамандарды тартады, сол себепті объектіге қатысы бар барлық тұлғалардың паспорттық мәліметтерін жазып алу керек.

Компьютерлік техника құралдарын алу кезінде ҚР Қылмыстық-процестік заңнамасының талаптарын қатаң түрде сақтауды қамтамасыз ету керек. Ол үшін куәлермен жұмыс жасауда әр істі оларға түсіндіріп отыру керек, себебі тергеу

әрекетіне қатысушылардың кейбіреулеріне компьютермен байланысты әрекеттер бейтаныс болуы мүмкін. Сонымен бірге техниканың сарапшысы не иесі болмағанда ешкім негізгі жұмыс компоненттерін бұзбас, жоймас үшін, олармен жұмыс жасау мүмкіндігі болмас үшін компьютерлік құралдарды мөрлеген (сүргі салған) жөн және өте орынды. Компьютер құрылғыларына сүргі салу кезінде артқы панельде орналасқан электрмен қамтылу қосылатын жерге және жоғарғы панельдің жалғанған жерлеріне қою клеймен жалғанған қағаз кескінің жабыстыру керек. Әр қағаз бетінде тергеушінің, куәлардың және персонал ішінен бір өкілдің қолы болуы тиіс. Электронды тасымалдауышты алу кезінде ол кеңістікте жеңіл тасымалдануы керек және арнайы сүргі салынған, ішіндегісі көрінетін арнайы контейнерлерде немесе стандартты өздерінің дискеттік және алюминдік заводтық қорапшаларында сақталуы тиіс. Олар электронды тасымалдауыштарды түрлі электромагниттік және магниттік өрістердің әсерінен, арнайы сәулеленуден және сырылып, сынып, қызып не түрлі сұйықтықтардың төгіліп кетуінен сақтайды. Қандай да бір ақпаратты электронды түрде тасымалдауышқа сілтеме жасау керек болған жағдайда хаттамада оның сериялық (зауыттық) нөмірін, типін, атауын (егер де болса) көрсету керек немесе нақты суреттеп (өлшемін, түсін, тобын, табын, үстіндегі жазбасын, физикалық ақауларын) беру керек. Егер электронды тасымалдауышта нақты белгілері болмаса, ол жеке бір қорапқа (жәшікшеге, конвертке) салынып, пломбыланып хаттамаға міндетті түрде тергеу әрекеті туралы белгі қойылуы тиісті.

Тергеу кезінде мынадай мәселе де туындауы мүмкін. Компьютер сервер немесе үлкен өшіруге болмайтын компьютерлік желінің жұмыс станциясы болуы мүмкін, сондықтан оны алуға немесе заттай дәлелдеме ретінде іске қатыстыруға мүмкіндік бермейді. Ондай компьютерлерді қараудан кейін тиіс ғимарат орнын жауып, онымен жұмыс жасау әрекеттерін қадағалап отыру керек, не болмаса, компьютер еш мәліметті шығара алмайтын етіп, тек кіріске рұқсат етіп, оның басқа бөлшектерін, бөлімдерін және механизмдерін мөрлеп тастау керек. Сол үшін ақпараттандыру жүйелері саласындағы жоғары білімі және біліктілігі бар мамандарды жалдау керек, барынша ол мамандарға қажетті жағдайларды қамтамасыз ету керек.

Ал егер ақпаратты, мәліметті компьютердің оперативті жадысынан (ОЗУ – «оперативное запоминающее устройство») оперативті түрде сақтаушы құрылғы алу керек болған жағдайда, оны біз тек тиісті физикалық тасымалдауышқа тиісті құжаттары мен қосымшалары негізінде көшіру арқылы ғана жүзеге асыра аламыз. Электронды тасымалдауыштағы электронды есептеуіш техникалары арқылы жасалған мәліметтің құжат ретіндегі заңдық күшін тануымыз керек.

Компьютерлік қылмыстарды криминалистикалық қарау, тінту және басқа да тергеу іс-әрекеттері.

Жалпы осы категориядағы істер бойынша тінту (алу) және қарау тергеліп жатқан оқиға бойынша қылмыстың жағдайларын анықтау үшін маңызды құрал болып табылады.

Заттай дәлелдемелерді алудың басты процессуалдық әдістері ол қарау, тінту және алу болып келеді.

Қарау дегеніміз – зерттеліп жатқан оқиғамен байланысты материалдық объектілерді тергеушінің тікелей анықтауы, қабылдауы және зерттеуі. Тінту – қылмыстық сот өндірісі тапсырмаларының дұрыс орындалуы үшін маңызды объектілерді іздеп табу және керек жағдайда мәжбүрлеп алу тергеу іс-әрекеті. Алу – қылмыс-

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

тық сот өндірісі тапсырмаларының дұрыс орындалуы үшін маңызды объектілерді, егер олардың нақты орны тергеушіге мәлім болса және алу тікелей немесе жанама түрде тұлғаның еш құқықтарын бұзбаса орындалатын тергеу әрекеті. Тергеуге қатысы бар ақпаратты тасымалдауыштар Қазақстан Республикасы Қылмыстық-процестік кодексіне сәйкес тәртіппен заттай дәлелдеме ретінде алынып қылмыстық іске тіркелуі мүмкін. Тінту мен алуға осы саладағы білімі жоғары мамандарды қатыстырған жөн.

Компьютерді, электронды және ақпаратты тасымалдауыштарды қарау, тінту және алу кезінде қаралып жатқан техниканың өз ерекшеліктеріне байланысты бірқатар жалпы мәселелер туындайды.

Сөйтіп мысалы, қылмыскерлер заттай дәлелдерді жою мақсатында шаралар қолдануы мүмкін, соған байланысты қауіпті жағдайларға дайын болу керек. Олар қылмыстың көзін жабу мақсатында қауіп төніп қалған жағдайда магниттік, сандық немесе электрондық жазбаларды жойып жіберетін, іске қосылатын жоғары магниттік өрісті пайдалануы мүмкін.

Қылмыскер, мысалға жоғарыда айтылып кеткендей, өзінің компьютеріне кезеңдік түрде парольді сұрайтын бағдарламаны орнатып қоюы мүмкін. Егер белгілі уақыт ішінде немесе енгізу бойынша сандық мүмкіндік ішінде пайдаланушы дұрыс парольді енгізбесе компьютердің мәліметтері автоматты түрде жойылады. Осындай жағдайларда тергеушіге тінту немесе қарау және басқа да тергеу әрекеттерін орындайтын кезде өзімен бірге магниттік өрісті анықтайтын және мөлшерін көрсететін құрылғыны алып жүргені дұрыс.

Компьютер, ақпараттық тасымалдауыштарды заттай дәлелдеме ретінде тасымалдау және сақтау ұқыптылықты қажет етеді. Оларды лақтыруға, соғуға, тастауға болмайды, жоғары температурада және жоғары ылғалдылықта ұстауға болмайды. Осы сыртқы факторлар компьютердегі ақпаратты және мәліметті жоғалтуға, аппараттың өз қасиетінен айрылуға әкеліп соқтыруы мүмкін.

Электронды аппараттарды тінту, қарау кезінде әдеттегі дәлелдерді жинау әдістерін ұмытпаған жөн. Мысалға, пернетақтадағы, қосатын батырмалардағы, тышқандағы және басқа да заттардағы саусақ іздерін алу тергеу әрекеттері, жасырын мәліметтері бар қолжазбаларды алу және т.б.

Қарау және тінту тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктері.

Егер тергеуші тергеу әрекетін маманның көмегінсіз жүзеге асырып жатқан жағдайда, компьютер қосулы тұрса және белгілі бір бағдарлама жүріп жатса, тергеушіге бұл тергеу әрекеттерінен бас тартуына қажеті жоқ. Мұндай жағдайда мына әрекеттерді орындаған жөн:

а) қандай бағдарлама жүріп жатқанын анықтау қажет. Ол үшін экран бетіндегі бейнені анық зерттеп немесе мүмкіндігінше сипаттап алу керек.

Бағдарлама тоқтап операциялық жүйеге шыққаннан кейін F3 батырмасы арқылы соңғы жүргізілген бағдарламаның атауын қалпына келтіруге болады. Осы кезде шыққан ақпаратты бейнетаспаға немесе фотоға түсіріп алуға болады;

б) бағдарламаны тоқтату. Тоқтату біруақытта Alt-F4 немесе Ctrl-Break батырмаларын басу арқылы жүзеге асырылады;

в) өз әрекеттерінің нәтижесін (хаттамаға) тіркеу және компьютердің оларға әсерін байқау;

г) компьютерде сыртқы құрылғылардың бар жоғын, яғни дискілер мен виртуалды дискілерді, сыртқы жады, флэшкарта мен флэш-карталарды анықтау;

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

д) сыртқы құрылғылардың бар жоғын анықтағаннан кейін жүйеге жалғанған сыртқы желілерді ұқыптылықпен ажыратып тастау керек. Мысалы: модемнен немесе порттардан тоқты ажырату;

е) келесі қадам мәліметтер бағдарламаларын және файлдарын көшіріп алу. Көшіру компьютердің стандартты тәсілдерімен немесе DOS COPY командасымен жүзеге асырылады;

ж) компьютердің энергия көзіне тосқауыл қойып, жаңа «компьютер істен шықты» деген схема бойынша тергеу әрекеттерін жалғастыру.

Егер компьютер жұмыс жасамаса немесе өшірулі тұрса,

а) хаттамада ол туралы және оның және қосалқы құрылғыларының нақты орны мен жағдайы туралы нақты көрсету керек;

б) құрылғылардың өзара байланысу тәртібін нақты түрде ерекшеліктерін көрсете сипаттау керек (түсін, қосылған бөлшектер санын, олардың түрлік ерекшеліктерін); әрекеттерді атқарар кезде оларды фото- немесе бейнетаспаға нақты-нақты түсіріп алған жөн;

в) компьютердің құрылғыларын ажырату кезінде техникалық қауіпсіздік ережелерін қатаң түрде сақтау керек;

г) CD, DVD дискілерін, процессорды, сыртқы жадыларды және басқа да тасымалдауыштар мен құрылғыларды статикалық электр қуаты жоқ материалдармен орап бөлек-бөлек қою керек;

д) құрылғылармен қоса электр сымдарын, кабельдерін ораған жөн;

е) дисктер мен дискеталардың, флешкалардың диск енгізу құрылғыларын шығарушы зауыттың ұсынған тәртібі бойынша қорғаған жөн, не болмаса картон, губка және жаңа тасымалдауыш диск түрін кіргізіп қою керек;

ж) алу, тасымалдау және шешу кезінде аса ұқыптылықты және абайлықты компьютердің винчестері қажет етеді.

ЭЕМ мен олардың құрылғыларындағы ақпараттарға әсер ету іздері және ақпараттарды іздеу мен алу.

Компьютерде ақпарат тікелей оперативті сақтау құрылғысында (ОЗУ) қатты дискіде немесе сыртқы сақтау құрылғыларында (ВЗУ) болуы мүмкін. ОЗУ-дан мәліметті алудың ең тиімді тәсілі дисплейге шыққан мәліметті қағаз бетіне басып шығару. Егер компьютер істен шыққан болса, кейбір тергеуге қажет мәлімет ВЗУ-да, компьютерлік жүйедегі басқа компьютерлерде, компьютер жүйесінде, желісінде, электрондық поштада не желінің пошталық ұяшықтарында табылуы мүмкін. Табылған мәліметтерді нақты түрде олардың түріне байланысты, құрылысына байланысты (расширение), орналасқан жеріне және құрамына байланысты файлдер, бумалар толық қаралуы керек. Бәрінен де бұл әрекеттерді маманның қатысуымен және зертханалық жағдайларда немесе тергеушінің жұмыс орнында жүзеге асырған дұрыс.

Үлкен назарды маңызды ақпараттардан тұратын «жасырын» (скрытые) файлдармен мұрағаттарға бөлген жөн. Нағыз компьютерлік айлакерлер өзіне қатысты кез келген ақпаратты жасырын түрде сақтайды. Перифериялық енгізу немесе шығару құрылғылары да өзінде кейбір қажетті ақпараттарды сақтап қалуы мүмкін, алайда ол мәліметтерді алу тек жоғары білімі бар адамға ғана жетімді.

Компьютерлерді қарау және олардан ақпаратты алу куәгерлердің қатысуымен жүзеге асырылады. Олар тергеу хаттамасымен қатар қарау әрекеті кезінде дайындалған қағаз бетіне басылып шыққан ақпараттың әр данасына қолын қояды.

Электронды есептеуіш техникасының ішкі дүниесіне (жадысына) кірмейтін ақпараттар мен әсер ету іздерін іздестіру және оларды процессуалдық алу. Бұл

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

категориядағы істер бойынша қарау ісінде мына қажетті заттай дәлелдемелер мен құжаттар табылуы және алынуы мүмкін:

а) жасалған қылмыстың іздері болуы мүмкін құжаттар, яғни телефон шоттары, парольдер мен кодтар жазылған парақтар, күнделіктер, байланыс қағаздары және т.б.;

б) аппаратураның әрекеттерінің іздері бар құжаттар. Құрылғылардың аяқ астынан істен шығуымен байланысты ақпаратты шығаратын-енгізетін құрылғыларды қағаз жүзіндегі нұсқасы қалып қалуы себебімен міндетті түрде тексеру керек (мысалы: принтерлер, сканерлер);

в) аппаратты және бағдарламалық қамтуды сипаттайтын құжаттар;

г) компьютермен жұмыс жасау ережелерін білдіретін құжаттар, белгілі компьютер жүйесімен, желісімен жұмыс жасаудың нормаларын регламенттейтін нормативтік актілер, ішкі ережелер. Яғни бұл құжаттар арқылы қылмыскердің осы нормаларды біле тұра қасақана оларды бұзғаны туралы дәлелдеуге болады;

д) күдіктінің немесе айыптының жеке құжат-куәліктері.

Тергеудің өз ерекшеліктері бар тағы бір әрекеті ол жауап алу әрекеті. Осы қарастырылып отырған категориядағы істерді тергеу кезінде жәбірленушілер мен куәлерден және басқа да қатысты адамдардан жауап алудың негізгі тактикалық мақсаты, В.В. Крыловтың пікірінше, олардың іс-әрекеттерінде қылмыс құрамының элементтері байқалатындығы; қылмысты жасаудың жағдайы, орны және уақытын анықтау; қосымша жағдайлар мен қылмысты жасаудың әдістері, ниеті мен мақсаты, тұлғалардың сыртқы белгілерін анықтау; қатысушы тұлғаларды анықтау, келтірілген зиянды анықтау, талан-таражға салынғанның зардабын, белгілерін анықтау; басқа куәлер мен қылмысқа қатысты өзге тұлғаларды анықтау болып табылады.

Жауап алу анық әрі ұқыпты дайындалу керек. Сәйкесінше тергеліп отырған қылмыстың мәнін ашу үшін компьютерлік техника саласындағы маманның көмегіне жүгінген жөн. Жауап алу кезінде маманды қатыстырудың бірден-бір себебі, мәліметтерді тіркеу кезінде арнайы жаргондардан, терминологиялық ерекшеліктерден түсінбеушілік тууы мүмкін және олардың мөлшері тым көп болуы мүмкін.

Арнайы білімді қолдану және сараптама тағайындау. Заңгер-тергеуші осы саладағы барлық технологиялық өзгерістерді бақылап игеріп отыруы мүмкін емес. Сол себепті арнайы мамандардың тінту, қарау және алу шараларына қатысуы аса маңызды және қажет.

Бұл жерде «тиісті мамандарды қайдан алуға болады» деген сұрақ туындайды. Мұндай маман иелерін компьютерлік және коммуникациялық техника құралдарымен жұмыс жасайтын және орнататын, жөндейтін ұйымдардан және мекемелерден, жоғары оқу орындарынан, арнайы білім беру қызметтерінен, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен ұжымдарынан іздеген дұрыс.

Электронды ақпараттық саласындағы арнайы мамандар мысалға тергеу кезінде мына мәселелер бойынша көмегін тигізуі мүмкін:

1. Компьютерлік құралдардың құрамы мен конфигурациясы қандай және олар арқылы айыптыға тиісті әрекеттерді жүзеге асыруға бола ма?

2. Бұл электронды ақпараттық құралында ақпараттық ресурстың қай түрі бар?

3. Табылған файлдар басқа компьютерлік құралдың ақпаратының бір көшірмесі болып табылмайды ма?

4. Бұл файлдар мен бағдарламаларда вирус бар ма, бар болса нақты қандай вирус?

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

5. Табылған қағаз бетіндегі жазбалар бұл бағдарлама бойынша код болып табылмайды ма және бұл бағдарлама мақсаты мен бағыты неде?

6. Белгілі компьютерлік ақпарат жойылуға, көшіруге және модификациялауға ұшырады ма?

7. Анықталып отырған ақпараттық жүйеде компьютерді эксплуатациялаудың қандай ережелері бар және олар бұзылды ма?

8. Эксплуатациялау ережелерін бұзу ақпаратты, мәліметті, белгілі бағдарламаны жою, көшіру және модификациялау әрекеттерімен себепті байланыста бар ма?

Сот сараптамасына келетін болсақ қарау да, тану да ғылыми білім базасында тергеу ісін жүргізу үшін негіз бермейді. Соған қоса бұл жерде сот сараптамасын тағайындау мен жүргізу үшін себеп болатын сыртқы фактор орын алмайды. Себеп те, негіз де факт туралы басқа да мәліметтерден құрылуы мүмкін.

Ақпаратты электронды тасымалдауыштың қай тергеліп жатқан іске жататынын анықтау сол объектіде орналасқан ақпаратқа қол жеткізу, кейін оған баға беру және ақпаратты шешу мен іс бойынша дәлел ретінде оны қолдану мәселесін шешу мақсатына ие.

Сөйтіп, ақпаратты электронды тасымалдауышты заттай дәлел ретінде қарау мен тану нәтижелері бойынша сот сараптамасын тағайындауға және жүргізуге нақты негіздердің болмауы қарастырылып отырған мәселе бойынша құқықтық қарым-қатынастарды реттейтін арнайы қылмыстық-процестік нормасын ескеру өзектілігіне әкеледі.

Осы жерде ақпаратты электронды түрде тасымалдауыштар өзінің физикалық қасиеттеріне байланысты қылмыстың қаруы, құралы бола алмайды. Олар жайдан жай компьютерлік қылмыстық әрекеттің объектісі бола алмайды, қылмыстың объектісі ретінде тек оның ішіндегі ақпарат саналады. Сарапшыға осы ақпараттық құралдардың ішіндегі зерттелетін объектіге қатысты сұрақтар қойылады.

Олар өз кезегінде өзінде ақпаратқа байланысы бар іздерді сақтай алмайды, себебі ақпарат із қалдыруы мүмкін емес. Ал сыртқы іздер, мысалы, саусақ іздері мұндай қылмыстарда тек жанама дәлел болады, ол адамның бұл ақпаратқа тек қандай да қатысты болуы мүмкін екенін ғана көрсете алады. Бұл іздерге қатысты дактилоскопиялық сараптама және іздердің ерекшеліктеріне байланысты басқа да сараптама түрлері тағайындалуы мүмкін.

Тікелей дәлелдерге ақпаратты электронды түрде тасымалдауыштағы мәлімет және ол мәліметтің мазмұны жатады. Жалпы заттар әлемінің объектісі болып табылатын электронды тасымалдауыштар шын мәнінде компьютерлік қылмысты анықтаудың тәсілі бола алмайды. Бұл мақсаттарға тек осы мәліметтерді зерттеген кезде ғана жетуге болады. Сол себепті тиісті кешенді сараптамалық зерттеулер жүзеге асырылуы тиіс.

Ақпаратқа қатысты сараптамалық зерттеулер – ол азаматтық және қылмыстық істер бойынша дәлелдеуге маңызды болып саналатын жағдайлардан туындайтын, арнайы мамандардың зерттеу объектісі болып табылатын ақпараттық, бағдарламалық, компьютерлік желі мен жүйелік қауіпсіздік саласындағы тәжірибелік ілім тармағы.

Осындай зерттеулердің объектісіне жатады:

- персоналды компьютерлік құралдар;
- ақпараттық-коммуникациялық желілер және жүйелер;
- түрлі нысандағы компьютерлік қамтамасыз ету бағдарламалары, өзге де ақпараттық бағдарламалар;

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

- ақпараттық және ақпараттық жүйеге қатысты құжаттар;
- электронды құралдар, блокноттар, кітапшалар;
- компьютердің қосалқы құралдары (тышқан, пернетақта, кабельдер, сымдар, енгізу және шығару құралдары, монитор, модем және т.б.);
- ноутбуктер, планшеттер, смартфондар, түрлі бағдарламалары бар электронды құралдар;
- электронды пошталар, ғаламтор сілтемелері мен парақшалары және т.б.
- ақпаратты тасымалдауыштар (CD, DVD, USB тасымалдауыштар, микрокарталардың сан түрі, MP3 ойнағыштар, сыртқы жадылар, дискеталар, мини дисктер және т.б.).

Зерттеу объектілерінің ерекшеліктеріне байланысты оларды келесі нақты топтық түрлерге бөлеміз:

1) Компьютерлік-техникалық сот сараптамасы – компьютерлік құралдардың өздерін, олардың қосалқы бөлшектері мен техникалық құралдарын, электронды тасымалдауыштарын олардың техникалық дәрежесі мен қасиетін анықтау мақсатында жасалатын сараптама түрі;

2) Компьютерлік-бағдарламалық сот сараптамасы – компьютерлік жүйедегі бағдарламалық қамтамасыз ету және өзге де ақпараттық бағдарламаларды сараптамалық зерттеуді жүзеге асыру үшін тағайындалатын сараптама түрі;

3) Ақпараттық-техникалық сот сараптамасы – заңмен қорғалатын электронды мәліметтерге қол сұғу фактісімен ұштасатын сұрақтарды шешуге бағытталған сараптамалық зерттеулер;

4) Ақпараттық-желілік сот сараптамасы – жоғарыда аталған сараптама түрлерінен осы үшеуінің объектілерінің бірлесіп істеуі арқылы ақпараттық желіге шығу функцияларын жан-жақты зерттеуді білдіреді. Желілер жергілікті және жаһанды болып бөлінеді, сол себепті зерттеу көлемі де жергілікті желі шегінде немесе аса ауқымды жаһандық ғаламтор көлемінде сипатталуы мүмкін.

Тәжірибеде компьютер саласындағы сараптамалар көбіне кешенді түрде жүргізіледі. Себебі бір зерттеуден екінші зерттеу қажеттігі туындайды, сол себепті сарапшыға сұрақтар туындауы мүмкін реттігі бойынша кешенді түрде қойылады және сараптама ортақ атаумен «компьютерлік-техникалық сот сараптамасы» деп аталады. Осындай сараптама кезінде келесідей негізгі сұрақтар қойылуы мүмкін:

- 1) Көрсетілген техникалық құрал компьютерлік жүйеге жатады ма?
- 2) Зерттеуге ұсынылып отырған бөлшек компьютерлік техникалық жүйенің құрамына кіреді ме немесе құрамдас бөлігі болып табылады ма?
- 3) Компьютерлік жүйенің маркасы, моделі, типі және т.б. ерекшеліктері қандай?
- 4) Компьютерлік құралдың жиналу әдісі, құрастыру ерекшелігі қандай?
- 5) Компьютерлік-ақпараттық құралдың негізгі қызметтік мақсаты қандай және қылмыскер қандай мақсатта қолданған?
 - 6) Компьютерлік құрал жұмыс істейді ме?
- 7) Компьютерлік жүйеде өзінің типтік параметрлерінен өзгеше дефектілері бар ма?
- 8) Құралды эксплуатациялау режимі қандай?
- 9) Зерттелетін ақпараттық құралда, жүйеде рұқсат етілмеген немесе сырттан келген бағдарламалар бар ма? Бұл бағдарламалардың мақсаты неде?
- 10) Ақпараттық жүйеде кездесетін ақпараттар саны және ерекшеліктері?
- 11) Аталған компьютерлік желіде қауіпсіздік немесе қорғаныс құралдары бар ма, бар болса қандай?

XII тарау. Есірткі, психотроптық заттардың заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды...

- 12) Компьютерді пайдаланушылар қорғаныс парольдерін қолданған ба?
 - 13) Қылмыскерде ол парольдерге рұқсаты немесе оларды алу (білу) мүмкіндігі болды ма?
 - 14) Бұл компьютерлік желінің қорғаныс және қауіпсіздік кілттері немесе кодтары бұзылған ба, бұзылса қандай жолмен жүзеге асырылған?
 - 15) Компьютерлік құралдың бағдарламалық қамтамасыз етілуі қандай?
 - 16) Бағдарламалық құралдың типі, түрі, нұсқасы қандай?
 - 17) Бағдарлама лицензиялы өнім бе әлде заңсыз немесе қылмыскердің қолымен жасалған ба?
 - 18) Бағдарламалық құралдың қауіпсіздік және қорғаныс мүмкіндіктері қандай, қалай жасалған?
 - 19) Ақпараттық тасымалдауыштар кездеседі ме?
 - 20) Электронды тасымалдауыштар жұмыс күйінде ме? Олардың ішінде ақпарат бар ма, жоқ мүлдем бос па?
 - 21) Ақпаратты электронды түрде тасымалдайтын құралдар қорғаныс құралымен қамтамасыз етілген бе?
 - 22) Мәліметтер қандай физикалық жолмен және әдіспен тасымалданған, табылған мәліметтер түпнұсқасы көшірілген бе?
 - 23) Тасымалдауышта анықталған мәлімет қасиеті қандай, сипаттамасы мен параметрлері, яғни файл, папка түрі, көлемі, жасалған немесе өзгертілген мерзімі, уақыты, атрибуттары және т.б.?
 - 24) Файлдың түрі, типі қандай (мұрағаттық (архивтік), жасырын, анық, жалпы рұқсат етілген және т.б.)?
 - 25) Файлдың кеңейтуі (расширение файла) қандай, қайда жиі кездеседі?
 - 26) Электронды мәліметтің мазмұны қандай?
 - 27) Компьютердің ғаламтормен байланысы қандай? Ғаламторға байланыс бар ма?
 - 28) Компьютердің ғаламторда көрініс табатын IP-мекен-жайы қандай?
 - 29) Қылмыскердің не жәбірленушінің логин-парольдері бар ма, қалай қолданылған?
 - 30) Компьютерлік жүйеге жалғану қалай жасалған (желі арқылы, желісіз әлде портпен)?
- Тергеу және зерттеу барысында өзге де санқилы сұрақтар туындауы мүмкін.

Теориялық негіздер туралы бақылау сұрақтары

1. Ақпараттық қылмыстардың криминалистикалық сипаттамасы
2. Тергеудің типтік ситуациялары, тергеу болжаулары
3. Алғашқы тергеу әрекеттері және оқиға болған жерді қарау ерекшеліктері
4. Ақпараттық қылмыстарды тергеу бойынша тергеу тактикалық әрекеттері
5. Қарау және тінту тергеу әрекеттерін жүргізу ерекшеліктері
6. Ақпараттық қылмыстар бойынша сот сараптамасын тағайындау
7. Оқиға болған жерді қарау және қарауға дайындық жұмыстары
8. Арнайы білімді қолдану ерекшеліктері

